

SZENT ISTVÁN EGYETEM

Környezettudományi Doktori Iskola

ALTERNATÍV ÉLELMISZER-HÁLÓZATOK SZOCIOÖKONÓMIAI ELEMZÉSE

Doktori (PhD) értekezés

BALÁZS BÁLINT

Gödöllő

2019

A doktori iskola

megnevezése: Szent István Egyetem
Környezettudományi Doktori Iskola

tudományága: környezettudományok

vezetője: Csákiné Dr. Michéli Erika
egyetemi tanár
Szent István Egyetem, Gödöllő
Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar,
Környezettudományi Intézet

témavezető: Dr. Podmaniczky László
egyetemi docens
Szent István Egyetem, Gödöllő
Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar,
Természetvédelmi és Tájgazdálkodási Intézet

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezető jóváhagyása

Tartalomjegyzék

1. BEVEZETÉS	5
1.1. A téma jelentősége	6
1.1.1. Szakpolitikai aktualitások.....	6
1.1.2. Elméleti-fogalmi orientáció.....	9
1.1.3. Kutatás módszertani értékválasztások	10
1.2. A disszertáció célkitűzései.....	11
1.3. A kutatás kérdései és alapfeltételezései	12
1.4. A disszertáció felépítése	14
2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS	15
2.1. Elméleti kiindulópontok és távlatok	15
2.1.1. Érték(lánc)elemzés	16
2.1.2. Rezsim elmélet	20
2.1.3. Posztstrukturalisták	23
2.1.4. Cselekvőhálózatok	29
2.1.5. Átmenetmenedzsment	33
2.2. Definíciók, értelmezések, tipológiák	36
2.2.1. Alternatív élelmiszer hálózat	37
2.2.2. Rövid ellátási lánc.....	40
2.2.3. Helyi élelmiszer rendszer	44
2.2.4. Községi mezőgazdaság.....	47
2.2.5. Civil élelmiszer hálózat	48
2.2.6. Élelmiszer önellátás	49
2.3. Az alternatív élelmiszer hálózatok szocioökonómiai alapjai	54
2.3.1. Társadalmi hatások: együttműködés, szolidaritás, szemlélet.....	56
2.3.2. Gazdasági hatások: hozzáadott érték, multiplikátorhatás, árprémium.....	57
2.3.3. Intézményi támogatás és szakpolitikai ösztönzők.....	60
2.4. Hazai kutatási előzmények	63
3. ANYAG ÉS MÓDSZER	69
3.1. Az együttműködő kutatási megközelítés	69
3.2. Az együttműködő kutatás lépései.....	72
3.3. Adatfelvételi és -elemzési módszereim.....	74
3.4. Az eredmények minőségellenőrzése	79
3.5. Kutatásmódszertani következtetések.....	80
4. EMPIRIKUS EREDMÉNYEK	82
4.1. Általános helyzetkép az alternatív élelmiszerhálózatokról.....	82

4.1.1 Piacos és nem piacos megoldások.....	82
4.1.2 Emberek és intézmények.....	85
4.1.3. Jövőképek.....	92
4.2. Esettanulmányok az alternatív élelmiszerhálózatokról	95
4.2.1. Élelmiszer önrendelkezés: SZÖVET.....	95
4.2.2. Helyi élelmiszer rendszer: Szekszárd és vidéke Védjegy	101
4.2.3. Városi élelmiszerpolitika: Gödöllői Helyi Élelmiszer Tanács.....	108
4.2.4. Községi mezőgazdálkodás: gazdálkodók vezetett CSA-k.....	117
4.3. Összefoglalás az esettanulmányok és a kérdőíves kutatások eredményeiről	128
4.4. Új tudományos eredmények	130
5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK	132
5.1 Fogalmi-tipológiai konklúziók.....	132
5.2 Módszertani szempontok az alternatív élelmiszerhálózatok vizsgálatához	134
5.3 Szocioökonómiai tanulságok.....	134
5.4 Szakpolitikai konzekvenciák	137
6. ÖSSZEFOGLALÁS	139
7. SUMMARY	140
Mellékletek	141
Köszönetnyilvánítás.....	142
HIVATKOZÁSOK.....	143

TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK

1. táblázat: A rövid ellátási láncok térbeli-társadalmi kiterjedése és értékesítési módja
2. táblázat: Rövid ellátási láncok és a minőségbiztosítás
3. táblázat: Helyi élelmiszer rendszerek és rövid ellátási láncok típusai az EU területén
4. táblázat: A megközelítések elméleti horizontja és módszertani törekvései
5. táblázat: Társadalmi hatások: együttműködés, szolidaritás, szemlélet
6. táblázat: Gazdasági hatások: hozzáadott érték, multiplikátorhatás, árprémium
7. táblázat: Az esettanulmányok
8. táblázat: Interjúk az egyes esettanulmányokban
9. táblázat: Alternatív élelmiszer hálózatok Magyarországon
10. táblázat: Jövőképek az alternatív élelmiszerhálózatokról
11. táblázat: Helyi élelmiszer rendszerek programfejlesztési metodikája
12. táblázat: A vizsgált CSA gazdaságok alapadatai
13. táblázat: Egy hazai CSA kiadásainak szerkezete
14. táblázat: A hazai CSA szektor képzési terve
15. táblázat: A gödöllői helyi élelmiszer fejlesztési stratégia
16. táblázat: A helyi élelmiszer piacos és nem piacos forrása

***

1. ábra: A rövid ellátási láncok és a közvetítők szerepe
2. ábra: A rövid ellátási lánc működésének leginkább közismert formái
3. ábra: A kutatás lépései
4. ábra: A részvételi kutatási és szakpolitikai folyamat szereplői

RÖVIDÍTÉSEK

10YFP SFS = az ENSZ tíz éves keretprogramja a fenntartható élelmiszer rendszerekről
 AKG = Agrár-környezetgazdálkodás
 AMAP = A közösség által támogatott mezőgazdaság francia megvalósulása: Associations pour le Maintien d'une Agriculture Paysanne
 BI = Bioversity International
 CSA= community supported agriculture
 EIP = Európai Innovációs Partnerség
 EMVA = Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap
 ENSZ = Egyesült Nemzetek Szervezete
 ESSRG = Environmental Social Science Research Group
 FAO = az ENSZ Mezőgazdasági és Élelmezési Szervezete
 G7 = Gödöllői Helyi Élelmiszer Tanács
 GEF = Környezetvédelmi Világalap
 GSZÖ = Gazdaságszerkezeti összeírás
 IFSAC = Interagency Food Safety Analytics Collaboration
 IAASTD = International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development; a Világbank, a FAO, a UNESCO és a WHO közös tanulmánya a mezőgazdasági tudás, tudomány és technológia hatásáról
 UNESCO = az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete
 IFAD = International Fund for Agricultural Development
 IFPRI = International Food Policy Research Institute
 IKT = információs és kommunikációs technológiák
 JRC = az Európai Bizottság Közös Kutatóközpontja
 KAP = Közös Agrárpolitika
 KEOP = Környezet és Energia Operatív Program
 KSH = Központi Statisztikai Hivatal
 LEADER = Liaison Entre Actions pour le Development de l'Economie Rurale (magyarul: Közösségi kezdeményezés a vidék gazdasági fejlesztése érdekében)
 NAK = Nemzeti Agrárkamara
 NFFT = Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács
 REL = Rövid Ellátási Lánc
 SCAR = Standing Committee on Agricultural Research
 SDG = Fenntartható Fejlődési Célok, Sustainable Development Goals
 SZÖVET = Szövetség az Élő Tiszáért Egyesület
 TVE = Tudatos Vásárlók Egyesülete
 UNDP = az ENSZ Fejlesztési Programja
 USDA = Amerikai Mezőgazdasági Minisztérium
 WFP = World Food Programme
 WHO = az ENSZ Egészségügyi Világszervezete
 WTO = Kereskedelmi Világszervezet

1. BEVEZETÉS

A második világháború végén nagymamám a jegygyűrűjét adta egy zsák krumpliért – e legendás családi történet őrzi az európai *agrár- és élelmezéspolitikai* eszmei fogantatásának pillanatát, amely a világháborúban súlyos megrázkódtatásokat elszenvedett emberek zsigeri túlélési igényét tükrözte. Az éhínség megakadályozása, az alapvető élelmiszerek elérhető áron történő értékesítése alapelve lett az 1962-től induló KAP-nak, amely az agrárszektor termelékenységét szavatolt árakkal tette teljessé. Mértékadó értékelések szerint e célokat rendkívüli hatékonysággal érte el: alapvető élelmiszerek terén Európa önellátóvá vált. A nyolcvanas évek elején magától értetődőnek számított, hogy egyre kevesebb pénzt kell költeni élelmiszerekre (vö. a háború előtt a fizetések kétharmadát, az utóbbi évtizedben például már csak negyedét). A „hanyatló Nyugat” végőráit idézték meg földrajzórán a tej, gabona és cukor-túltermelés adatai, anélkül, hogy az agrárpiac externáliáiról, *környezeti-társadalmi költségeiről*, a szabályozások miatti elégedetlenségről szó esett volna. A termőhelyre jellemző élelmiszerek, a hagyományos termelési-feldolgozási módszerek néprajzi különlegességként jelentek meg. Az országot járva ugyanakkor látható volt, hogy a vidéki térségek hogyan vesztik el népességmegtartó, erőforrás-bevonzó képességüket, értéktelenítik el *helyi erőforrásaikat*. A környezetszociológia kifejezését kölcsönözve a globális gazdaság taposómalma (mókuskereke) maga alá gyűrte mindent, ami helyi, ökológiailag üdvös, míg az állam már csak a közvetlen kárt okozó környezeti degradációval foglalkozott. A rendszerváltás utáni években még (egy gimnazistának is) logikusnak tűnt, hogy mindenhol szabadpiaci elvek érvényesülhessenek. Az élelmiszer-túltermelést megállítani igyekvő 1992-es MacSharry reform a valós társadalmi szükségletekre hivatkozva vezette be (az ártámogatás helyett) a közvetlen kifizetések rendszerét. Az EU bővítést és a WTO tárgyalásokat előkészítő 2003-as KAP reform pedig létrehozta a termelésről leválasztott támogatási rendszert, valamint a környezeti, élelmiszerbiztonsági és állatjóléti (kölsönös megfeleltetési) standardokat. A környezetszociológia új magyarázatát kínálta a környezeti károkat enyhíteni kívánó *szocioökonómiai fordulatnak*, a szociológusok pedig lassan a klasszikusok (Weber, Marx, Durkheim) szövegeiben is felfedezték tudományáguk ökológiai alapjait (Foster 1999). A rurális térségek boldogulását a KAP második pillérével azonosító vidékfejlesztők a kétezres évek óta a vidék jóllétére, a *minőségi helyi termelésre*, a megfelelő környezeti állapotra és a diverzifikált jövedelemszerzési lehetőségekre irányították az érdeklődést. A 2000-es évek derekától megjelenő *alternatív élelmiszer hálózatok* elterjedését számos válságjelenség együttes hatása katalizálta (Renting és munkatársai, 2012). A kényelemigényes fogyasztói kereslet nyomása magával hozta az élelmiszer-feldolgozóipar és -kiskereskedelem nagyarányú modernizációját és koncentrációját. A *globális élelmiszerrendszer* lenyűgözően innovatív kiskereskedelmi megoldásokat és folyamatosan, alacsony áron elérhető áruválasztékot teremtett a Nyugat számára. Ugyanakkor világraszóló élelmiszer-botrányok és -hamisítások hatására egyre erőteljesebb az *élelem eredete* iránti fogyasztói figyelem. A cselekvést tovább sürgeti, hogy egyre több feldolgozott élelmiszer, állati fehérje, szénhidrát és zsír elfogyasztása, az ülő, mozgásszegény életmóddal párosulva *egészségügyi kockázatokat* (elhízást, cukorbetegséget, rákot és érrendszeri és ízületi gondokat) okoz ma már világszerte minden háztartásban. E *táplálkozási átmenet* az élelmiszerrendszerek fenntarthatósági szempontok szerinti újratervezésének legnagyobb kihívásává vált. Mindez különösen indokolttá teszi az alternatív élelmiszer hálózatok hazai jellemzőinek feltárását és a lokális keretek között megvalósuló élelmiszerellátás szocioökonómiai alapjainak számbavételét, valamint a szakpolitikai ösztönzési és az érintettek szerepvállalási lehetőségeinek számbavételét.

1.1. A téma jelentősége

1.1.1. Szakpolitikai aktualitások

Az alternatív élelmiszer hálózatok témaköre a 2007-2008-as üzemanyag, élelmiszer és pénzügyi válság hatására került be a szakpolitika szótárába. E szakpolitikai vonatkozásokat az alternatív élelmiszer hálózatok kutatási igényeinek azonosítását célul tűző FP7-es kutatási projekt (FAAN - Facilitating Alternative Agro-food Networks: Stakeholder Perspectives on Research Needs, „Az alternatív élelmiszer-hálózatok fejlesztésének elősegítése, az érintettek bevonása a kutatási igények feltárásába”) idején kezdtem el követni, e projekt révén a téma a kutatások hazai mezőjébe is bekerült. A fogalom kinyitotta az élelmiszer rendszerről szóló diskurzust, az alternatívák körüli vizsgálódást és egyre több irányba terjedt ki: a megfelelő élelmiszerellátáshoz való hozzáférés, az élelmiszer önrendelkezés, az élelmiszer demokrácia, az élelmiszer állampolgárság, az integrált természeti erőforrás menedzsment, a food-water-energy nexus megközelítés fejlesztéspolitikai kérdéseire. A válság, amelyet különböző tudományos magyarázatok a klímaváltozás, a pénzügyi üzérkedés és bioüzemanyagok termelésére átváltított mezőgazdaság számlájára írnak, fordulópontot jelentett a tudományos érdeklődésben is. Az elmúlt fél évtized összes nagyszabású értékelése (az ENSZ Millenniumi Ökoszisztéma Értékelése, a Stern-jelentés, az Éghajlat-változási Kormányközi Testület Negyedik Helyzetértékelő Jelentése, a Globális Környezeti Áttekintés GEO-4, az ENSZ Fejlesztési Programjának jelentése az emberiség fejlődéséről, valamint a WWF Élő Bolygó - Living Planet jelentés 2010) szerint az emberi jólétet leginkább ma már az fenyegeti, hogy átléptük a természeti rendszerek nyújtotta korlátokat. Igaz, mindezt több elemzés szerint néhány helyen gazdasági növekedés, a szegénység visszaszorulása és összességében növekvő jólét is kíséri (UNEP, 2007; UNDP, 2007 és 2009, Rogers-Balázs 2015).

Az üzemanyag, élelmiszer és pénzügyi válság mellett a mindennapi tapasztalatok szintjén a fordulópont jellegét erősítette, hogy 2007-2008-ban megfordult a vidéki és városi lakosság aránya, az Oxford szótár az év szavává (word of the year) választotta a „locavore” (~helyi élelmiszer-fogyasztó) kifejezést és világszerte elkezdtek divatba jönni a 100 mérföldes diéták (Rose és munkatársai, 2008). Meglepő módon e válság tette kézzelfoghatóvá a gazdaság legnagyobb szereplői számára is a növekedés határait és tette világossá: elkerülhetetlen lesz a nagy ellátó rendszerek (közlekedés, energia, lakhatás, élelmiszer) fenntarthatóság felé történő átmenetnek tervezése. Az utóbbi években a változás igénye megjelent az agrár-élelmiszer szektor és a mezőgazdaság jövőjéről szóló szakpolitikai jelentésekben (FAO, 2009; IAASTD 2009; Agrimonde 2009; Foresight 2011, SCAR 2011, World Bank, 2013; RGS, 2014): a bevett („business as usual”) megoldások fenntarthatatlanságát és alapvető változások szükségességét mutatták ki; az alternatívakeresés elkerülhetetlenségét hangsúlyozták. Az agrárium jövőjéről szóló magas szintű nemzetközi tárgyalások jelzik, hogy végképp új irányt vett az agrár-élelmiszer rendszerekről szóló közbeszéd és egyre inkább magáévá tette a korábban csak alulról jövő, civil társadalmi mozgalmak szintjén jelentkező alternatív, élelmiszer önrendelkezést hangsúlyozó, agroökológiai álláspontokat.

Az élelmiszer hálózatok kérdése meghatározóvá vált a 2015 utáni időszakra vonatkozó nemzetközi fejlesztési agenda (Post-2015 Agenda) alakulásában is, amely a fenntartható fejlődési célok megvalósítását és a szegénység felszámolását, a szabadsághiány különféle típusainak megszüntetését tűzte ki célul. 2014-ben kapcsolódtam be e Fenntartható Fejlődési Célok (SDG) kidolgozásáért felelős kormányközi munkacsoport (Open Working Group on Sustainable Development – OWG) munkájába, és részt vettem egy Európai Gazdasági és Szociális Bizottság által szervezett brüsszeli vitanapon is a nemzetközi fejlesztési együttműködésről.¹ Az SDG

¹ A tanácskozás címe: A new global partnership: European civil society positions on the post-2015 framework (helyszíne, időpontja: EESC, Rue Belliard 99, 1040 Brussels, Belgium, 13-14 February 2014). URL: <http://www.eesc.europa.eu/?i=portal.en.events-and-activities-post-2015-framework>

javaslatcsomag a fejlesztés alkotóelemeként 17 fő célkitűzést fogalmaz meg (169 al-céllal), s ebből három fő cél (és hetvennél több al-cél) explicit módon is az élelmiszer hálózatok kérdésére érinti.² A fenntartható fejlődési célokról szóló vitában az élelmezésbiztonsági („hogyan lehet 9 milliárd ember élelmiszerellátását biztosítani 2050-ben?”) és az élelmiszer önrendelkezési („hogyan lehetséges az élelmiszer önellátás, kié legyen a termőföld, ki rendelkezik a vetőmagok és a termesztett növények genetikai erőforrása felett, milyen alternatívája van a génmódosításnak, az iparszerű mezőgazdaságnak?”) diskurzus domináns szerepe került, és ez felértékelte az alternatív élelmiszer hálózatok témáját is.

A téma szakpolitikai időszerűségét jelzi az is, hogy az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdasági minisztériuma és az Európai Bizottság is napirendjén tartja az alternatív élelmiszer hálózatok, a rövid ellátási láncok és helyi élelmiszer rendszerek támogatásának kérdését. Az USDA folyamatosan fejleszti és monitorozza a növekvő számú helyi és regionális élelmiszer rendszereket (Low és munkatársai, 2015). Az európai szakpolitika formálásában a Bizottságot az alternatív élelmiszer hálózatok növekvő szocioökonómiai hasznai, a helyi élelmiszervásárlás gazdasági növekedést generáló hatása, valamint az európai agrár- és vidékfejlesztés szempontjából a 11 millió európai kistermelő helyzetbe hozása motiválja.³ Az Európai Bizottság emiatt a közvetlen értékesítést és a helyi élelmiszert támogató európai védjegy rendszer bevezetése („EU labelling scheme for local products and direct sales”) mellett kötelezte el magát, ezzel is segítve az alternatív élelmiszer hálózatokat, hogy túllépjenek a résziaci helyzeten és beteljesítsék a kisléptékű élelmiszer előállításban és értékesítésben rejlő ígéretet. 2013-ban lehetőségem nyílt részt venni a helyi élelmiszer rendszerekről és rövid ellátási láncokról szóló európai helyzetfeltáró kutatásban és az Európai Bizottság Egyesített Kutatási Központ (JRC) jelentésének (Kneafsey és munkatársai, 2013) elkészítésében. Az EU Bizottság 2013 decemberében mutatta be a jelentés tanulságait az agrárminiszterek számára. 2014 januárjában az EU Bizottság Mezőgazdasági Főigazgatósága jelentésben tájékoztatta az európai parlamentet a kistermelői marketinget segítő címkéről („directly from a farm”) (EC 2014). 2014 márciusában az EU Parlament AGRI Bizottságában, majd a Tanács (vagyis a tagállamok) körében kétszer is, végül a Bizottság Mezőgazdasági Főigazgatósága (DG Agri) által összehívott érintettek körében folyt széles körű vita az alternatív élelmiszer-hálózatok lehetőségeiről, szocioökonómiai és környezeti előnyeiről. E szakértői vitában világossá vált, hogy egy ilyen rendszer számos nehézséget hordoz magában, ráadásul még mindig nem dőlt el, hogy pontosan milyennek is kellene lennie, milyen szabályozás alá esne, milyen minőségi követelmények tartoznak hozzá, milyen valós előnyöket jelent a termelőnek és a fogyasztónak. Ha a kritikai elmélet szemszögéből nézzük egy ilyen rendszer a termelőket hozzásegítheti, hogy ellenálljanak a termelés kapitalista módjának (Friedmann, 1978; Marsden és munkatársai, 1986), míg a neoklasszikus értelmezés szerint egyfajta kollektív kiváltságot, monopóliumot biztosíthat a termelők számára (Perrier-Coronet, 1990). Ugyanakkor a legtöbb fogyasztót döntően az ár motiválja; az viszont kevésbé ismert, hogy az is fontos a fogyasztónak, hogy a pénzt mire adja, például közvetlenül a termelőhöz juttatja-e és ezzel milyen gazdálkodási rendszert támogat. A címke ellen szól, hogy a fogyasztó most is pontosan tudhatja, hogy rövid ellátási láncból származik az étele (Kneafsey és munkatársai 2013). Mindehhez nem kell még egy címke, amivel egyébként is rengeteg bonyodalom jár, s a költsége is a termelőt terheli:

2 (2) Az éhezés megszüntetése, az élelmezés biztonság és a jobb táplálkozás megteremtése, valamint a fenntartható mezőgazdaság támogatása; (3) Az egészséges élet és a jólét biztosítása minden generáció valamennyi tagjának; (12) Fenntartható fogyasztási és termelési rendszerek kialakítása (ENSZ 2014).

3 A szakpolitikai érdeklődés hátterében két tényező azonosítható. Egyrészt a helyi gazdaságfejlesztési hatás, a helyi élelmiszer rendszerek szocioökonómiai hasznai. Ezt jól példázza a brit statisztikai hivatal (Office for National Statistics, UK) adata, amely szerint a helyi élelmiszervásárlás generálja a legnagyobb gazdasági növekedést (Forrás: Input-Output Supply&Use (2013 július), URL: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/input-output/input-output-supply-and-use-tables/index.html>). Másrészt a szakpolitikai érdeklődést meghatározza, hogy a kistermelők egyre inkább csak a rövid élelmiszer láncokon keresztül tudják kompenzálni az élelmiszergazdaság domináns szereplőivel szembeni profitvesztésüket, a kiskereskedelmi-beszállítói kapcsolat egyenlőtlenségéből (a vevői erőből) adódó hátrányukat. Vagyis az állami intervenció korántsem csak egy szűk termelői és fogyasztói réteg számára szeretne alternatívát kínálni a globalizációval szemben (EC 2013).

gyakorlatilag megbünteti, amiért rövid élelmiszer láncon keresztül értékesít. A vitában felmerült a nem fenntartható gyakorlatok címkézése, büntetése is. A viták alapján egyelőre nem született döntés európai szinten a helyi élelmiszer támogatásáról, az azonban pontosan látszik, hogy a tagállamok egyre kevésbé támogatnak egy efféle bizottsági javaslatot és a helyi élelmiszer rendszerek, valamint a rövid ellátási láncok támogatásának kérdését tagállami és helyi, illetve regionális szinten szeretnék megoldani, anélkül, hogy EU szintű szabályozás vonatkozna rá.

Végül a 2016. szeptember 6-án elfogadott EU szintű agrár-vidékfejlesztési dokumentum, a Cork-i Nyilatkozat az elkövetkező két évtizedre fogalmazta meg a vidékfejlesztés fejlődési irányát. A 10 pontos deklaráció második pontja kifejezetten az élelmiszerláncok erősítését és integrált fejlesztését célozza - elsősorban a fogyasztók élelmiszer minőséggel kapcsolatos aggodalmai és az egészséges ételekre való igényük mentén.

Hogy áll e szakpolitikai viták keretében az alternatív élelmiszer hálózatok magyarországi teljesítménye?

Hiányzó alapok: A 2004-es EU csatlakozás óta eltelt 10 év során Magyarország kapta az újonnan csatlakozó tagállamok közül a legtöbb agrár-támogatást (összesen 3600 milliárd forintot), négyről hatmillió hektárra nőtt a mezőgazdasági művelés; mindeközben harmadával csökkent a gazdaságok száma és az újonnan csatlakozók közül itt lett a leginkább koncentrált az élelmiszer kiskereskedelem, olyannyira, hogy az élelmiszer-ellátás sok településről mára gyakorlatilag hiányzik (Kürti és munkatársai 2010; Seres és munkatársai, 2012, Fazekas 2014). Mivel a 10 hektárnál nagyobb területtel rendelkező gazdálkodók háromnegyede (76%) kizárólag szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozik (KSH 2015), nagyon szűk az a termelői bázis, amely egyáltalán a minőségi helyi élelmiszertermelésben érdekelt, közvetlen értékesítésben és rövid ellátási láncokban részt vesz.

A kistermelő fogalma a 52/2010. (IV. 30.) FVM rendelet alapján, a kis mennyiségű, saját maga által megtermelt alapterméket, illetve abból saját maga által előállított élelmiszert közvetlenül a végső fogyasztóknak, és kiskereskedelmi vagy vendéglátó létesítményeknek értékesítő termelőket fedti le. Számuk 2010-ben nem érte el hazánkban az ötezer főt, viszont 2017-ben már meghaladta a 16 ezret (FM 2018).

Jellemzően, Magyarországon például a saját termelés gyakran többbe kerül, mint a közeli bevásárlóközpontban történő bevásárlás, illetve az élelmiszer-beszerzés a hátrányos helyzetű kistelepüléseken gyakorlatilag egyetlen nagyon drága helyi kisboltra korlátozódik (Kósa 2014). Emiatt viszont éppenséggel e kisszámú kisléptékű élelmiszer előállítói kör hazai élelmiszezbiztonságban betöltött szerepe is egyre inkább felértékelődik.

Képesség- és tudáshiány: A magyarországi AKG program megvalósulását, szocioökonómiai hatásait elemezve gazdálkodókkal készített interjúk és fókuszcsoportok során döbbenetem rá (Balázs és munkatársai 2009), hogy mennyire elesett ez a kistermelői réteg és mennyire bizonytalan, kiszolgáltatott az élelmiszergazdaságban betöltött szerepe, milyen tisztességtelen szabályok korlátozzák kiskereskedelmi lehetőségeit. Pedig a közvetlen értékesítés miatt ez a termelői bázis (östermelők, egyéni, és mikrovállalkozások) sokkal jobban élvezzi a fogyasztók bizalmát, hiszen személyességre és hosszú távú, gyakran baráti kapcsolatokra építhetnek (Benedek és munkatársai 2014). Szabályozási szempontból az is fontos, hogy e termékek információtartalma (kulturális és szimbolikus többletértéke) is magasabb a fogyasztók számára. Érdekes azonban, hogy különösen nemzetközi összehasonlításban meglehetősen hiányos az alapanyagokról, élelmünkről, s annak elkészítéséről, minőségéről alkotott tudásunk. A gazdálkodók oldaláról tekintve ugyanakkor a vonzóbb marketing és az eladás sikere érdekében sokkal több kockázatot

és költséget kell vállalni, amire nincs igazán idő a termelés mellett, ráadásul olyan képességeket is kíván, amelyek nem minden gazdálkodónak állnak rendelkezésre.

Nehézkés tervezés és fejlesztés: A szakpolitikai támogatás lehetőségeinek kérdésében nagy a bizonytalanság. A higiéniai és közbeszerzési szabályok Európában eleve korlátozzák a helyi élelmiszerértékesítést és -kereskedelmet. Ugyanakkor éppenséggel a minőségi, friss, helyi élelmiszer iránti igény az egész EU területén folyamatosan nő, s a helyi és az ökotermékek már rég kiléptek a kistermelői közvetlen értékesítés kereteiből és a globális ellátási láncok számára is üzletté váltak. A méltányos kereskedelem utóbbi években történő növekedése bizonyította, hogy van mögötte fizetőképes kereslet, ugyanakkor a fogyasztó azt is szeretné tudni, hogy honnan jön a termék és ki készítette. Magyarországon a „kistermelői rendelet” néven ismert 2010-es jogszabályok tették lehetővé, hogy a kis mennyiségű és földrajzilag korlátozott területen értékesített termékek és termék-előállítók esetében lazítsanak az élelmiszer-előállításra vonatkozó higiéniai szabályokon.⁴ A jogszabály módosítás óta Magyarországon is jelentősen nőtt a helyi és termelői termékek iránt fogyasztói kereslet, de egyúttal az élelmiszerbiztonsági kockázatok is megnöttek.⁵ 2012 őszén meghívást kaptam a Vidékfejlesztési Program (VP) tervezésébe, bekapcsolódtam az Élelmiszer-feldolgozás fejlesztési munkacsoport munkájába és bedolgoztam az EMVA rendeletben nevesített kisléptékű fejlesztési igényeket összefogó Rövid Ellátási Lánc (REL) tematikus alprogram munkadokumentumaiba is.⁶ A tervezők felhasználták kutatásaimat is, amelyek az európai helyzetelemzésben szerepeltek (Kneafsey és munkatársai 2013), s ennek eredményei beépültek a VP REL tematikus alprogramjába is – lásd például tradicionális és neotradicionális formák megkülönböztetése. A szektorra irányuló kutatások fontos felismerése, hogy a szokásos szakpolitikai eszközök (egyedi támogatások, tájékoztatási tevékenység) nehezen és kis hatékonysággal használhatók a neotradicionális formák esetében.⁷

1.1.2. Elméleti-fogalmi orientáció

A szakpolitikai igyekezet ellenére az alternatív élelmiszer hálózatokhoz kapcsolódó témákkal kevés kutatás foglalkozott Magyarországon (FAAN), nemzetközi kutatási pályázatokba is csak kevés hazai részvevő kapcsolódott be (ESSRG). Magyarországon nyilvánvalóan még mindig sokak számára idegenül hangzik az alternatív élelmiszer-hálózatok fogalma. A nemzetközi szakirodalom - elsősorban társadalomtudományi, bölcsészettudományi, üzleti tudományi, jogtudományi és közpolitikai - négy évtizede önálló kutatási területként értelmezi és az elmúlt másfél évtizedben pedig egyre inkább elterjedtek (Renting és munkatársai, 2003; Whatmore és munkatársai, 2003; Jarosz, 2008; Knickel és munkatársai, 2008; Lockie, 2008; Maye - Kirwan, 2010; Morris - Kirwan, 2011). Emiatt indokolt a gyakorlati és elméleti tapasztalatok, viták, ellentmondásos helyzetértelmezések rendszerezése és alkalmazhatóságának hazai vizsgálata. E tudományos érdeklődés hátterében korábban a kisléptékű gazdálkodás életképességének kérdése (a Mann-Dickinson tézis kritikája, amit később ismertetek), jelenleg elsősorban az agrár-élelmiszer szektor új kormányzásának (governance), új élelmiszer- és táplálkozás politika kérdésköre áll (Renting és munkatársai, 2012). A vizsgálatok többsége esettanulmányokra építve

4 A kistermelői rendelet(ek) hivatalos neve: 52/2010. (IV. 30.) FVM rendelet és a 4/2010. (VII. 5.) VM rendelet a kistermelői élelmiszer-termelés, -előállítás és -értékesítés feltételeiről. A higiéniai szabályozás hivatalos neve: 852/2004/EK európai parlamenti és tanácsi rendelet az élelmiszer-higiénéről.

5 Lásd a hazai piacok számának és a kistermelői élelmiszer-biztonsági nem megfelelések számának és az ellenőrzésből vett arányának növekedését. Forrás: NÉBIH adatok a VP REL tematikus alprogramjának SWOT helyzetelemzéséből.

6 Az 1305/2013/EU rendelete az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról az alábbi módon határozta meg a rövid ellátási lánc fogalmát: az együttműködés, a helyi gazdasági fejlesztés, valamint a termelők, feldolgozók és a fogyasztók közötti szoros földrajzi és társadalmi kapcsolatok iránt elkötelezett, korlátozott számú gazdasági szereplő által alkotott ellátási lánc.

7 A **neotradicionális** fogalma alatt egy reflexív, változórinetált, posztmodern gazdálkodói attitűdöt értjük: a hagyományos örökségből táplálkozó, de a jelenlegi életvitel hatására átalakított – például funkcióját megőrző, de több komfortot nyújtó, a mai igényeknek jobban megfelelő – gyakorlatokat.

gyakran elakad a fogalmi elemzésnél, a nagymintás (országos, regionális, várostérségi szintű) felmérések ritkák. A fogalom Goodman és munkatársai (2012) meghatározása szerint a termelők és fogyasztók folytonosan ismétlődő anyagi és jelképes kölcsönhatásának szervezeti kifejeződésére vonatkozik. Az alternativitás ebben az esetben arra utal, hogy a kölcsönhatás során korábban nem használt tudást mozgósítanak és új közös gyakorlatot alakítanak ki, ami együtt él a hagyományos rendszerrel (például úgy, hogy azzal együtt indít el változást). Az értekezés áttekinti a releváns elméleti irányzatokat, tisztázza az alternatív élelmiszer hálózatok fogalmát, kitér a szakpolitikai felhasználás szempontjából leginkább releváns európai és amerikai kutatásokra. Az elméleti fejezet fő szempontja, hogy megmutassa, mit tanulhat a környezettudomány a fenntarthatóság szocioökonómiai alapjairól (az értékteremtés folyamatainak neoklasszikus megközelítéseitől, a marxizáló politikai gazdaságtani szemlélettől, az intézményesülés neo-Weberinás szerzőitől).

1.1.3. Kutatás módszertani értékválasztások

A téma rendkívül sokféle irányú kutatást generált már, ugyanakkor az alternatív élelmiszer hálózatokról sem magyar, sem uniós szinten nem érhető el rendszerezett, reprezentatív adatgyűjtés. E disszertáció emiatt egy feltáró jellegű személyes értékválasztáson alapuló cselekvés orientált (action oriented), elkötelezett kutatásra (engaged scholarship) vállalkozik. A dolgozat az alternatív élelmiszer hálózatok kutatásában sikerrel alkalmazott együttműködő kutatás (cooperative research) módszertanára épít, amelynek lényege az érintett és kedvezményezett csoportok részvételével kialakított közös kutatási keret (célok, módszerek, kérdések, válaszok, reflexiók, szakpolitikai javaslatok) kialakítása. Szakirodalmi elemzésben mutatom be az alternatív élelmiszer hálózatok típusait, jellemzőit és szocioökonómiai hatásait, majd többféle adatfelvételi és -elemzési módszerre és technikára támaszkodom. Szociológiai interjúk során térképeztem fel az érintettek véleményét az alternatív élelmiszer hálózatok hazai fejlesztési lehetőségeiről. Fókuszcsoportok során vizsgáltam meghatározott érintett csoportok – gyakran emergens, a közös folyamat, az együtt gondolkodás során kialakuló - tudását a témáról. Sajátfejlesztésű, országos reprezentatív és regionális célcsoport-specifikus kérdőívek és esettanulmányok alapján tártam fel a helyi termékek iránti attitűdöket és a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztésének szocioökonómiai alapjait. Szcenárióelemzéses és jövőtervező műhelymunka alapján azonosítottam a kutatásba bevont állami, civil, tudományos és vállalati résztvevők élelmiszer rendszerről alkotott vízióinak vezérelveit és az ezeken alapuló szakpolitikai beavatkozási lehetőségeket. Összességében a kooperatív kutatás módszertani kerete lehetővé tette, hogy egy feltáró kutatás során a kedvezményezettek segítők, ugyanakkor reflexív, kritikai alapállással viszonyuljak a kutatási tárgyamhoz. Az alternatív élelmiszer hálózatok elemzéséhez társadalmilag elkötelezett, kritikai társadalomtudományi megközelítést választottam, amelyet módszertanilag reflexív fogalomhasználattal, az érintett csoportokat segítő kérdésfeltevéssel igyekeztem kiteljesíteni.

Összegezve, az alternatív élelmiszer hálózatokról szóló disszertációm kvalitatív és kvantitatív empirikus kutatásaim tudományos eredményét összegzi. Egy Magyarországon csak néhány évre visszatekintő sokrétű jelenségről adok áttekintést, különös hangsúllyal annak szocioökonómiai teljesítményéről. A témakör körbejárására feltáró jellegű, kvalitatív és kvantitatív módszertant egyesítő vegyes módszerű megközelítést választottam, amely esettanulmányokon keresztül új adatokkal értékeli e szocioökonómiai hatásokat. A disszertáció fő fókusza közpolitikai. Megírását a szektor fejlődése iránt érzett személyes elkötelezettségem ösztönözte, így elfogult az élelmiszerrel kapcsolatos állampolgári tudásunk bővítése, a szektor nyilvános teljesítményértékelése, civil érintettjeinek segítése, szakpolitikai tervezésének elősegítése mellett. Kutatói felelősségem alapján fontosnak tartom, hogy az élelmiszerellátásról folytatott érdekartikulációs diskurzust ne aktuális állami, politikai vágyképek, bizonytalan eredményekkel

kecsegtető sokszereplős közpolitikai folyamatok, ideológiailag kötött gazdasági-társadalmi célkitűzések befolyásolják.

1.2. A disszertáció célkitűzései

Az alternatív élelmiszer-hálózatok témája tudományos, politikai és köznapi diskurzusok keresztműzében áll. A vonatkozó szakirodalom így nemcsak a szakfolyóiratokban bőséggel közzétett kutatási eredményekre, hanem a tudományos kutatásoktól függetlenül a civil szférában és a szakpolitikában dinamikusan alakuló tudásra, jogszabályi, valamint szürke irodalomra, állami és civil szervezetek által közzétett jelentésekre is kiterjed. A disszertáció elméleti-fogalmi, kutatómódszertani és szakpolitikai célkitűzéseket fogalmaz meg.

- Az első cél a szakirodalmi áttekintés, vagyis az alternatív élelmiszer hálózatok fogalmainak és elméleti kiindulópontjainak bemutatása (Elméleti-fogalmi elemzés).
- A második cél a szakirodalmi elemzés alapján megalapozó jellegű helyzetfeltárás az alternatív élelmiszer hálózatok szocioökonómiai előnyeiről
- A disszertáció harmadik célja a hazai kezdeményezések feltérképezése és esettanulmányokon keresztül típusos példáinak elemzése, szocioökonómiai alapjainak tisztázása (Kutatómódszertani ambíció).
- Végül kutatásom negyedik célja az esettanulmányok alapján egy alternatív élelmiszer hálózatok programfejlesztését segítő metodika kialakítása, javaslatok megfogalmazása az alternatív élelmiszerhálózatok fejlesztése érdekében (Közpolitikai célok).

Elméleti-fogalmi elemzés

Érkezhetően, a helyi élelmiszer fogyasztása az utóbbi időben Magyarországon is felkapott szlogenné vált („Hajrá Hazai”, „keresd a helyit”, „adj helyet a helyinek”, „fogyassz helyit”) és számos fogyasztókra irányuló kampányban megjelenik. Az alternatív élelmiszer hálózatok gyors terjedése, újszerűsége, népszerűsége, pozitív médiafogadtatása mellett az elméleti érdeklődést táplálta, hogy maga a jelenség politikai színezetű, vagyis ideológiailag sem semleges, azaz különféle elméleti irányzatok híveinek szolgáltatathat érveket. Az elméleti szakirodalom egy része az agrárium reneszánszát látja benne, amely a globális élelmiszer hálózatok negatív szocioökonómiai és környezeti hatásait csökkenti. Alapkérdés tehát, hogy melyek a hazai kontextusban leginkább érdekfeszítő állításai, és nyújtanak-e segítséget sajátos hazai problémáink megoldásában, illetve milyen szocioökonómiai alapjai vannak.

A szektorra irányuló kutatások jellemzően vagy az élelmiszer rendszer termelési alapjait vizsgálták, vagy ritkábban külön csak az élelmiszer-fogyasztással, például annak ökológiai hatásaival foglalkoznak. A dolgozat célja olyan elméleti alapállás kialakítása, amely merítve az agrár- és élelmiszer szociológia, a környezet- és vidékkutatás belátásaiból elemzési alternatíváját nyújtja a termelési és fogyasztási oldal empirikus vizsgálatát szétválasztó, az alternatív élelmiszer-rendszereket a konvencionálissal szembehelyező (dichotóm fogalmi) megközelítéseknek. Mivel a dolgozatban használt alapfogalmak többjelentésűek, prereflexív (köznapi) használatuk sok félreértésre ad alkalmat. Képtelen módon, a nem éppen egyezményes fogalomhasználatot kritizáló tudományos kutatások is inkább csak tovább rontották a tisztánlátást, mintsem, hogy megszüntették volna a homályt, kétértelműséget (Morris - Buller 2003; Venn és munkatársai 2006; DuPuis és munkatársai 2006; Smithers és munkatársai 2008; Fonte 2008). Fontos célom volt ezért tisztázni az alternatív élelmiszer hálózatok jelentését, bemutatni az alaptípusait (a helyi élelmiszer rendszereket és rövid élelmiszer láncokat). A szakirodalom alapján elemzést készítettem az elméleti és fogalmi keretekről, definíciókról, majd azonosítottam a jellemző fogalmi lehatárolásokat és tipológiákat, áttekintettem a szocioökonómiai hatásokat, felvázoltam azokat a módszertani sarokpontokat, amelyek egy hazai vizsgálat tervezéséhez szükségesek.

Kutatásmódszertani ambíció

A disszertáció célja, hogy elméletileg egységes, bevallottan transzdiszciplináris megközelítésben készítsen megalapozó jellegű helyzetfeltárást az alternatív élelmiszerhálózatok hazai érintettjeiről, kontextusáról, sikertényezőiről. Fő ambíciója egy olyan kutatásmódszertani megközelítés kialakítása, amely az érintettek széles körének bevonásával képes értékelni az alternatív élelmiszer-rendszerek szocioökonómiai teljesítményét. E kooperatív kutatási keret úgy vonja be a civil érintetteket, kedvezményezetteket a kutatási folyamatba, hogy kvalitatív és kvantitatív esettanulmányokon keresztül az érintettek szemszögéből ad helyzetértékelést az alternatív élelmiszer hálózatok hazai típusairól (helyi élelmiszer rendszerek és rövid értékesítési láncok) és azok szocioökonómiai jelentőségéről, valamint részletes esettanulmányok alapján elemzi a fejlesztési lehetőségeiket, hozzájárulva a kérdéskör nemzetközi diskurzusához.

Közpolitikai célok

Az alternatív élelmiszer hálózatok egyre inkább a fenntartható vidékfejlesztési és városfejlesztési stratégiák részeként is megjelennek (Marsden és munkatársai 2000; Renting és munkatársai 2003; Seyfang 2006; Tregear és munkatársai 2007; Marsden és Sonnino 2008). Mivel a konvencionális élelmiszer-ellátás mellett Magyarországon is egyre nő a helyi élelmiszer és a rövid ellátási láncok népszerűsége a disszertáció célja a szakpolitika és támogatáspolitikai elemzése és javaslatok megfogalmazása.

Annak érdekében, hogy az alternatív élelmiszerhálózatok sikeres gazdasági szereplővé válhassanak, fontos feladat az alternatív élelmiszer hálózatokkal kapcsolatos tévhitek eloszlása, valamint, hogy az élelmiszergazdaság szereplői és a döntéshozók valós képet alakítsanak ki az alternatív élelmiszer hálózatok hatékony, innovatív, mintaadó megoldásairól és teljesítményéről. A szektor érintettjei szerint általában a döntéshozók és a támogatáspolitikai rengeteget tehetnének a szektor fejlesztése érdekében, ugyanakkor kutatásokkal kevésbé alátámasztott, hogyan lehetne a szektort megfelelően támogatni. Ezért a dolgozat további ambíciója az alternatív élelmiszerhálózatok terjesztését szolgáló programfejlesztési metodika kialakítása, amely a kooperatív kutatás módszertanára épül.

1.3. A kutatás kérdései és alapfeltételezései

A disszertáció fogalmi, módszertani, szocioökonómiai és közpolitikai irányultságú kutatási kérdéseket elemez. Mivel feltáró kutatásról van szó, nem használok hipotézisvizsgálatot; csupán munkahipotéziseket fogalmaztam meg. Ezek tehát nem formális hipotézisek és nem ambíciójuk sem a magyarázat, sem az előrejelzés; mindössze a téma feltárásiában orientáltak a kutatást.

A dolgozat fogalmi-tipológiai, módszertani, szocioökonómiai és szakpolitikai irányú kérdései a következők:

- Mit jelent az alternatív élelmiszer hálózat fogalma, s melyek az általános, illetve hazai típusai, jellemzői? (Fogalmi-tipológiai kérdések)
- Hogyan vizsgálhatók? (Módszertani kérdések)
- Milyen szocioökonómiai előnyök mutathatók ki? (Szocioökonómiai kérdések)
- Mennyiben indokolt és lehetséges szakpolitikai ösztönzésük? Milyen intézményi környezet és állami beavatkozás segítheti az elterjedésüket? (Szakpolitikai kérdések)

Fogalmi-tipológiai kérdések

A téma tudományos kutatásai milyen meghatározásokkal dolgoznak? Mely elméleti keretek állnak rendelkezésre az alternatív élelmiszer hálózatok vizsgálatára? A szakirodalom feltárási alapján

milyen jellegzetességei vannak az alternatív élelmiszer hálózatoknak? Milyen típusokat lehet azonosítani Magyarországon és ezek mennyiben felelnek meg a szakirodalom által bemutatott típusoknak?

Azt feltételeztük a kutatás indulásakor, hogy

- *hasonló fogalmakkal és típusokkal, de speciális jellemzőkkel írható le az alternatív élelmiszer hálózatok helyzete Magyarországon a nyugat európai és amerikai kutatásokhoz képest;*
- *az alternatív élelmiszer hálózatok fogalmának (operacionalizálásához) kutatási kérdéssé formálásához, egyéb fogalmakra, például helyi élelmiszer rendszerek és rövid ellátási láncok érdemes támaszkodni.*

Módszertani kérdések

Az alternatív élelmiszer hálózatok kérdése milyen kutatómódszertani elvek alapján vizsgálható?

Azt feltételeztük a kutatás indulásakor, hogy

- *az alternatív élelmiszer hálózatok problémái a rendelkezésre álló alapadatok híján esettanulmányok keretében vizsgálhatók;*
- *az alternatív élelmiszer hálózatok problémáinak feltárására módszertanilag az érintettek bevonását lehetővé tevő, kvalitatív és kvantitatív megközelítések ötvözése a leginkább alkalmas.*

Szocioökonómiai kérdések

Melyek az alternatív élelmiszer hálózatok szocioökonómiai előnyei? Melyek az alternatív élelmiszer hálózatok fejlesztésének szocioökonómiai alapjai? Kik, hogyan és miért hozzák létre az alternatív élelmiszer hálózatokat? Miért döntenek az alternatív hálózatok kialakítása mellett? Milyen sikertényezői vannak az alternatív élelmiszerhálózatok elterjedésének? Milyen ambíciókkal vágnak bele, milyen kihívásokkal találják szembe magukat, milyen kreatív válaszokat adnak, amelyek általánosíthatók?

Azt feltételeztük a kutatás indulásakor, hogy

- *az alternatív élelmiszer hálózatok szocioökonómiai előnyei kevésbé jelentősek, sokkal inkább a fenntarthatósági előnyöket állítják a központba;*
- *egyre több kezdeményezés indul majd a szektorban és ebben a városi fiatal csoportoknak, tudatos fogyasztóknak nagy szerepe van.;*
- *az európai országokhoz képest jelentős eltéréseket találunk a helyi élelmiszer fogyasztási szokások és az élelmiszerellátás mintázataiban.*

Szakpolitikai kérdések

Az alternatív élelmiszer hálózatok szakpolitikai és intézményes ösztönzési lehetőségei tekintetében a következő kérdésekre kerestem válaszokat:

Milyen szabályozási és támogatáspolitikai megfontolások járulhatnak hozzá a szektor fejlesztéséhez? Mi az érintettek véleménye a hazai fejlesztési lehetőségekről? Milyen stratégiák mentén alakíthatók Magyarországon az alternatív élelmiszer hálózatok? Milyen szakpolitikai beavatkozási lehetőségeket látnak a szektor érintettjei? Megvalósíthatóság szempontjából milyen programfejlesztés metodika javasolható az alternatív élelmiszerhálózatok fejlesztésére?

Azt feltételeztük a kutatás indulásakor, hogy

- *az érintettek által kívánatosnak látott jogszabályi reformokkal, a szakpolitikai környezet javulásával növekedés indulhat meg e szektorban ahhoz a marginális helyzethez képest, amit a társadalom- vagy piackutatások rendre kimutatnak.*

1.4. A disszertáció felépítése

Disszertációm elméleti fejezetében az alternatív élelmiszer hálózatokkal foglalkozó társadalomtudományi (szociológiai, társadalomföldrajzi, antropológiai, közgazdaságtani) irodalmat tekintetem át. Ezek alapján formáltam a kutatás fogalmi-elméleti kereteit a gyakorlati elemzések számára. A legfontosabb fogalmi-elméleti megközelítéseket mutatom be, amellel érvelve, hogy a helyi élelmiszer rendszer és a rövid élelmiszer lánc fogalma a hazai viszonyok vizsgálatához is alkalmas fogalmi keretet jelentenek. Az alternatív élelmiszer rendszer fogalmának definiálásához áttekintettem a meglévő tipológiákat és rendszereztem a szakirodalomban megjelenő különböző definíciókat. Különös hangsúllyal vizsgáltam azokat a fogalmakat, melyekre az empirikus elemzés során is támaszkodom. Disszertációm elméleti-koncepcionális részének végeredménye, hogy azonosítottam azt a fogalmi megközelítést, amely alkalmas az alternatív élelmiszer hálózatok operacionalizálására. Az adatelemzés során ezt a megközelítést alkalmaztam a hazai alternatív élelmiszer hálózatok vizsgálatához.

A kutatómódszertani fejezetben bemutatom a személyes kutatói értékvilágomat leginkább kifejező együttműködő kutatómódszertant és azt, hogy ez miként érvényesült a témaválasztástól, a kutatás céljainak kitűzésétől az eredmények értelmezéséig. Sokféle érintettel készített mélyinterjú, fókuszcsoporthoz és esettanulmány technika mellett szcenárióalkotó műhelybeszélgetésben tártam fel az alternatív élelmiszer hálózatok fejlődését kísérő jövőképeket. A módszertani fejezetben az esettanulmányok során használt egyes módszereket is áttekintem. A kutatás során elvégzett tevékenységeket, mint összefüggő tanulási folyamatot értelmezve integráltam a kutatásban részt vevő civilek és tudományos szakemberek tapasztalatait a kutatási kérdések formálódása, a munkaszervezés, a kutatási kérdés feltárása, a kutatás fogalmi keretének kimunkálása és az eredmények elterjesztése mentén.

Az elemzéssel foglalkozó fejezetben elméleti-fogalmi megközelítem alapján kialakított fő kérdéseket tárgyalom. Az eredmények bemutatása egy európai összehasonlító kutatás keretében készült helyzetértékeléssel kezdődik. Ebben áttekintem azokat a meghatározó amerikai és európai civil érdekvédelmi kezdeményezésekről, a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztését serkentő szabályozás- és támogatáspolitikáról, civil érdekvédelmi törekvésekről, majd a hazai jogszabályi környezet különlegességét és a gyakorlat számára is jól hasznosítható eredményeket mutatom be. Empirikus vizsgálataimat további esettanulmányok illetve egy 2012-ben és 2013-ben felvett sajtófejlesztésű országos reprezentatív kérdőívvezetésre épülő elemzés teszi teljessé. Az első esettanulmány az élelmiszer önrendelkezés hazai helyzetéről szól. A második a Tolna megyei és Szekszárd környéki helyi élelmiszerrendszer fejlesztésének tanulságairól számol be. A harmadik esettanulmány a közösségi mezőgazdaság gazdálkodók által vezetett kezdeményezéseit térképezte fel. A negyedik a Gödöllői Helyi Élelmiszer Tanács eredményeit vizsgálja meg. Az ötödik pedig a Nemzeti Parki Védjegy rendszer fejlesztéséről szól. Végül a kérdőíves vizsgálatok eredményeit mutatom be.

A doktori munkám során számos (oktatásban is hasznosítható) szakirodalmi annotációt, az esettanulmányokat szemléltető fényképet, valamint adatelemzést segítő táblázatot készítettem, amelyeket méretük miatt lehetetlen nyomtatott mellékletben bemutatni. Mindezeket szabadon hozzáférhetővé tettem a Zenodo repozitóriumban: Balázs Bálint. (2019). Online Annex to PhD [Data set]. Zenodo. <http://doi.org/10.5281/zenodo.2556587>

2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

E fejezet az alternatív élelmiszer hálózatokról szóló tekintélyes mennyiségű tudományos publikációban felmerülő elméleti és fogalmi megközelítés között szeretne rendet tenni. A szakirodalmat nyilvánvalóan szelektív érdeklődéssel olvastam, hiszen nem ugyanazok az aspektusai a mérvadók itthon, amelyek a nyugati tudományos gondolkodás számára a legizgalmasabbak. Elsősorban arra igyekeztem választ találni: voltaképpen mi az alternatív élelmiszer hálózat, milyen jellemzőkkel bír és hogyan vizsgálható?

A szakirodalmi áttekintés keretében bemutatásra kerülő öt elméleti alapállás mindegyikénél ugyanazt a logikát követem: előbb az élelmiszer hálózatok öt elméleti megközelítésének előfeltevéseit, ideológiai orientációját mutatom be; majd a kapcsolódó fogalmak, meghatározások, tipológiák áttekintése következik; végül a „tényszerűbb”, gyakorlati környezetbe adok betekintést egy-egy jellemző esettanulmány bemutatásával, kitérve a szocioökonómiai és támogatáspolitikai összefüggésekre, megállapításokra is.

2.1. Elméleti kiindulópontok és távlatok

Az alternatív élelmiszer hálózatok vizsgálatát a kezdetektől inter- és transzdiszciplináris megközelítések jellemzik: nehezen sorolható be egyértelműen irányzatokba és inkább határterületet képez több társadalomtudományi ág között. A hagyományos diszciplináris elméletek és megközelítések nem jól illeszkednek az élelmiszerrel kapcsolatos rendszerszerű összefüggésekhez, problémákhoz, amelyekre valamilyen választ kellene adniuk. Goodman (2002) szerint a szociológusok kifejezetten csak az utóbbi két évtizedben kezdtek foglalkozni az élelmiszerellátás, az értékesítés, a fogyasztás, a fenntartható és helyi élelmiszer kérdéseivel, korábban meghagyva e témákat a politikai gazdaságtan, a környezetgazdaságtan és az élelmiszermarketing szakembereinek. Mivel a téma sajátos kutatási irányait a politikai gazdaságtan és intézményi elemzés művelői alapozták meg, majd különböző posztstrukturalista, cselekvőhálózati, innováció- és átmenetmenedzsment megközelítések gazdagították, fontosnak tartom e kutatási irányzatok főbb belátásainak bemutatását is.

Az élelmiszer rendszereket az alábbi fő – hol átfedő, hol pedig egymást kiegészítő – elméletek mentén kutatják:

1. **Érték(lánc)elemzés:** az élelmiszerrendszer értékteremtő folyamatai, diszfunkciói
2. **Rezsimelmélet:** az élelmiszerrendszer intézményei, szereplőinek viszonya, termelési és fogyasztási oldala, játékszabályai, konvencionális és alternatív formái
3. **Cselekvőhálózatok:** az élelmiszer rendszer összefüggő szocioökonómiai és ökológiai vonatkozásai
4. **Posztstrukturalisták:** az élelmiszerrendszer társadalmi felépítettség; diszkurzív természete, szimbolikus szerkezetei és értelmezései
5. **Átmenetmenedzsment:** az élelmiszerrendszer innovációs folyamatai és szerepük a fenntarthatóság felé való átmenetben.

Dolgozatomban szinte mindegyikből felhasználok meghatározó elemeket, emiatt elengedhetetlen e kiindulópontok tisztázása. E fejezet célja tehát bemutatni, hogy milyen fő elméleti kérdésekre keres választ az adott elméleti irányzat, s melyek a megközelítés sarokpontjai, módszertani dilemmái, releváns empirikus példái.

2.1.1. Érték(lánc)elemzés

Az élelmiszer, mint termék útját a földtől az asztalig követő politikai gazdaságtani értékelemzések az élelmiszer értékláncot más értékláncokhoz képest kitérített szerepűnek tartják.⁸ Fogyasztóként mindannyian részei vagyunk az élelmiszer értékláncnak, jólétünk közvetlen módon függ ettől, viszont fogyasztói szokásaink is jelentős hatással vannak az értékláncre. Továbbá az élelmiszer értékláncok a nemzetgazdaságok jelentős részét képviselik, emiatt az élelmiszer értékláncoknak élelmiszer- és nemzetbiztonsági szempontból stratégiai jelentősége van (lásd pl. FAO 2014 vagy Nemzeti Vidékstratégia). Az érték(lánc)elemzés a nyolcvanas évektől a globálissá szerveződő élelmiszer rendszer vizsgálatában vált meghatározóvá és számos – az alábbiakban időrendben bemutatásra kerülő – rokon, illetve mára már inkább szinonimaként használt fogalmat vezetett be: értéklánc, termékpálya, ellátási lánc, értéklánc/terméklánc, termékhalózat, élelmiszer rendszer.

Az értéklánc (value chain) a különböző termelési és munkafolyamatok összessége, amelyek a terméket (pl. gurulós málna, repcemag, biotej, brojlercsirke, dohány) közvetítők egyre áttekinthetlenebb láncolatán keresztül a fogyasztóhoz juttatják (Friedland 2001). Az értéklánc elmélet a lánc egyes szemeiben keletkező érték, a jövedelem disztribúció nyomába ered: arra keresi a választ, hogy a fogyasztó által megfizetett ár miként allokálódik a beszállítóhoz és az alapanyag termelőhöz (Lásd az értéktöbblet elemeiről szóló mellékletet - M2. Az értéktöbblet elemei).

Ezért az elemzés gyakorlatilag a terméket a mezőgazdasági inputoktól a termelési rendszereken át egészen a feldolgozás, terjesztés, kiskereskedelem és fogyasztás folyamatáig elkíséri, s ezzel túllép a csak egy-egy szektorra (termelés, feldolgozás, kereskedelem) irányuló kutatások leegyszerűsítő nézőpontján. Az értéklánc elméletre épülő kutatásoknak több (egymással is átfedő, illetve versengő) iránya alakult ki.

Az ötvenes években az egykori francia gyarmatok kávé, kakaó és gyapot export tevékenységének optimalizálásra létrejött termékpálya (commodity chain vagy Filière) megközelítés a termék kialakítása, termelése, feldolgozása és értékesítése körüli technikai-logisztikai tevékenységekre összpontosít, azt az intézményt keresve, amely az áru leghatékonyabb eljuttatását biztosítja a termelőtől a fogyasztóig. Később fókuszába került, hogy mely szereplők dominálják, és mely tényezők befolyásolják az termékpályák fejlesztését, kilátásait, a termékpályán belüli koordinációs és menedzsment tevékenységeket (Raikes, 2000).

A nyolcvanas években elterjedt ellátási lánc (Supply Chain) megközelítés (amit röviden értéklánc-elemzésnek is neveznek ~ Value Chain Analysis) együttműködő szervezeteken (beszállítóktól a kiskereskedelemig) átívelő különböző értékteremtő folyamatokat (a termékek, a szolgáltatások, az információ, a pénzügyi eszközök, és a tudás áramlása) vizsgál (FAO 2014). Az élelmiszer-ellátási lánc megközelítés arra világít rá, hogy a földtől az asztalig a szereplők között milyen hatalmi és tőke-ellátottságbeli egyenlőtlenségek jellemzők (Chikán, 1997).⁹

A kilencvenes években elterjedt globális értéklánc/terméklánc elemzés (Global Value/Commodity Chain Analysis) az elemzést kiterjeszti a piacokhoz és az erőforrásokhoz való hozzáférésben jelentkező globális egyenlőtlenségekre. A nemzetközi kereskedelmi rendszerben szerepet játszó termelési és értékesítési folyamatok integrációját, az ügyletek összetettségét és játékszabályait (a szabályok bebetonozásának képességét) vizsgálja; az elemzés során a termékláncok karakterét meghatározó domináns szereplőre, a vertikumokat átfogó céghálózatokra fókuszál s különböztet

⁸ Az érték alapvetően filozófiai (metafizikai) viszonyfogalom; társadalomtudományi alkalmazása az értékelmélet(ek), amely(ek) megkülönböztetnek például örök, eszmei, objektív vs. szubjektív, viszonylagos értékeket (Hankiss 1989), és lényegében ezen alapul az ár-érték megkülönböztetés is.

⁹ Porter értéklánc fogalma ettől eltér, mert eredetileg csak vállalati szinten, vagyis a cég(vezető) szemszögéből vizsgálódik. Kilenc értékteremtő vonatkozást különböztet meg a termeléstől a fogyasztásig vezető folyamatban, alapvető és kiegészítő folyamatokra bontva az értékláncot. Az alapvető tevékenységek az alapanyag beszerzés (input logisztika), a termelés-feldolgozás, a késztermék piacra vitele (output logisztika), a marketing és értékesítés, valamint a szolgáltatásokkal történő támogatás. A kiegészítő tevékenységek a beszerzés, az emberi erőforrás gazdálkodás, a technológiai fejlesztés és az infrastruktúra (pénzügy, tervezés) (Porter 1985).

meg vevői és termelői oldalról vezérelt (integrált) láncolatokat. A globális értéklánc kormányzás öt fő elemzési típusát különítette el: (a magastól az alacsony hatalmi aszimmetria felé haladva) hierarchikus, foglyul ejtett, relacionális, moduláris és piaci (Gereffi, 1996, 2005).

E vizsgálatok fő kérdése, hogy hol képződik a legnagyobb hozzáadott érték, és mely értékteremtő vonatkozást érdemes kiszervezni az agrár-élelmiszer vállalkozásból (pl. alacsony tranzakciós költségek miatt) (Friedland, 2001). A domináns szereplők – például agrár-élelmiszeripari holdingok – a bevételeiket gyakran a teljes vertikumot összefogó, valamely adóparadicsomban alapított off-shore cégen keresztül realizálják. Mivel efféle hatalmi és tőke-ellátottságbeli egyenlőtlenségek (és azok folyamatos újratermelése) jelentősen csökkentik a piaci versenyt, a piaci szerkezet feltárására, a piaci erőfölény kimutatására és a koncentrációs arány (CR – concentration ratio) mérésére többféle mutatót és módszert dolgoztak ki (CR–3: a TOP3 vállalkozás piaci részesedése; CR–4: az első 4 legnagyobb vállalkozás piaci részesedése, CR–5: első öt vállalkozás aránya a forgalomból) (lásd melléklet M3. Kiskereskedelmi koncentráció Európában).

Az élelmiszer-ellátási lánc elemzéseivel közül kiemelkedik a vevői erő (buyer power) vizsgálata, amely a koncentrátság alapján az ellátási lánc homokóra modelljét rajzolta meg, s az ellátási lánc egyes szintjei között a kereskedelem beszerzésének (buying desks) aránytalan koncentrátságára (üvegnyak-hatás) hívta fel a figyelmet (Vorley 2003) (lásd melléklet M4. Üvegnyakhatás az ellátási láncban).

A globális termékhálózat (Global Commodity Network) megközelítése szintén a globális termékpályákon leggyakrabban előforduló termékekre (kakaó, pálmaolaj, banán) fókuszál, amelyek globális ellátását, kormányzását nem tudja egyetlen, pl. nemzeti szintű vagy állami szereplő biztosítani. A globális terméklánc elemzéstől annyiban különbözik, hogy felméri a piaci tranzakciók során a cselekvők (állam, helyi és nemzetközi civilek, helyi és multinacionális vállalatok) milyen értékeket jelenítenek meg és milyen erőforrásokat mozgósítanak a termékek globális ellátása során. A globálissá szerveződő élelmiszerrendszer efféle vizsgálatának kritikusa szerint a fő probléma az efféle elemzésekkel, hogy elemzésre alkalmatlan, kényelmes metaforákat használnak: az állam, helyi és nemzetközi civilek, helyi és multinacionális vállalatok valójában nem tudnak cselekedni. Ezért azt érdemes inkább vizsgálni, pontosan mi történik és mit jelent, amikor egyre koncentráltabbá válik a kiskereskedelem, vagy az állami szakpolitika kedvez a multinacionálisoknak, ki jár el ezeknek a szervezeteknek a nevében, milyen tényleges emberi interakciókon, kapcsolatokon keresztül (Gereffi 2005).

Az élelmiszerrendszer (food system) az értékláncnál magasabb szintre vonatkozó fogalom, egy átfogó tartós szerkezet. A lánc az adott szereplők viszonyaival jellemezhető, a rendszer pedig az input-output viszonyokkal. Az élelmiszer rendszer magában foglalja “a népesség ellátásában szerepet játszó összes folyamatot” (Goodman, 1997), illetve „folyamatok és infrastruktúrák összessége, amelyek az élelmiszerellátást végzik” (Sage 2014). A fő elemei: termelés, betakarítás, feldolgozás, csomagolás, szállítás, marketing, fogyasztás, élelmiszer hulladék. A fő humán és fizikai infrastruktúrák az egyes fázisokban keletkező inputok és outputok létrehozásáért felelősek. Tansey és Worsley (2014) szerint az élelmiszer rendszerre vonatkozó kutatások arra kíváncsiak, hogy mely szereplőnél van a hatalom, a tulajdon, a nyereség, az ellenőrzés, a koordinációs képesség; ki viseli a kockázatokat, milyen előnyök, politikai hasznok keletkeznek. Jackson és munkatársai (2006) négy fő trendet állapítanak meg az élelmiszer rendszerek kutatásában: (1) fogyasztási aspektus: növekvő érdeklődés az élelmiszerlánc megközelítés lineáris modellje helyett az élelmiszerellátás és a fogyasztás hálózatosodásának kérdéseiről; (2) kulturális aspektus: növekvő érdeklődés az élelmiszer termelése és fogyasztása körüli szubkultúrák, szubjektív jelentések és narratívák iránt; (3) minőségi aspektus: fokozott érdeklődés az élelmiszer hálózatok

minőség fogalmának kritériumai iránt, különös tekintettel a minőségbiztosítási rendszerekre, valamint a helyi és regionális élelmiszer rendszerekre; (4) értékteremtés aspektus: az ellátási lánc menedzsment erősödő hatása a keresleti és kínálati oldalon.

Az élelmiszer rendszerre vonatkozó vizsgálatok sokat merítettek az élelmiszerellátás longitudinális, környezet-, társadalom-, és gazdaságtörténeti irányú megközelítéseiből is. Ezek az antikvitástól, illetve a középkortól kezdve egyre expanzívabb globális és helyi élelmiszer-ellátási formákat különböztetnek meg (Braudel 1985, Mumford 1985, Benevolo 1994, Hughes 2001, Diederiks és munkatársai 1995, Hoffmann 2001, Montanari 1996, Fernández-Armesto 2001, Goudsblom és De Vries 2002, Freedman 2007, Rimas-Fraser, 2010, Steel 2013, McNeill- McNeill 2003, McNeill 2000). A globális és lokális élelmiszer rendszer jellemzőit az agrár-élelmiszer szociológusok munkái (Sage 2012, Carolan 2012) alapján a következőképpen foglalhatjuk össze (Lásd továbbá a Mellékletekben: M5. A globális élelmiszer rendszer sémája és M6. A helyi élelmiszer rendszer sémája, fő érintettjei):¹⁰

Globális élelmiszer rendszer

A méretgazdaságosságon alapuló árutermelés többnyire monokultúrákban zajlik.

Feldolgozott élelmiszerként kerül a kiskereskedelmi hálózatokba.

Az élelmiszerlánc komponensei szerte a világon, egymástól nagy távolságra található és hatékony nemzetközi szállítási, logisztikai és hűtési rendszerek kötik össze.

A rendszer innováció az erőforrás-hatékonyság vonatkozásában jelentkezik elsősorban a szállítás, az energia, a gyorsaság és a frissesség területén fő célja a termelői-fogyasztói árak alacsonyan tartása.

Az 1930-as évektől napjainkig egyértelműen negatív a konvencionális élelmiszer rendszerek szocioökonómiai hatása: a helyi közösségek jóllétét csökkenti. A főbb negatív szocioökonómiai hatások Lobao és Stofferahn alapján (2008): növekvő jövedelmi egyenlőtlenség és szegénység; magasabb arányú munkanélküliség; kevesebb munkalehetőség; helyi népesség számának csökkenése; elszegényedés; társadalmi feszültségek (bűnözés emelkedése, tizenéves gyerekvállalás, stressz és szociálpszichológiai problémák, kisebbségek magasabb aránya, szomszédsági kapcsolatok megromlása); helyi közösségi szervezetek leromlása; helyi szintű politikai döntések magasabb szintre emelkedése; közszolgáltatások alacsonyabb színvonala; csökkenő kiskereskedelmi forgalom; szabadtéri programok lehetőségének csökkenése; a légzési, látási és emésztési zavarokkal rendelkezők arányának növekedése; ingatlanok árának csökkenése.

Helyi élelmiszer rendszer

A gyakran kézműipari módszereket alkalmazó helyi termék-előállítás, és -feldolgozás sokféle, az adott régióra jellemző árura kiterjed.

Az értékesítés jellemzően termelői piacokon, termelési és értékesítési szövetkezetekben, közvetlen kereskedelemben történik - rövid a szállítási útja.

Az élelmiszerlánc egyes összetevői térben, társadalmilag és értékfelfogásban közel állnak egymáshoz.

Az élelmiszer lánc rövid, kevés ellátásmenedzsmenttel foglalkozó közvetítővel dolgozik.

¹⁰ Az élelmiszerrendszer dichotóm megközelítésének másik fogalompárja a konvencionális vs alternatív, amely lényegét tekintve a lentivel azonos.

A rendszer-innováció elsősorban környezeti hatások vonatkozásában jelentkezik – például a fogyasztók bevonhatók az ellátási lánc menedzsment feladatokba, a szezonális termékek vásárlásával egészségesebb étrend alakítható ki.

Szocioökonómiai hatása abban jelentkezik, hogy (1) nő a gazdálkodók jövedelme, emelkedik a helyi gazdasághoz tett pénzügyi hozzájárulások mértéke, és kedvező hatás tapasztalható a helyi értékek – például a tájkép, a terület és a biológiai sokféleség (közjavak) – vonatkozásában is; valamint (2) fokozódik a fogyasztók és a termelők közötti interakció, így e két fél jobban megismeri és megérti egymást, illetve nő az élelmiszer-önellátás alapszintje.

Összefoglalva, témám szempontjából az értéklánc megközelítés legfőbb érdeme a földet az asztallal összekötő láncolat logikájának feltárása. E vizsgálatok fontos tartalmi eredményei – például a koncentráció tölcser modellje, vagy az áremelkedéssel egyidejű lassuló növekedés az agrárszektorban – mára a legmagasabb szintű szakpolitikai jelentésekbe (OECD-FAO) is bekerültek. A globális értéklánc kutatások fontos hozadéka, hogy az élelmiszer rendszer hatékonysága mögötti rejtett összefüggéseket, funkciókat is feltárták: a kiskereskedelmi beszerzések aránytalan koncentráltságát, vagy a kormányzati tehetlenséget az élelmiszerhez való jogok biztosításában.

Kritikaként említhető, hogy egyrészt e megközelítések a rendszerben résztvevő szereplők szocioökonómiai viszonyainak feltárását nem végzik el; nem reflektálnak a fogyasztás szerepére és nem fektetnek hangsúlyt fogyasztók és termelők vagy kiskereskedők közötti (térben-időben változó) viszonyok kontextusfüggő minőségére. Másrészt keveset mondanak az élelmiszerrendszer fenntarthatósági, környezeti hatásairól. A 2007-08-as üzemanyag, élelmiszer és energia válság, amelyben a globális élelmiszer árak nagyjából 40 százalékkal emelkedtek, felerősítette a globális élelmiszerbiztonsággal (1 milliárd ember éhezése és egyidejűleg 1 milliárd ember elhízottsága) kapcsolatos aggodalmakat. Az élelmiszerlánc kutatásokban Sonnino és munkatársai (2014) például egyértelműen „hiányzó láncszemként” azonosítanak számos környezeti vonatkozást, negatív externáliát. Meglátásuk szerint az élelmiszerlánc elemzéseit szükséges volna kiterjeszteni az energia és vízhasználat (MFA) számításokra az ellátási lánc különböző pontjain. Az ENSZ adatai alapján élelmiszer rendszerünknek „köszönhetjük” a szárazföldi ökoszisztéma pusztulás 60 százalékát, az ÜHG kibocsátás 24 százalékát, és a talajpusztulás 33 százalékát, a halkészletek pusztulásának 61 százalékát (ENSZ 2016).

Harmadrészt az értéklánc elemzésekre jellemző bináris ellentétek (helyi vs. globális, fenntartható vs. intenzív, alternatív vs. mainstream) magyarázó ereje megkérdőjelezhető: normatív értelmezési keretként egyre kevésbé alkalmasak az élelmiszer hálózatok tényleges, gyakran hibrid működésének, vagy valós rezilienciájának, diverzitásának megragadására. Ismert, hogy a szupermarketek is kínálnak helyi élelmiszert, illetve, hogy már az élelmiszerrendszer mainstream szereplői sem tagadják, hogy fenntarthatósági probléma van, sőt nagyon is komolyan veszik; lásd például McItaly, Nestlé Good Food, Good Life Programme, a Greenpeace által kezdeményezett Change your tuna kampány, Oxfam Sustainability Scores, Dow Jones Sustainability Index) Hasonlóan, a legutóbbi vizsgálatok a bináris ellentétpárra épülő makroszintű diskurzusokban jelentős átfedést (intertextualitást, vagyis funkcionális/referenciális hasonlóságot, olykor azonosságot) mutatnak ki a gyakorlatban (Grivins - Tisenkopfs 2015).

E megközelítés a legutóbbi időkig elkülönítetten vizsgálta a termelés, az élelmiszerbiztonság, a növényvédő szerek, a fogyasztás kérdéseit, egyes folyamatait. Az élelmiszerrendszer valóban rendszerszintű megközelítésének alapfeltételezése, hogy az elkülönült területek közös mozgatórugóinak transzdiszciplináris megközelítése, valamint a kutatók, szakpolitikusok, gazdasági szereplők, civilek együttműködésére épülő többszereplős fellépés (multi-actor approach) egyre sürgetőbb (Food2030, 2016).

2.1.2. Rezsím elmélet

A fenti értéklánc vizsgálatok alapvetően lineáris modellt használtak (földtől az asztalig). A kritikai történeti társadalomtudomány képviselői szerint viszont e lineáris modell egyre kevésbé tudta megragadni az élelmiszer-rendszer valóságát.¹¹ Új lendületet hozott a történeti szociológia, politikai gazdaságtan és az új intézményi közgazdaságtan, mert e rendszer-szemléleti keretben az agrár-élelmiszer rendszert a kapitalizmus legkritikusabb játéktereként értelmezték. E megközelítés a rendszer különböző cselekvői közti tranzakciók, írott vagy íratlan megállapodások, szerződések, standardok, rutinok, normák, játékszabályok, kényszerek és esélyek vizsgálatát tűzte ki célul.¹² Szembeszökő példája a Harriet Friedmann és Philip McMichael által megfogalmazott élelmezési rezsím (food regime) elmélet. Kiindulópontja, hogy az agrárium stratégiai szerepet játszik a kapitalista világgazdasági rend kialakításában. Az agrár-élelmiszer rendszer nagy, átfogó és tartós szerkezetében különböző civil társadalmi mozgalmak, gazdasági tőke, egymásnak feszülő nemzetállami-hatalmi érdekek, nemzetállami és globális hatalmi központok – röviden hatalom, érdek és tudás – küzdelme zajlik (Friedmann-McMichael, 1987). Az élelmezési rezsím e rendszer egyik térben és időben meghatározott alváltozatára, az élelmiszertermelés és -fogyasztás adott mintázatára, működtetési módjára vonatkozik (McMichael 2009a). Az élelmezési rezsím elmélete arra kíváncsi, hogyan alakult ki a globális élelmiszer rendszer, mi a szerepe az agrár-élelmiszer

11 Az élelmiszer ellátási rendszer szereplőire vonatkoztatva: a fogyasztó szemszögéből a rendszer funkciója a megfelelő (típusú, mennyiségű, minőségű és áru) élelmiszer hozzáférhetőségének biztosítása; a gazdálkodó szemszögéből nézve a rendszerfunkció az élelmiszer előállításra keresztül megfelelő munka és jövedelem biztosítása; míg a helyi közösségek számára a társadalmi összetartozás biztosítása, a megfelelő földhasználat fenntartása, valamint például helyi hagyományok ápolása. Az élelmiszerrendszer rendszerelméleti felfogásban egy komplex adaptív rendszer. Az egyes cselekvők (gazdálkodók, kutatók, fogyasztók, intézmények, kormányok, vállalatok, egyetemek, mikroorganizmusok) a saját érdekeiket követve interakcióra lépnek a rendszer különböző (biológiai, fizikai környezet, társadalmi és piaci) szintjein. Az egyes szereplők változásra adott adaptív válaszai heterogenitást és divergenciát hoznak a rendszerbe (például a szektorra irányuló szabályozások esetében). A rendszerkomponensek térbeli szervezetheze, komplexitása termeti meg a rendszer dinamikáját (például az élelmiszerlánc koncentrációs folyamatok esetében). A rendszer kiszámíthatatlanságát a komponensek összefüggésrendszere és a szereplők adaptációja okozza; ennek fő jellemzője a nonlinearitás (például a gazdálkodási, földhasználati rendszerek kis változása is nagy hatású lehet a teljes rendszerre), az útfüggőség (például a gyerekkori táplálkozás hatása az időskori megbetegedésekre), a reziliencia (például a gazdálkodók kockázatkerülő rutinjai, az élelmiszer önellátás mintázatai).

12 A társadalom játékszabályaiként, együttműködési kereteiként definiált intézmények alapos vizsgálatát a hetvenes évektől az intézményi-strukturalista megközelítések megújított szorgalmazták (Sztompka, 1991; Némedi 2008). Az elemzést eszerint a cselekvők és intézmények kölcsönhatására (strukturáció), a tényleges társadalmi gyakorlatok szintjére kell kiterjeszteni, s így az intézmények hosszú időtávban történő változásai és az egyéni szintű érdekek, motivációk, életstílusok nem egymástól izoláltan, hanem összefüggésrendszereikben, a gyakorlati élet kontextusában tárhatók fel. A cselekvő és a struktúra vizsgálatának összekapcsolásával a személyes autonómia és a társadalmi rend közötti összjátékra került a figyelem. E megközelítés lényeges vonása a struktúra kettősségének, kétarcúságának bemutatása, amely egyrészt a médiuma (közvetítője), másrészt a kimenetele (eredménye) a folyamatosan alakuló társadalmi gyakorlatoknak. A társadalmi struktúra nem szándékolt következménye, vagy gyakran fel nem ismert eredménye az egyéni cselekvéseknek. Sztompka a társadalmi struktúra négy dimenzióját különbözteti meg: egyéni (individualities) és totális szintjét (totalities), formailag pedig a lehetőségeket (potential) és a ténylegesen zajló folyamatokat (actuality). Sztompka szerint az egyéni cselekvés társadalmi kötöttségét és szabadságát a „társadalmivá válás” (social becoming) folyamatán keresztül érthetjük meg: a társadalmi élet valós folyamatai ilyen „köztes” térben szerveződnek. Az egyének között létrejövő sokdimenziós szociokulturális szövetet négyféle fő interperszonális és emergens tulajdonságú kapcsolat alkotja: az ideálok és ötletek szintje (Ideal), a normatív szabályok szintje (Normative), a cselekvések és interaktív kapcsolatok szintje (Interactive), valamint az elosztási lehetőségek (Distributive) szintje. E megközelítés arra is rámutat, hogy a társadalmi változások soha nem elszigetelten, a margón jelennek meg, hanem egy sor komplex társadalmi jelenség-együtteshez kapcsolódnak. A változások megértéséhez e komplexitásban kell megragadni a specifikusan jellemző kapcsolódásokat (Sztompka 1991).

Az intézményi megközelítések egyik markáns példája a szocioökonómiai megközelítés (Etzioni 1986; Etzioni 2003) amely egyéni cselekvések és társadalmi intézmények morális-kulturális beágyazottságát hangsúlyozza. A szocioökonómiai megközelítés alapfelvetése, hogy a cselekvés a gazdasági motívumon túlmutató többtartalommal bír, vagyis az önérdekkövetésen túl erkölcsi-kulturális megfontolásokkal párosul. A szocioökonómiai megközelítés fő ontológiai ismérve szerint az egyéni cselekvés kettős meghatározottságú: részben önérdek, részben erkölcsi megfontolás mozgatja. Az emberek e két különböző, egymásra vissza nem vezethető hasznosságot, önérdeklő birtoklási vágyaik kielégítését és morális elkötelezettségeiket követik. Etzioni a szocioökonómiai paradigma négy alapfelvetését a neoklasszikus közgazdaságtan emberképével szemben fejti ki: (1) a haszonmaximalizálás helyett többféle racionalitást követhet az egyéni cselekvő; (2) az egyéni preferenciák kialakítását már a megismerés fázisában is érzelmek vezérelnek és befolyásolják a cselekvő döntését; (3) az egyéni nézőpontot befolyásolja a csoportidentitás érzése és a „jelentős másik”-hoz való kapcsolat; (4) a tágabb társadalmi (morális, törzsi, etnikai, osztály, stb.) kontextus is jelentős hatással bír a cselekvésre (Etzioni 1986; Etzioni 2003).

rendszernek a globális tőkefelhalmozás folyamataiban, kik a fő alakítói a kapitalista agrár- és élelmiszer rendszer dinamikus változásának (Friedmann-McMichael 1987). Fontos érdeme, hogy rámutatott az agrár-élelmiszer rendszer meghatározó szerepére a kapitalista világgazdasági rend kialakulásában, a tőkefelhalmozás folyamataiban. Az élelmiszeri rendszer elmélete témánk szempontjából különösen meghatározó, mert a társadalomtudományokban legalábbis szélesebb körben ismertté tette azt az alapvető választóvonalat, amely a környezetkárosító agráriparosítás és az alternatív, agroökológiai gyakorlatok során előállított élelmiszerek (food from nowhere vs. food from somewhere) között feszül.

Az élelmiszeri rendszer elmélet lényeges kérdése, hogy adott élelmiszer ellátási struktúrák és jellemző formák milyen cselekvési lehetőségek kibontakoztatására jöttek létre, milyen egyéni és közösségi érdekek összeegyeztetésére váltak alkalmassá. Fokozatos formalizálódásuk, intézményesedésük során hogyan őrizték meg az interakciók szintjén az informális jelleget. A vizsgálatok fókuszában az a kérdés áll, hogy milyen valós társadalmi cselekvési lehetőségek állnak rendelkezésre a struktúrák dinamikusan változó kontextusában. Melyek vezetnek sikerre az adott játékszabályok között, vagyis hogyan alakul ki egyensúlyi állapot az egyéni cselekvők és az adott formák strukturális kontextusában, amely lehetőséget ad az adott formáció tagjainak a sikerre.

Az eredeti elméletet tovább gondoló cornell-i szociológus, Philipp McMichael az élelmiszer rendszer genealógiájáról írott cikkében az élelmiszer rendszerek három történeti típusát jellemezte. A stabil fázisokból és a köztük lévő átmeneti időszakokból álló szakaszokat domináns élelmiszertermelési és -fogyasztási mintázatát a kapitalista tőkefelhalmozás szakaszaiként értelmezi (McMichael 2009a). A rendszer fogalmán egy adott időszakra és geopolitikai helyzetre jellemző világgazdasági mintázatot ért (az áttekintő táblázatot lásd a mellékletben M7. Az élelmiszeri rendszer szakaszai). (1) Az első élelmiszeri rendszer (Settler-colonial food regime) 1870-1930 között az iparosodott nyugati országok növekvő népességét élelmiszer behozatal elégitette ki. Ez az extenzív időszak a világ gabonapiacának kialakulásával, az ipari és mezőgazdasági országok, sőt földrészek polarizációján alapuló páratlan gazdasági növekedéssel jellemezhető. A kutatások a növekedéssel egyidejűleg kialakuló világgazdasági egyensúly tényezőire irányultak. Fontos tanulságuk, hogy a 19. század utolsó harmadában az amerikai és forró égövi agrárkivitel (cukor, gabona, hús) és az európai iparcikk-kivitel a tradicionális európai mezőgazdaság kárára tette lehetővé az európai ipari osztályok bérnövekedését és az élelmiszerfogyasztás felfutását. A világ műhelyének számító Anglia a gyarmati monokultúrákra szervezte ki az élelmiszerellátását. (2) A második élelmiszeri rendszer (Mercantile-industrial food regime) az 1947-1974 között protekcionista (nemzetállami szabályozásra és támogatáspolitikára épülő) agrár-világkereskedelmi rendet alakított ki, amelyben az iparszerű agrár- és élelmiszertermelés dominánssá vált. Az amerikai többlettermelést (gabona, kukorica) gyarmati sorból felszabadult államokba nyomták ki élelmiszer segély formájában. A hidegháború időszakában a kapitalista világgazdaság stabilizálására kialakított ún. fejlesztési paradigma alapján a fejlődő országok az élelmiszersegélyhez készen kapták a mezőgazdasági iparosítás nemzeti modelljét, a zöld forradalom technológiáját, a földreformot. A fejlett országokban pedig a termelést szervező transznacionális vállalatok áruláncolatai kaptak főszerepet. A fejlesztési paradigmában a kutatások fókuszja a fejlesztés maga, annak érintettjeivel, folyamataival, az állami fejlesztő és szabályozó szereppel. Az egyre fokozódó és világméretűvé váló szegénység, urbanizáció, és környezeti katasztrófák nyomán nemzetközi piacstabilizáló és hatékonyságnövelő intézkedések hatására egy új ún. globalizációs paradigma jött létre, s éppenséggel a lokális szemléletű beavatkozások és kutatások felértékelését hozta el. (3) A harmadik élelmiszeri rendszer a 1980-as végétől bontakozott ki, amikor McMichael szerint az agrár-élelmiszer rendszert transznacionális nagyvállalatok irányítják az IMF és a GATT segítségével. Az újrendezés célkitűzése az agribusiness (ellátó ágazatok, élelmiszergazdaság, felvevő ágazatok) előtt álló akadályok teljes felszámolása; vagyis Jean Ziegler svájci szociológus, az ENSZ élelmiszerügyi megbízottjának kifejezésével a „szegény birodalmának” megszilárdítása (Ziegler 2009). A fő kihívás az, hogy a kistermelők hogyan

találnak új piaci réseket, hogy ellenálljanak a globális nyomásnak. A kutatásokban az ellátási láncokat uraló globális kiskereskedelmi hálózatok (szupermarketek) mellett felértékelődött a lokalitás, az élelmiszer önrendelkezés és a közösségi mezőgazdaság szerepe a világelelmészeti válság megoldásában.

Élelmészeti rezsím vizsgálatok központi kérdése a rezsimek képessége az élelmészbiztonság (food security) fenntartására. Az élelmészbiztonság fogalmát az 1974-es római Élelmészeti Világkonferencia (World Food Conference) kezdte használni a fejlődő országok súlyos élelmiszerválsága kapcsán. Az azóta eltelt negyven év alatt az élelmészbiztonságról több mint 200 definíció azonosítható a szakirodalomban (Carolan 2012). A 2007-2008-as válság óta az élelmészbiztonsági diskurzus dominánsan a „hogyan lehet 9 milliárd ember élelmiszerellátását biztosítani 2050-ben?” kérdés körül bontakozik ki. Mooney és Hunt (2009) az élelmészbiztonság szerteágazó fogalmának három értelmezési irányát (diskurzusát) különbözteti meg: a növekvő éhezés és alultápláltság felszámolása (aid), a helyi közösségek fejlesztésének alapkomponense (development), az iparszerű mezőgazdasághoz kapcsolódó kockázatsökkentés (risk).

A FAO definíciója (HLPE, 2013) szerint élelmészbiztonságról akkor van szó, ha minden ember hozzáfér fizikailag és anyagi értelemben is a megfelelő mennyiségű, biztonságos, és tápláló élelemhez, hogy kielégítse étrendbeli szükségleteit, és preferenciáját, amelyek egészséges és aktív életvitelre adnak lehetőséget. Ez a FAO jelenlegi álláspontja szerint a kisléptékű élelmiszer előállításba történő befektetések révén érhető el. Rendszerint kétirányú kritika éri e fenti definíciót, mert nem fektet hangsúlyt élelmészbiztonsági probléma ökoszociális jellegére.¹³ Nem hangsúlyozza kellőképpen a probléma környezeti aspektusát, az élelmiszer környezetkímélő előállításának szükségességét. Továbbá egyáltalán nem tartalmazza a hatalmi, élelmiszerelosztási, méltányossági problémákat; az ivóvíz, valamint az elegendő mennyiségű, biztonságos, megfelelő minőségű és tápanyag-összetételű élelem biztosításának alapvető emberi jogát. A növekvő élelmiszerkereslet prognózisa miatt ráadásul világszerte és Magyarországon is felerősödött a földspekuláció, a földek lenyúlása (land-grabbing); stratégiai-nemzetbiztonsági kérdéssé vált az élelmiszertermelés, az élelmiszerpiacok, a természeti erőforrások, a víz ügye (Magyar 2013, Ángyán 2014).

A témára irányuló kutatások az élelmészbiztonság fogalmának három analitikus komponensét ragadják meg - az egyes komponensek stabilitását és egyensúlyát állítva az elemzés fókuszába (Ingram és munkatársai, 2010). Az elérhetőség egy adott mennyiségű, minőségű és típusú élelem rendelkezésre állása, amit egy adott közösség számára elérhető termelés, elosztás, és csere folyamatain keresztül biztosítanak. A hozzáférés az a képesség, hogy egy adott közösség hozzáfér-e a megfelelő élelemhez; vagyis mennyire megengedhető, milyen allokációs mechanizmusokon keresztül lehet hozzájutni, és ez mennyire találkozik a fogyasztók preferenciáival. A felhasználás az a képesség, ami az élelem elfogyasztásával és az élelem előnyeinek elsajátításával jár, nagyban függ a tápértéktől, társadalmi értéktől.

Összefoglalva, témám szempontjából a rezsím-elmélet azzal a belátással szolgál, hogy az élelmiszertermelés és -fogyasztás olyan szocioökonómiai viszonyokba és szabályalkotó (strukturáló) folyamatokba ágyazódik, amelyeken keresztül voltaképpen a kapitalizmus újratermeli önmagát. E rendszer-szemléletű vizsgálatok felismerése, hogy az élelmiszer hálózatokra irányuló kutatás nem nélkülözheti a cselekvők, intézmények, szabályozók kritikai vizsgálatát. Ugyanakkor, a rezsím elmélet gyakran csak az intézményi logika szerint értelmezi a

¹³ Az ökoszociális elméletek a jóléti állapotot szeretnék újraértelmezni az ökológiai aggodalmak fényében. Például rámutatnak arra az összefüggésre, hogy a globálisan a leggazdagabb országok járulnak leginkább hozzá a klímaváltozáshoz, és országon belül is a gazdagabb, magasabb jövedelmű háztartások bocsátanak ki több széndioxidot. A kevés jövedelemmel rendelkező országok és háztartások viszont sokkal kitettebbek, sérülékenyebbek a klímaváltozás hatásainak és adaptációs képességük is lényegesen rosszabb (Gough 2016).

termelés és fogyasztás dinamikus, tünékeny folyamatait, azt a látszatot keltve, hogy az életet a tőkefelhalmozás szükségszerűségei irányítják. Mindezzel alulértékeli a társadalmi cselekvés valós szerepét az agrár-élelmiszer rendszerek intézményi és technológiai viszonyainak, agronómiai gyakorlatának kiépítésében és fenntartásában (McMichael 2009a, McMichael 2009b). A kilencvenes évektől a társadalom- és humántudományok „kulturális fordulata” újabb és újabb társadalmi magyarázatokkal gazdagította és mélyítette a kutatásokat.¹⁴ Mindez felszabadulást jelentett a makrostruktúrák hatalma alól és a szubjektivitás (imázs, fogyasztás, hatalom, kockázat, identitás, élmény, kirekesztés, hálózatok, etnicitás, társadalmi nem, maszkulinitás, test) társadalomformáló erejét kívánta megmutatni (Buttel 2006).

2.1.3. Posztstrukturalisták

A posztstrukturalizmus szűkebb értelemben a történeti, térszerkezeti, szociokulturális kontextus felértékelődését jelenti az agrárélelmiszer rendszer átalakulására koncentráló vizsgálatokban. A strukturalista-elmélet-vezérelt megközelítés egyre kevésbé tudott megfelelő magyarázatot nyújtani a vidéken, az agráriumban, az élelmiszergazdaságban zajló komplex, felgyorsult és ellentmondásos mindennapi változásokra. A hetvenes évektől kezdve a strukturalista (a termelési térre, a gazdálkodási tradíciókra és tradicionális társadalmi berendezkedésre fókuszáló) megközelítéseket egyre inkább a vidék felgyorsult változásának szocioökonómiai összefüggéseit vizsgáló (posztstrukturalista, interpretatív, konstruktivista, posztmodern) megközelítések váltották. Ezek lényegében újraalkották (dekonstruálták) a vidék szociológiai fogalmát, valamint a vidék és a gazdálkodók önmagukról alkotott képét (önreprezentációját) is teljesen új alapokra helyezték, beemelve a városi fogyasztó, a természetvédelem, a média, a globalizáció által teremtett diszkurzív – re-reprezentációs – szempontokat (Buttel 2006). A posztstrukturalista megközelítések hatására született meg a felismerés, hogy a korábban az agráriummal azonosított vidék meghatározó folyamatai már nem csak az ott élő és termelő tradicionális népesség belső erőforrásaihoz köthetők, mindenféle egyéb – egymással konfliktusba kerülő – városi fogyasztói, környezet- és természetvédelmi, nagybirtokosi, területfejlesztési igények és társadalomformáló folyamatok (kiköltözés, elszegényedés, elnéptelenedés, agro- és ökoturizmus, dzsentifikáció) alakítják (Kovács 2012). A vidék így kialakított sokszínű (post-productionist) fogalma már jócskán túlmutat a lakóhely és az élelmiszer termelési színtér funkcióin, de továbbra is meghatározó a vidéken élők életlehetőségeit tekintve. Egy elképzelt, reprezentációkban létező, nem-kézzelfogható térre vonatkozik, amely a benne élő társadalmi cselekvők számára sajátos identitást hordoz, képzeteket kapcsol össze és végeredményben valóságot konstruáló értelemmel bír.

Az agrár-élelmiszer szektor dinamikus és összetett változásait kutatók egyik alapkérdése lett, hogy milyen előrelépési lehetőségek és állam intervenciós stratégiák vezetnek az agráriumba alapozó vidékfejlesztéstől az integrált vidékfejlesztés felé (Marsden 2006; Nemes-Varga, 2015). A posztstrukturalista megközelítések a civil társadalmi mozgalmakra, az agrár-mozgalmakra, a globalizációs jelenségekre, a hatalom nélküliek érdekképviseletére, az állami intervenció

14 Ezt a folyamatot leképezi, hogy a vidékszociológia első európai kongresszusa óta milyen témák jelentek meg az európai vidékszociológiai társaság kétévenkénti összejövetelein: a vidéki migráció kutatása (1958), a társadalomszerveződés változása (1960), tervezés szociológia problémái (1962) az agrárium változásainak hatása a vidék társadalmára (1964) a vidéki élet jövője (1966) fejlődés és vidéki társadalomszerkezet (1968) a szociológia hozzájárulása a vidékfejlesztéshez és az agrárpolitikához (1970); Kapitalista gazdálkodók, osztályszerkezet, a mezőgazdálkodás jövője (1973); új társadalmi rendszer Európában (1974); agrotechnika fejlődése és a vidékfejlesztés (1976); gazdasági növekedés és regionális fejlődés (1979); mennyire rurális a jövő (1981); vidékfejlesztés nézőpontok (1983); túlélési stratégiák a vidéki társadalomban (1986); modellek a vidék jövőjében (1990), állam szerepe és fordista átalakulás (1993), termeléstől a fenntartható vidékfejlesztésig (1995), globalizáció és helyi válaszok (1997), vidék a későmodernitás korában (1999), a természet és a társadalom elmélete (2001), munka és szabadidő (2003), közös európai vidék (2005), mobilitás, sérülékenység, fenntarthatóság (2007), a vidék újrafelfedezése (2009), neoliberalizmus és a világ mezőgazdasága (2010), egyenlőtlenség és diverzitás (2011), a vidék sérülékenysége és rezilienciája (2013). Forrás: saját gyűjtés az európai vidékszociológiai társaság honlapja alapján (<http://www.ruralsociology.eu/>).

szerepére is ráirányították a figyelmet.¹⁵ A kisléptékű élelmiszer előállítók támogatáspolitikai segítségét Európa- és világszerte számos érdekvédelmi és lobbiszervezet követelte a kistermelőkre nehezedő növekvő globális piaci nyomás ellensúlyozására.¹⁶ Az élelmiszer szuverenitás mozgalma sikeresen azonosította a jelenlegi élelmiszer rezsím hibáit, elsősorban a transznacionális vállalatok és a nemzetközi kereskedelmi rezsimek okozta gondokat. A fejlődő országokban élelmiszer igazságosságért küzdő civil mozgalmak vezették be az élelmiszer önrendelkezés (food sovereignty) fogalmát a szerintük félreértelmezett (ökoszociális tartalmától megszabadított) élelmezésbiztonság fogalma helyett. Az élelmiszer szuverenitás fogalom egy ország vagy régió azon jogaként és képességeként határozható meg, hogy demokratikusan végrehajtsa saját mezőgazdasági és élelmezési politikáit, prioritásait és stratégiáit (lásd melléklet M8. Az élelmiszer önrendelkezés vs. a globális élelmiszer rendszer modellje). A koncepció a helyi termelést teszi első helyre a helyi élelmezési szükségletek szempontjából, és megőrzi a kultúrák sokféleségét, a mezőgazdasági termelők tudását és termelési módszereit, lehetővé teszi az élelmezési politikákban érdekelt és azok által érintett összes érdekelt fél részvételét és bevonását (Jarosz, 2014; Clark 2013).

Beuchelt és Virchow (2012) szerint az élelmiszer önrendelkezés fogalma öt témát foglal magában: 1) az élelemhez való jog, az élelemtermeléshez való jog, valamint egyének és közösségek joga, hogy meghatározzák saját élelmiszer és agrár-rendszerüket. 2) a termelési költségekhez igazított méltányos árak. 3) kistermelők és közösségeik támogatása és nem-fenntartható élelmiszer rendszerek támogatásának megszüntetése (beleértve a génmódosítást, a szabadalmakat és az aránytalan földtulajdonviszonyokat). 4) gazdálkodók, családi vállalkozások hozzáféréseinek biztosítása a termelési erőforrásokhoz. 5) fogyasztók jogai az egészséges, helyi élelmiszerhez, valamint az élelmük és táplálkozásuk feletti ellenőrzéshez.

Az élelmiszer önrendelkezés mozgalom alapjait az 1986-ban létrejött 24 tagszervezetet tömörítő Coordination Paysanne Européenne tette le (Desmarais 2008). 1993 óta Európán kívüli gazdaszervezetekkel egyesítve erejét létrehozta a La Vía Campesina nevű nemzetközi paraszti, kistermelői nemzetközi mozgalmat, amely mára 69 országban 148 családi gazdálkodásért, fenntartható mezőgazdaságért, élelmiszer önrendelkezésért létrejött szervezetet tömörít. A FAO 1996-ban Nemzetközi Élelmezésügyi Csúcstalálkozót (World Food Summit) szervezett, ahol a La Vía Campesina kiadta az Élelmiszer-önrendelkezés: Éhezés nélküli jövő (Food Sovereignty: A Future without Hunger) című kiáltványát. Az élelmiszer-önrendelkezés azt jelenti, hogy az élelmiszerellátás és agrárpolitikai szabályozás kérdéseinek megoldása az egyes államok vagy helyi közösségek joga, amelyről szocioökonomiai érdekeik és környezeti feltételeik ismeretében maguk rendelkeznek. 2007-ben Maliban több mint 80 ország 500 képviselője részvételével konferenciát rendeztek, amelyen közreadták a Nyeleni nyilatkozatot. A deklaráció hat elvet fektetett le az élelmiszer-önrendelkezésről (Nyéléni, 2007. Forum for Food Sovereignty, 2007):

¹⁵ Például alapvető problémaként merült fel, hogy hogyan biztosítható a kapitalista gazdaságban a kisléptékű családi gazdálkodók versenyképessége. A Journal of Peasant Studies 1978-as számában megjelent Mann-Dickinson tézis szerint a kapitalista fejlődés eleve korlátokba ütközik a mezőgazdaságban, ezért a családi léptékű gazdálkodás a tőkét valójában egyáltalán nem érdekli. E tipikusan neomarkista strukturalista magyarázat szerint a kisléptékű gazdálkodás és a családi gazdaság korántsem az önrendelkezési tradíciók újratereztésével, vagy önkiszákmányolás árán vagy állami intervenció segítségével marad életképes hosszútávon. A kapitalista fejlődés ugyanis magától megáll a kigazdaság kapujánál. Három strukturális tényező szab korlátot a kapitalizmusnak, hogy behatoljon a mezőgazdaságba: (1) túlsúlyban vannak a nem produktív termelési időszakok, (2) jelentősek a termelési kockázatok, (3) a termeléssel töltött idő, valamint a munkaidő közti jelentős hézag mutatkozik. A kapitalista vállalkozások e három korlátozó tényező teljes kiküszöbölésére törekuszenek az iparszerű mezőgazdálkodás segítségével. A kapitalista vállalkozások sikere a munkaidő és a termék kialakításával töltött termelési idő egybeesésén múlik, viszont a kisléptékű mezőgazdasági termelés időfelhasználása nem ilyen hatékony. A munkaidőt állandóan meg kell nyújtani a termelési időszak elhúzóódása, a nem produktív termelési időszakok és a kockázatok kiküszöbölése miatt. A termelési idő tehát jócskán kitolódik, mielőtt bármilyen mérhető gazdasági haszon keletkezne. Az empirikus vizsgálatok egyébként nem igazolták a Mann-Dickinson tézist (Mooney, 1987; Carolan 2012).

¹⁶ A közös agrárpolitikában újra megjelentek a termeléshez kötött támogatások, a közvetlen értékesítés lehetőségeinek bővülésével pedig éleződött a verseny.

1. a népek joga az ökológiailag megbízható és fenntartható módszerrel előállított, egészséges és kulturális szempontból megfelelő ételhez, valamint
2. a népek joga, hogy a jövő nemzedékek érdekében önállóan döntsenek saját élelmezésükről és mezőgazdasági rendszerükről.
3. a helyi és a nemzeti gazdaságokat és piacokat részesíti előnyben, és erősíti a paraszti és családi gazdaságokat, kézműves halászs, legeltető gazdaságot és a környezeti, társadalmi és gazdasági fenntarthatóságon alapuló élelmiszer előállítását, elosztást és fogyasztást.
4. a valamennyi népnek igazságos jövedelmet biztosító átlátható kereskedelem mellett foglal állást, és elismeri a fogyasztóknak az élelmiszer feletti ellenőrzését.
5. biztosítja, hogy a földek, a mezőgazdasági területek, a vizek, a vetőmagok, a jószágok és a biodiverzitás felhasználási és irányításának joga azé legyen, aki az élelmiszert előállítja.
6. hozzájárul az új, elnyomásmentes és egyenlőségen alapuló társadalmi viszonyok kialakulásához, férfiak és nők, népek, faji csoportok, társadalmi osztályok és nemzedékek között.

A La Vía Campesina az európai élelmiszer önrendelkezés gyakorlati megvalósításának érdekében elsősorban az agroökológiára támaszkodik (Ferrante és munkatársai, 2015). Az élelmiszer önrendelkezés gyakorlati megvalósítását, a gyógyszer- és fegyverkereskedelem mintájára, az élelmiszer az áruk szabad áramlása kategóriájából történő kivételével kívánja elérni. Hasonlóképpen az ARC Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Egyezmény (ARC2020) 22 EU tagország több mint 150 civil társadalmi szervezetét és hálózatát tömöríti platformba az agroökológiai innováció és az élelmiszer önrendelkezés érdekében. A mozgalom fő ellenfele a COPA-COGECA az egyéni, illetve a szövetkezeti gazdálkodók európai szintű lobbyszerve, amely hatvanas években kifejezetten az iparszerű mezőgazdaság érdekképviselőjére jött létre, s a gazdálkodók képviselőjében az EU intézményeinek elsődleges konzultatív partnere lett.¹⁷

Az EU Bizottság több jelentésében kiállt az élelmiszer-szuverenitás elismeréséért. A fejlődő országok élelmezésbiztonsági kihívásainak kezeléséhez nyújtott európai uniós segítség szakpolitikai keretéről szóló jelentésében például a fogalmat egy ország vagy régió azon képességeként határozta meg, hogy demokratikusan végrehajtsa saját mezőgazdasági és élelmezési politikáit, prioritásait és stratégiáit. A kistermelői érdekek védelmében a helyi és minőségi élelmiszertermelést támogató és kiterjesztő szakpolitikát favorizálja az EU parlament zöld frakciója már több mint egy évtizede (Lucas, 2002). Az élelmiszer-szuverenitás gyakorlati megvalósítása ugyanakkor nagy kihívást jelent (Trauger 2014). Világszerte több implementációs eset vált ismertté, például 2008-ban az Ecuador-i alkotmányba került be az élelmiszer önrendelkezés elve, 2011-ben az Egyesült Államokban Maine szövetségi állambeli Blue Hill városa vezetett be élelmiszer önrendelkezési rendeletet¹⁸.

A posztstrukturális megközelítések hatására kezdték kritizálni a *konvencionalizáció* tézisét az alternatív élelmiszer hálózatok kutatói. E tézis szerint az ökológiai gazdálkodás egyre inkább a konvencionálisra hasonlít. Több mint fél évszázados hagyományokra építve az organikus gazdálkodási szektor a 1990-es évek legvégére elérte, hogy a bioélelmiszer radikális értéktartalmait hátrahagyva, a fősodorba került és szupermarketekben is kapható. A biotermékek iparszerű termelése által az agribusiness (vagyis az ellátó ágazatok, élelmiszergazdaság, felvevő ágazatok összessége) szükségszerűen, a struktúra kényszere miatt megtalálja a módját, hogy saját érdekeinek megfelelően tervezze újra a biotermelést és bioélelmiszer ellátást („corporate-organic

17 A COPA (Comité des Organisations Professionnelles Agricoles de l'Union Européenne, vagyis a Mezőgazdasági Szakmai Szervezetek Bizottsága) és a COGECA (Comité Général de la Coopération Agricole de l'Union Européenne, vagyis a Mezőgazdasági Szövetkezés Általános Bizottsága).

18 Az Egyesült Államokban nyereség forgalmazása miatt tömegesen indítottak eljárást gazdálkodók ellen. A jogi képviselőt ellátó alapítvány: <http://www.farmtoconsumer.org/>

foodscape”, „corporatization of organics”) (Buck és munkatársai 1997). Intézményi perspektívából az alternatív értékek és szabályok kodifikációja (EU-szintű jogszabályi egységesítése) alapvető társadalmi-kulturális változást jelez. A konvencionalizáció végeredménye az, hogy hatalmas energiaintenzív konvencionális gazdaságokban, monokultúrákban (gyakran rabszolgamunkával és az állatjóléti elvek semmibe vételével) termesztik a biozöltséget távoli piacokra irányuló, magasan pozicionált, szupermarketekben árusított prémium terméként (Tovey 2009). A konvencionalizáció tézise az árufetisizmus problémájára is rámutatott az organikus élelmiszer szektorban: az élelmiszer rendszer teljesen elfedi azt a társadalmi kapcsolatot, ami az árut a termelés körülményeihez köti. Nem csak az a gond, hogy a nagyüzemi termelésből kikerülő bioélelmiszer iparszerű előállítási körülmények között készül, és nagy távolságokra szállítják, hanem hogy maga termelés, a disztribúció és a fogyasztás nem áll demokratikus ellenőrzés alatt, noha úgy van feltüntetve. A konvencionális bioélelmiszert a vizsgálatok egy átmeneti (hibrid) jelenségnek tartják, amely a piaci logikát használja fel a helyi élelmiszer mozgalom és az élelmiszer demokrácia imázsának, narratíváinak, témáinak felfuttatására. A konvencionalizáció eredménye, hogy a világ legnagyobb élelmiszer-feldolgozó cégcsoportjai mind rendelkeznek saját bioélelmiszer termékvonallal, saját márkával (Guthman 2004.).

Az állami intervenció szintén a konvencionalizálódás irányába nyomta a szektort a biogazdálkodásra vonatkozó szabályozás egységesítése révén, amely az agribusiness számára megnyitotta az utat a tőkebefektetésre és a piaci viszonyok átrajzolására. Az elmúlt évtized során Európában minden évben félmillió hektárral nőtt a biotermelésbe vont területek nagysága (IFOAM 2014). A tézisére vonatkozó nemzeti szintű kutatások ugyanakkor változatos intézmények szerepét hangsúlyozták, amelyek különböző módon alakítják a bioélelmiszer szektor növekedését az egyes országokban (Lynggaard 2001; Guptill 2009). Túl azon, hogy a munkakörülmények komplexek és nem ellentmondásmentesek a biogazdaságokban, a bioélelmiszer szektor dinamikáját nem is lehet csupán strukturális változások alapján megérteni, össze kell vetni a kialakult piaci állapotokat a mozgalom eredeti elveivel és a szakpolitika által kívánatosnak tartott állapottal (Darnhofer 2014; Schewe 2015).

A bioélelmiszer termelésének és fogyasztásának növelése - gyakran, mint az élelmiszer szektor fenntarthatósági átmenetének első lépése - sok európai országban célja a szakpolitikának (Smith 2006), amelynek a fogyasztók tájékoztatása, az ökológiai eredetre utaló jelölés a bevett szakpolitikai eszköze. Ez összhangban is van az elméleti szakirodalomban gyakran csak reflexív (önkorlátozó) politikai fogyasztásként azonosított jelenséggel, amely magát a fogyasztást teszi a változás középpontjába. Az empirikus kutatások azonban rendre azt mutatják ki, hogy az egyéni fogyasztásnak kicsi a hatása, és ezért a felelőssége is az élelmiszer rendszer alapvető berendezkedésének megváltoztatásában. Bár egyre elérhetőbb, a jelölési rendszerrel kapcsolatos bizalomhiány, és a minőségi problémák negatív a megítélése miatt voltaképpen nincs előnye a fogyasztó számára. Az érdeklődés jószerivel emiatt is a bioélelmiszer fogyasztás szocioökonómiai alapjai, a szektor hatalmi és érdekkonfliktusai felé fordult, amelyek gúzsba kötik a fenntartható fogyasztás felé történő átmenetet.

A helyi élelmiszer mozgalom Nyugat-Európában a biogazdálkodás konvencionalizációjának kritikájából táplálkozott (lásd Tovey 2009). Az organikus szektor két évtizedes sikertörténetének alapja, hogy a termelésben egyre specializáltabb és egyre intenzívebb gazdálkodást folytat, a kínálat alakításában egyre inkább a szupermarketekben értékesített biotermékekre koncentrálnak, vagyis valójában a fogyasztás de-lokalizálását serkenti. A helyi élelmiszer mozgalom víziója, hogy a helyi termelők által létrehozott többletértékből kevesebbet fölőzzenek le a kereskedelmi közvetítők és maradjon több az értéket előállító termelőknél. A helyi hozzáadott érték növelése és a profit helyben tartása pedig segíti a vidéki munkalehetőségek megmaradását, elősegíti, hogy a mezőgazdasági munka tisztességes megélhetést nyújtson, ezáltal a vidéki területek népességmegtartó képességéhez is hozzájárul.

A makrostrukturális feszültségek vizsgálatában új irányt hozott a gazdaságföldrajz „kulturális fordulata”, amely az élelmiszertermelés és fogyasztás térbeli-társadalmi elrendeződésének, mintázatának, társadalomformáló szerepének vizsgálatát tűzte ki célul. Winter (2003) olyan agrár-élelmiszer földrajzi (agro-food geography) agendát mutatott be, amely a termelés és élelmiszer, élelmiszer és politika, élelmiszer és természet viszonyának helyreállítását (reconnection) szorgalmazza. Cook és Crang (1996) három kutatási perspektívát vázolt fel, amelynek elemei a következők: (1) élelmiszer eredete: honnan származik élelmünk; (2) élelmiszer történetek: milyen utat jár be az élelmünk az értékláncban; (3) élelmiszer felhasználás: hogyan kerül az élelem a fogyasztó elé. Ebben a kontextusban jelent meg a *relokalizáció* vizsgálata, amely azt a kérdést feszegette, hogy a helyi erőforrásokon alapuló élelmiszerellátás mennyiben jelent megoldást azokra a szocioökonómiai és környezeti problémákra, amelyek a konvencionális élelmiszertermeléssel és -fogyasztással járnak együtt (Benedek és Balázs 2014). A relokalizáció kifejezés a lokális keretek között megvalósuló élelmiszerellátásra vonatkozik. Gyakran a delokalizáció, vagyis a termelési folyamatok szegényebb országokba történő telepítésének ellentétpárjaként jelenik meg. Az elmúlt néhány évben a rövid élelmiszer-ellátási láncok gyors térnyerésének lehettünk tanúi világszerte, s ezzel párhuzamosan egyre erősebb az élelmiszer relokalizációjára vonatkozó politikai törekvés is. A relokalizáció magas szintű szakpolitikai támogatását jelzi, hogy az ENSZ élelmiszerügyi különmegbízottja (Special Rapporteur), Olivier De Schutter zárójelentésében a relokalizált élelmiszer rendszerhez való visszatérést, az élelmiszerlánc szereplői közötti egyenlőtlenségek felszámolását, a fenntartható agro-ökológiai gazdálkodási rendszer felé való átmenetet, és az élelemhez való állampolgári jog elismerését azonosította az élelmiszeri problémák hosszú távú megoldásai között (De Schutter 2014).

A relokalizáció politikai felértékelődését Kneafsey (2010) három szocioökonómiai aspektusra vezette vissza:

Új méretgazdaságosság (Rescaling): a kereskedelmi (értékesítési) költségek csökkentése nem tömeges ártermeléssel, hanem rövid ellátási láncokkal, a termelők és fogyasztók közötti közvetítők számának csökkentésével érhető el a leghatékonyabban. A szektor helyzetéről készült legutóbbi európai uniós áttekintés szerint rövid ellátási láncokról akkor beszélhetünk, ha a termelők és fogyasztók közötti közvetítők (leggyakrabban kiskereskedők) száma minimális vagy nulla (Kneafsey és munkatársai, 2013). A fogyasztó valós igénye az élelmiszerlánc nagyobb átláthatósága és a termék visszakövethetősége (Goodman 2003).

Térbeni újrapozicionálás, helyhez kötés (Respacing): az élelmiszer-termelés, -feldolgozás és -kereskedelem földrajzilag pontosan körülhatárolt területen történik, és az élelem lokális és regionális identitáshoz köthető. Mindez felértékeli az élelmiszer különleges minőségi jellemzőit, amelyek gyakran a kézműves hagyományos eljárások velejárói (Parrott és munkatársai, 2002). A regionális márkázás a termék és termőhely kapcsolatának megteremtését különböző módokon érheti el: a hivatalos EU-s eredetvédelem és földrajziárjelző-oltalom mellett számos civil élelmiszer hálózat vezethet be helyi élelmiszer jelölést.

Társadalmi újrakötődés (Reconnection): olyan társadalmi gyakorlatokra vonatkozik, amelyek vidéki, helyi közösségek újraélesztését tűzik ki célul, város és vidék kapcsolatának fejlesztésével,¹⁹ e kezdeményezések többnyire a városi fogyasztók irányából indulnak és számos sajátos igényt tükröznek (Kneafsey 2010). Gyakran a tudásformák újraegyesítésével is járnak, céljuk a helyi laikus és szakértői tudások újra-összeillesztése a tradicionális helyi tudás felelevenítésére. Emiatt tanulási folyamatokra alapuló társadalmi innovációknak tekinthetők (Balázs 2009).

¹⁹ A reconnection kifejezést a brit vidékfejlesztési stratégia népszerűsítette először (Policy Commission on the Future of Farming and Food, 2002; Rural Strategy 2004).

Buttel (2006) a relokalizációt *a fenntartható mezőgazdálkodás politikai stratégiájának* tartja, amely az agrárkutatások prioritásainak megváltoztatását, a környezetvédelmi szabályozás, az ökoadó és piaci ösztönzők összehangolását, valamint a multifunkcionalitás érvényesítését vonja maga után. A relokalizáció politikai stratégiája alkalmas arra, hogy a fenntartható módon termelő gazdálkodók és a fogyasztók közötti kapcsolatot felépítse. De Lind (2003) szerint a korláta az, hogy nem számolja fel a nem-fenntartható gyakorlatokat és megmarad egy adott biorégió korlátozott termelői-fogyasztói hálózatoként. Fonte (2008) Európában az élelmiszer relokalizációs stratégiák kontextus-függőségét mutatta ki és a relokalizáció két fő irányát különböztette meg: (1) a friss, egészséges, jó minőségű helyi élelmiszer elérhetetlensége (élelmiszer sivatag jelensége) miatt az helyi élelmiszer-kezdeményezések a társadalmi újrakötődés (reconnection) stratégiáját választják; (2) a vidéki térségek marginalizációjára adott válaszként, integrált vidékfejlesztés keretében a földrajzi árujelzős termékeket fejlesztik. Brunori (2007) a relokalizáció három, - *szimbolikus, fizikai, relacionális* - formáját különböztette meg. A szimbolikus relokalizáció, mint például a nemzeti eredetjelölő rendszerek (Made in Italy, Hungarikum) lehetőséget biztosít a fogyasztó számára a termékösszetevők eredetének megismerésére, de a gyakorlatban rengeteg visszaélésre adnak lehetőséget. A fizikai relokalizáció esetében a termelés, a beszerzés vagy a feldolgozás földrajzilag körülhatárolt helyi erőforrásokon alapul, s ilyen esetekben oltalom alatt álló eredetmegjelölés használatára lehet jogosult egy adott tájörzetben. A relacionális relokalizáció számos marketing és közvetlen értékesítési megoldást jelent (termelői piac, dobozrendszer, borút).

A relokalizációra irányuló kritikai kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy a lokális szintű értékek esetében nem egy eredendően jó objektív állapotról van szó; a lokalitás fogalom társadalmilag konstruált, akárcsak a régió és a nemzeti keret (Born-Purcell 2006). Idealizált használata részben a hegémontól, a globalizálttól, az elnyomótól való irtózás ellenpontozásaként jelenik meg, s emiatt a kutatás gyakran esik a „helyi szint csapdájába” (local trap), azt feltételezve, hogy a helyi és a kisléptékű eleve demokratikus, radikális, felforgató jellegű, vagy az egyedüli jó minőséget jelenti. A helyi fogalmának ez az esszencialista felfogása, az inherens jó minőség ábrándja azt a veszélyt is magában rejt, reakciós politikai célokra, vagy zöldre festésre használják – Winter (2003) szövegeivel defenzív lokalizmushoz vezet (v.ö. etnocentrikus vásárlás). A konvencionalizáció fogalma alatt azt értjük, hogy helyi élelmiszer mozgalom narratíváit, szimbólumait, eseményeit magáévá tette a kiskereskedelmi szektor is. A személyesség és a hagyományok hangsúlyozásával, regionális beszállítói programok szervezésével, helyi élelmiszer kampányokkal igyekszik átformálni profitmaximalizáló eladás-ösztönzésre épülő imázsát a helyi érdekeket előnyben részesítő felelős vállalat képében.

A kutatások a helyi élelmiszer fogalmának kontextusfüggőségére és korlátaira világítanak rá. A helyi élelmiszertermelés és helyi fogyasztás nem mindig jár együtt kevesebb szállítással, kevesebb károsanyag-kibocsátással. Az élelmiszer piacok lokalizációja nem jelent szükségszerűen gazdasági és energiahatékonyabb élelmiszerellátást: közeli fűtött üvegházakból származó zöldség fenntarthatósága nem biztos, hogy jobb, mint egy import szabadföldi változat, továbbá a szezonon kívüli fogyasztást lehetővé tevő hagyományos tartósítási eljárások sem feltétlenül fenntarthatóbbak a friss, szezonális import termékénél. A helyit emiatt sem érdemes szigorúan kilométerben (élelmiszermérföldben) mérni, sokkal fontosabb a helyi közösségek élelmiszer ellátását végző társadalmi és kereskedelmi hálózatokhoz való viszonya (Sage 2012).

Összefoglalva, a posztstrukturalista megközelítés fő érdeme, hogy igyekezett lebontani a bináris ellentétpárokban (jó-rossz, helyi-globális, alternatív-konvencionális) való gondolkodási sémákat és erős tudományközi párbeszédet tett lehetővé. Mint kritikai szociológiai ihletettséggű szemléleti keret a makroszintű, magától értetődőnek tűnő magyarázatokat igyekezett meghaladni, leleplezve a hamis dilemmákat, emlékeztetve a kontextusfüggőségre. Tematikusan a civil mozgalmak, az állami intervenció, az agribusiness (ellátó ágazatok, élelmiszergazdaság, felvevő ágazatok)

szerepére, összejátékára irányította a figyelmet. Módszertanilag a posztstrukturalizmus a kutatások gazdagodását hozta magával: a bemutatott elemzések az általános érvennyel fellépő magyarázatokat dekonstruálták, feltárva a jellemző diskurzusokat, a változatos térbeli-társadalmi mintázatokat. Kritikaként vethető fel, hogy a kényszerpályák leleplezése közvetlenül nem mindig járult hozzá eredményesebb szakpolitika kialakításához; illetve, hogy jellemző megközelítései (konvencionalizáció, relokalizáció, élelmiszer-szuverenitás) meglehetősen ahistorikusak, nem hordozzák a változás ígérétét.

2.1.4. Cselekvőhálózatok

A cselekvőhálózat elmélet szerint nem egészen olyan passzív háttérszereplő a természet, mint a (poszt)strukturalista és intézményi megközelítések sugallják. Minden jel arra vall, hogy a természet sok esetben az emberi cselekvésre reagál, visszavág, tehát mondhatjuk, hogy cselekszik. A biodiverzitás csökkenése, a víz és levegő szennyezettsége valóban jelentős társadalmi hatást váltanak ki, de a tömeges gyomor-bélhurutos élelmiszerfertőzéses eseteknél (E. coli és lisztéria fertőzés, aflatoxin, kriptosporidiózis, szalmonellózis, kampilobakteriózis, trichinella) talán semmi nem illusztrálja jobban az emberi és nem-emberi erőforrások (fertőző ágensek) cselekvőhálózatokba szerveződését.²⁰ Továbbá amikor az emberi cselekvők megpróbálnak saját cselekvőhálózatot szervezni, csalódottan kell látniuk, hogy a nem-emberi cselekvők (például az endokrin diszruptorok, vagy a bifidus essensis) egyáltalán nem akarnak a tervezett módon viselkedni; rosszabb esetben élelmiszerlánc-biztonsági, közegészségügyi és állategészségügyi kockázatokat, végső soron társadalmi problémákat hoznak létre. Ezek a belátások alapozták meg az emberi és nem-emberi erőforrásokból, élő és élettelen cselekvőkből (berendezések, módszerek, eljárások és elméletek) álló hálózatoknak magyarázó szerepet adó cselekvőhálózat megközelítésű kutatásokat, amelyek a természeti és társadalmi folyamatok koevolúciójára helyezték a hangsúlyt, illetve kísérletet tettek a természet és társadalom határainak újradefiniálására.

A cselekvőhálózat elméletet alkalmazó kutatások a témánk szempontjából klasszikus példája Juska és Busch tanulmánya a repcemagról (Juska - Busch 1994, Juska és munkatársai 1997), amely egy teljesen jelentéktelen, elsősorban fémmezmunkálásnál hűtőfolyadékként felhasznált agrártermék diadalútját mutatja be. A cselekvőhálózat elmélet kiindulópontja a „készülő” tudomány (science in action), az, amit éppen csinálnak a tudósok. Kérdése: hogyan vonnak be emberi és nem-emberi erőforrásokat, hogy a tudásból termék legyen. A repcemag esetében is először tudományos kutatóhálózat állt fel az agrárérték vizsgálatára, élelmiszer célú módosítására, majd amint a negatív tulajdonságairól szóló képzeteket sikerült cáfolni (olvadáspontjának megváltoztatásával, valamint érzékszervi, kémiai, fizikai követelmények meghatározásával), az egyik legnagyobb globális terméklánccá vált az ehető olajok piacán (canola-olaj). Jelenleg 25 millió hektáron termesztik és a fejlett világ zsiradék-szükségletének nagy részét már hidegen sajtolt repce étolajból fedezik. Juska és Busch az első alacsony erukasav (telítetlen zsírsav) tartalmú repcefajta kialakítását végző, katonai-farmakológiai-táplálkozástudományi-agrár-vegyipari szereplőket tömörítő cselekvőhálózatot tárták fel. A repcemagra vonatkozó bibliográfia tartalomelemzésével mutatták ki, hogy a repce előállításának globalizálódása három egymással párhuzamosan futó folyamat eredménye: (1) a felfedező kutatás során új tudás keletkezik (azonosítják az omega-3 és omega-6 zsírsavakat), amelynek hatására a repce társadalmi értékelése megváltozik, (2) a feldolgozás innovációja során a technológiát (sajtolás, extrahálás) úgy

20 A WHO 1980 óta gyűjt szisztematikusan adatokat az élelmiszer eredetű megbetegedésekről. Globálisan 2,2 milliárd megbetegedés, 1,8 millió elhalálozás évente az 5 éven aluli gyermekek között, Európában évente 130 millió beteg, a lakosság 30 %-a közvetlenül érintett. Évente 48 millió amerikai állampolgár (minden hatodik amerikai) betegszik meg valamilyen élelmiszerfertőzés miatt és évente ezren ebbe bele is hálnak (IFSAC 2015). A leggyakoribb élelmiszer eredetű megbetegedések vizsgálata az Egyesült Államokban kimutatta, hogy az E. coli fertőzések 82 százaléka marhahúsból és nyers zöldségek esetén jelentkezett, a lisztéria fertőzések 81 százaléka gyümölcs és tejtermékek esetében lépett fel, a szalmonellózis 77 százalékban zöldségek, tojás, gyümölcs, csirke, marha, disznófogyasztáshoz köthető, a kampilobakteriózis 74 százalékban pedig tejtermékekhez és csirke termékekhez köthető.

módosítják, hogy egyre inkább kiterjednek és koncentrálnak a termelési hálózatok, majd végül (3) az értékesítés innovációja a globális értékesítési hálózatban is átrendezi a szereplők közötti erőviszonyokat. Többféle intézményi hálózat (katonai, gyógyszerészeti és táplálkozástudományi, agrár- és vegyipari) együttes mobilizálódását érték tetten, amelyben a szociológiai értelemben vett „cselekvő” szerepét a formális intézmények mellett mesterséges eljárások (tudományos célú állatkísérletek, transzgenikus nemesítés, új technológiák az olajsav tartalom növelésére) valamint a növények (maga a repce és különböző szerves vegyületei) játszották. A szakértő tudósokból álló hálózat intézményi összefogással (Agriculture Canada; Manitoba, Alberta, Guelph Egyetemek; Svalof AB) a repcemagból étolajat készített és kialakította a globális repcetermelés támogató rendszerét (tudományos megalapozás, ráépülő innovatív technológiai eljárás, szakértő kutatók, gazdasági ösztönzők).

A cselekvő hálózat megközelítés másik eklatáns példája David Goodman és Michael Redclift környezetszociológusok „Refashioning nature: food, ecology and culture” című munkája (Goodman-Redclift, 2002). A modern ételrendszerrel szembeni elemzésükben azt mutatják be, hogy az étel a termeléstől a fogyasztásig milyen alapvető kapcsolatot teremt emberi és nem-emberi erőforrások, az emberiség és a természeti környezet között. Goodman és Redclift tézise szerint az ember-természet interakció során létrejövő materiális változások a természetet újrafazonírozzák, majd az így átalakított természet újabb társadalmi és kulturális változásokat generál. Az emberiség történelmének nagy részében az ételt helyben termesztették és fogyasztották, jól behatárolt biofizikai és kulturális korlátok között. Aztán a második világháború után a fejlett országokban egy olyan sajátos agrár-ételrendszer terjedt el, amely a termelés és a fogyasztás térbeli és kulturális elkülönítésére, függetlenítésére rendezkedett be. A modern ételrendszer kialakulásának intézményes és szocioökonómiai mozgatórugóit keresve a társadalmak két, piaci logika alapján zajló természetátalakító folyamatát azonosították. (1) Az első folyamat lényege az „étel a hűtőbe - asszony a gyárba” elv, amely az organikus étel mesterséges folyamatokon keresztül előállított ipari áruvá válásával (commoditization) és a női háztartási munkaerő felszabadításával járt. A női munkavállalással megkezdődött a fogyasztás diverzifikálódása, a háztartási eszközök tömeges elterjedése, a félkész és késztermékek tömeges vásárlásával új szocioökonómiai egyensúly alakul ki a háztartásokban a fizetett szolgáltatások és a magánjellegű szolgáltatások között. (2) A második folyamat lényege a mezőgazdálkodás iparosítása, amely voltaképpen a termelést átalakító „új szerződés” a gazdálkodók és az állam között: növelte a gazdálkodás méreteit és eredményességét, valamint a tudomány legújabb eredményeit vonta be támogató hálózatába, a gépesítést, a kemizálást, a növényi biotechnológia és állatgenetika újításait.

Cselekvőhálózati megközelítésben vizsgálták az ételrendszer sérülékenységét a tömeges ételrendszer eredetű megbetegedések esetein keresztül, amelyekben rendszerint valamilyen nem emberi szereplőt (baktériumot, gombát, parazitát) kiáltanak ki bűnösnek.²¹ Stuart (2011) a kaliforniai csomagolt saláták kólibaktériummal összefüggő ételrendszer botrányát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a megbetegedést közvetítő közeg kialakításában „nem a természet a hibás”. A tömeges megbetegedés mindig emberi és nem-emberi cselekvők bonyolult interakciójának (ko-produkciójának) eredménye. Az ételrendszer botrányok nagy része nem nyers termékekhez, hanem csomagolt, feldolgozott ételiszerekhez kapcsolódik, és éppen az iparszerű mezőgazdaság és ételrendszer feldolgozás sajátosságai miatt jutnak főszerephez a kórokozók, baktériumok, mérgező anyagok termelő penészgombák, vírusok és állati paraziták. A kaliforniai csomagolt saláták esetében a termelést végző agrár-vállalat végül is sikeresen kezdte hibáztatni és

21 Az ételrendszer eredetű megbetegedések (foodborne diseases) fogalmán egyrészt heveny, rövid időn belül kialakuló ételrendszerfertőzéseket és mérgezéseket, másrészt hosszú idő múlva kialakuló krónikus gyulladásokat, daganatokat, az immunrendszer gyengülését, idegrendszeri, egyéb szervi elváltozásokat értünk. Az ételrendszerfertőzések (foodborne infections) esetében a főszerepet ételrendszerrel elfogyasztott fertőző ágensek játsszák, míg az ételrendszermérgezések (foodborne intoxications) baktérium által termelt, vagy növényben, állatban természetesen előforduló vagy az ételrendszerbe egyéb módon bejutó mérgező anyag miatt alakulnak ki (Stuart 2011).

fordította a közérdeklődést az ember által alkotott és működtetett profitmaximalizáló, high-tech termelési rendszer helyett a nemkívánatosnak bélyegzett természeti jelenségre, a kólibaktériumra. A védekezés általában a nem-emberi (külsődleges) tényezők rapid azonosítására és kiszűrésére irányul (technológiai megoldás), holott a kutatás szerint a valódi védekezés a nagytömegű és centralizált termelési rendszerekre épülő komplex folyamatok újratervezésével képzelhető el.

A téma kutatásában tehát a cselekvőhálózat elmélet ráirányította a figyelmet az élelmiszer rendszert alakító és behatároló hatótényezőkre. Hasonlóképp, az ökológiai korlátok szerepét állítja középpontba a fenntartható élelmiszer rendszer (Sustainable food system) fogalma is, amelyet a brit SUSTAIN, a fenntartható élelmiszertermeléséért és fogyasztásért küzdő civil szervezet kezdett először népszerűsíteni, s kilenc tényező alapján határozta meg: közelség (Proximity), egészség (Health), méltányos kereskedelem (Fair trade), nem kizsákmányoló (Non-exploitative), környezetkímélő (Environment friendly), elérhető (Accessible), állatjólétet biztosító (Good animal welfare), társadalmilag befogadó (Socially inclusive), ismeretterjesztő (Educative) (SUSTAIN, 2002).

Sonnino és munkatársai (2014) a fenntartható élelmiszerrendszer hat fő elemét azonosították a TRANSMANGO FP7 projekt keretében: (1) Az élelmiszer termelése és fogyasztása rendszerekben történik; (2) az élelmiszer rendszerek legfőbb jellemzője az élelmezés és táplálkozásbiztonság (Food and Nutrition Security); (3) az élelmiszer rendszerek sérülékenysége élelmezés- és táplálkozásbiztonsági gondokat okoz; (4) az élelmiszer rendszereket eltérő nézőpontokon alapuló értelmezési keretek határozzák meg; (5) új élelmiszer rendszerek kialakítása új alapvetések (reassembling) alapján lehetséges; (6) új élelmiszer rendszerek rezilienciája és transzformatív potenciálja úgy növelhető, ha a jövőre vonatkozó víziókból táplálkoznak (Sonnino és munkatársai 2014).

Európai szinten létezik szakpolitikai keret a fenntartható élelmiszerről (Food2030, 2016) és maga a fogalom már az az EU Fenntartható Fejlődési Stratégiájába is bekerült.²² A fenntartható élelmiszere irányuló kutatások szükségességét régóta hangsúlyozza az EU agrárkutatásokért felelős állandó bizottsága (Agrárkutatási Állandó Bizottság, EU Standing Committee on Agriculture Research, SCAR) is, amely legutóbbi jelentésében rámutatott, az élelmiszertermeléshez felhasznált nitrogén és foszfor előállításuk elérte a planetáris határokat (részletesen lásd a mellékletben). Az európai uniós növekedési stratégia (Európa 2020 Stratégia - A resource-efficient Europe) a mezőgazdasági inputok csökkentését, a hulladék minimalizálását, a fogyasztás mérséklését tűzi ki célul; míg az erőforrás-hatékonysági útvonalterv (Roadmap to a Resource-Efficient Europe) kifejezetten az élelmiszer szektorra vonatkozó célítűzéseket (egészséges élelmiszer termelése, élelmiszer hulladék felére csökkentése) is megjelöl. A létező EU szakpolitika (Food2030, 2016) az alábbi élelmiszer rendszert alakító hatótényezőket határozta meg:

Népesedés: A Föld népességének 2008 óta nagyobbik fele él városban: naponta 200 ezer új városlakó jelenik meg.²³

Hozzáférhetőség: Egyszerre jelentkezik élelmiszer túltermelés és 1 milliárd ember krónikus éhezése. Az EU a legnagyobb élelmiszerexportőr és -importőr, miközben az élelmiszerárak és

²² Forrás: <http://ec.europa.eu/environment/eussd/food.htm>

²³ Az előszámítások szerint 2030-ra a népesség eléri a 8 milliárdot, és 2050-re a 9 milliárdot, s ekkor a születéskor várható élettartam globális átlaga 75 év lesz. 75 éves várható élettartam a népességnövekedés megállását jelenti: ahol ezt elérték, ott eddig 2 alá csökkent a termékenység – várhatóan máshol is így lesz. Miközben a középosztály világszerte egyre kiterjedtebb, a világ népességének jelentős része alultáplált (ENSz 2013).

termőföldárak rekord magasságot értek el és a prognózisok szerint további növekedésre lehet számítani.²⁴

Étrend: élelmünk ökológiai lábnyoma hatalmas (az ÜHG 30%-s élelmiszer szektorhoz köthető) és ráadásul még nem is egészséges; túl magas az energia-tartalma, a kalória-tartalma, zsír-, cukor- és só-tartalma. Minden második európai állampolgár elhízott vagy kövér. A Föld felnőtt lakosságának kétötöde túlsúlyos, hetede elhízott, s ez évente 2,8 millió emberéletet követel.²⁵

Élelmiszer hulladék és pazarlás: becslések szerint az élelmiszer harmada (más számítások szerint kétötöde) kidobásra kerül.²⁶

Ellátási lánc: kereslet vezérelt - a lehető legalacsonyabb áron. A kiskereskedelmi szektor aránytalan befolyása az élelmiszer lánc szereplőire – lásd részletesen a korábbi fejezetben.

Halászat: a halászati területek háromnegyede túlhalászott vagy elérte a biztonságos biológiai határokat.

Víz: több mint 1.4 milliárd fő lakik olyan területen, ahol az alapvető emberi igényeket nem lehet megfelelő vízzel kielégíteni. A tej és hústermékek fogyasztása az európai vízfogyasztás majdnem felét teszik ki (46%). Folyamatosan nő az élelmiszer termelés energia és vízfelhasználása.

Foszfor: az európai élelmiszertermelés a foszfor behozataltól függ, az EU a felhasznált mennyiség 90%-át már most is importálja. A kereslet 2050-re száz százalékkal nőni fog.

Biodiverzitás: Egyre több földterület kerül művelés alá és ez a biodiverzitás csökkenés egyik fő forrása. A MEA szerint fajkihalás üteme a természetes szint 1000-szerese és 10000-szerese közötti értéket mutat.

Összefoglalva, az élelmiszer rendszert alakító hatótényezők jelentős mértékben természeti erőforrás- és környezetgazdálkodási gondként jelentkeznek. A 2013-as társadalmi vita után egyelőre nem sikerült megalkotnia a Bizottságnak a beígért közleményt (Communication on Building a Sustainable European food system). Az EU parlamenti képviselők mellett számos civil szervezet (WWF, LiveWell for LIFE és mások) akár csak a nagyvállalati szektor képviselői (Alpro, Marks & Spencer, Nestlé, Sodexo és Unilever) fejezték ki tiltakozásukat emiatt.

A cselekvő-hálózat megközelítés legfőbb érdeme, hogy felhívta a figyelmet: a társadalmi rendszer (a játékszabályok) kialakításában nem-emberi tényezők is aktív szerepet játszanak, sőt, az emberi és nem emberi tényezők összefüggésének, materiális és kulturális interakcióknak egyidejű elemzése szükséges. E szemléleti keretben tehát az élelmiszer hálózatokra irányuló kutatás a természeti-társadalmi folyamatok koevolúciójából indulhat ki. Kritikaként említhető, hogy a cselekvőhálózat megközelítés nehezen alkalmazható módszertanra épül: nincs konszenzus, hogyan is valósítható meg a cselekvő-hálózatok elemzése lépésről-lépésre; továbbá nem mindig lehetséges az emberek és a dolgok között különbséget nem tevő analitikus pozíció kialakítása. Nem egyértelmű az sem, miként lehet feltételezni a dolgok elrendeződésének (történetiségtől és politikától mentes) teljes esetlegességét és kiszámíthatatlanságát (Némedi 2008).

24 A Nemzetközi Táplálkozáspolitikai Kutatóintézet tanulmánya szerint a 2007-2008-as válság csak nyitánya volt egy inséges történelmi időszaknak, amelyben tartósan egymilliárd ember éheznek. Jelenleg évente 870 millió ember, azaz a világ népességének 12 százaléka krónikus alultápláltságtól szenved. 2050-re ráadásul a gabona árának 90%-os, a rizs árának 12%-os, a kukorica árának pedig 35%-os növekedésére kell számítani (IFPRI 2009).

25 A fenntartható étrendek a FAO szerint „olyan alacsony szintű környezeti hatással járó étrendek, amelyek hozzájárulnak az élelmiszer- és tápanyagbiztonsághoz és az egészséges élethez a jelen és a jövő nemzedékei számára. A fenntartható étrendek védik és tisztelgetben tartják a biológiai sokféleséget és az ökoszisztémákat, kulturális szempontból elfogadhatók, elérhetőek, gazdasági szempontból tisztességesek és megfizethetők; táplálkozási szempontból megfelelőek, biztonságosak és egészségesek; miközben biztosítják a természetes és emberi erőforrások optimális felhasználását” (Burlingame-Dernini, 2010, 7.o.).

Egészségesebb étrenddel a fogyasztásból származó ökolábnyom is csökkenthető, amelyhez azonban rendszerszintű változásra van szükség – v.ö. jelenleg másodpercenként 700 ember lép be világszerte egy McDonaldsba (Scaffidi, 2014).

26 Az EU területén évente egyre több élelmiszer hulladék keletkezik, becslések szerint 2020-ra a jelenlegi trendek mellett évi 126 millió tonna várható (Parfitt és munkatársai 2010, FUSIONS 2014).

2.1.5. Átmenetmenedzsment

A legutóbbi évtizedeket növekvő gazdasági verseny, a természeti erőforrások kimerítése, az agrárium meghatározó szerepe a klímaváltozás hatásaiban, a fogyasztás új mintázatai és a gazdálkodók új generációja, rendszerszintű változást igényel a termelés, feldolgozás, disztribúció és fogyasztás terén is a fenntarthatóság érdekében (Esnouf és munkatársai, 2012). Az elméleti irányok közül az élelmiszer rendszer radikális átalakításának, fenntarthatóbb fejlődési útvonalak kialakításának igényét legmarkánsabban az átmenetmenedzsment (transition management) jeleníti meg. Az elmélet kiindulópontja az, hogy a nagy ellátó rendszerekben (lakhatás, energia, élelmiszer) korábbi évszázadok alatt számos társadalmi és technológiai mozzanatot kombináló, bizonytalan kimenetű (inherensen komplex, kiszámíthatatlan és emiatt irányíthatatlan) átmenet vagy más néven rendszerinnováció zajlott le (Voss és munkatársai, 2009; Grin és munkatársai, 2010; Tukker - Butter, 2007). A rendszer stabil állapotai közötti átmenetek a kultúra, a társadalmi és technikai struktúrák, és a társadalmi gyakorlatok változási mintáin alapultak, s külső környezetváltozás, valamint belső innovációs folyamatok eredményeként jöhetnek létre (Loorbach, 2007).²⁷ Az átmenet menedzsment szakértői az átmenet folyamatának öt ismervét rögzítették: (a) nyitott, (b) többszintű, (c) többszereplős és (d) több szakaszból álló (e) kísérletezésen alapul. A nyitottság arra vonatkozik, hogy maga az átmenet nyílt végű, rugalmas célfüggvényű, a változáshoz megfelelő környezetet kereső folyamatban bontakozik ki, s mindez az átmenetet befolyásolni kívánó döntéshozók és szakértők nyitottságát is megkívánja. A többszintűség az átmenetek makro-, mezo- és mikroszintjére (környezet, rezsim, niche) vonatkozik. A környezet jeleníti meg a modellben a változások tágabb technikai, társadalmi és gazdasági kontextusát; a rezsimok a domináns gyakorlatok, szabályok és technológiák koherens rendszere; a fülkék vagy ernyők (niche-ek) az innovációs gyakorlatok új és viszonylag instabil intézményei, a cselekvés lokális területei, az innováció bölcsői, ahol egy relatíve védett környezetben az új szociotechnikai konfigurációk először képesek kifejlődni és meggyökerezni anélkül, hogy a fennálló keretrendszer nyomást gyakorolna rá. Az átmenet folyamatának többszereplős jellege arra vonatkozik, hogy különböző szemlélettel, tudással, érdekekkel rendelkező szereplők közötti részvételi folyamatokban, nyílt párbeszédre épülő platformok, tudásmegosztás és közös víziók mentén útján alakuljon ki. Az átmeneti folyamatok több szakasza arra vonatkozik, hogy a különböző területen történő fejlesztések, valamint technológiai, gazdasági, intézményi, viselkedésszerű, kulturális, ökológiai és társadalmi változások egymást erősíthetik. Végül az átmenetmenedzsment fontos jellemzője, hogy a tanulás érdekében kísérlet-alapú módszert (trial and error) használ, hogy azonosítsa a beavatkozási pontokat, eszközöket.

A fenntarthatóság felé való átmenet megtalálásában a tudományos, szakpolitikai és civil elképzelések is egyaránt gyakran fordulnak az agrár-élelmiszer szektor, a kulturálisan megfelelő élelem példájához (Király és munkatársai, 2013; Köves és munkatársai 2013; Benson 2013; IFPRI 2009; SCAR 2011; Office for Science 2011). A fenntartható élelmiszerrendszerekbe történő átmenet kutatói kifejezetten azzal a jövőorientált kérdéssel kezdték értelmezni az élelmiszer rendszereket, hogy a rendszerszintű innovációt, fenntartható mintázatot hordozó formái milyen módon léphetnek ki a részipiaci helyzetből; milyen stratégiával képesek megvalósítani a piaci és a társadalmi mozgalmi célkitűzéseiket a rendszeren belüli apróbb javítások helyett; miként lehet a fennálló rendszerek fenntarthatóbb rendszerek felé való átmenetét elősegíteni vagy befolyásolni.

Avelino és munkatársai (2014) a rendszerszintű innováció négy szintjét különböztetik meg. Társadalmi innováción új társadalmi gyakorlatokat, ötleteket, szabályokat, társas viszonyokat

²⁷ A történeti/evolúciós irányultságú átmenetmenedzsment kutatásokban világos, hogy a változásoknak mi az iránya, és mikor van szó átmenetről; míg a jelenlegi változásokat elemző kutatások nem tudnak még jól különbséget tenni a fokozatos (inkrementális) változás és a valódi átmenetet jelentő, rendszerszintű (radikális) változás között.

és/vagy termékeket ért. Rendszerinnováció vagy átmenet a társadalmi alrendszerekben alakul ki: intézmények, társadalmi struktúrák és fizikai infrastruktúrák tartoznak ide. A szabály-változtatók (game-changers) olyan makroszintű fejlemények, amelyekről maguk a szereplők gondolják, hogy megváltoztatják a korábbi szabályokat. A változás narratívái olyan beszédmodok (diskurzusok), amelyek kiegészítenek a berögzült gondolkodásból: fogalmak, metaforák, forgatókönyvek. Végül mindezek alapján a társadalmi átmenetet a mélyreható, egyidejűleg több dimenzióban zajló, alrendszereken átívelő társadalmi változásként határozzák meg.

Smith (2006) a biogazdálkodás brit történetének példáján azt mutatja be, hogy a mainstream-en kívülálló szakértők hogyan kezdik kritizálni a rezsिम technikai megoldásait és javasolnak alternatívát. A biogazdálkodás niche-innovációból a konvencionális rendszer számára is mintaadó innováció vált. A biogazdálkodás első képviselőinek, előfutárainak áldozatos munkája nyomán végül a teljes rezsिम szabályai megváltoznak. Smith a rezsिम-niche kölcsönhatás témájában arra a következtetésre jut, hogy a fennálló rezsिमhez jól alkalmazkodó innovációk sikere és nyeresége nagyobb lehet, mint a konfrontatív radikálisan innovatívaké. Megállapítása szerint a sikeres innovációnak egyszerre kell radikálisnak és reformistának is lennie.

A globális versenyképességi indexről ismert World Economic Forum szakértői bevonásával négy jövőbeli ételmezsimerrendszerrel készített szcenáriókat. A jövőképek kiindulópontja, hogy a jelenlegi termelési-fogyasztási rendszerek átalakításra szorulnak; a legfőbb tanulsága, hogy a klímaváltozás már minden szcenárióban integráns része. A 2030-ra vonatkozó jövőképek alapját a változást generáló tényezők (pl. globális népességnövekedés, éghajlatváltozás, technológiai fejlődés), míg kritikus bizonytalanságát a (erőforráshatékony vagy erőforrásintenzív) keresletváltozás és a piacok (magas vagy alacsony szintű) összekapcsolódása képezte. A fogyasztás döntő (make or break) szerepbe kerül az egészségügy és a fenntarthatóság szempontjából. A WEF szcenáriók nem előrejelzések, hanem az ételmezsimerrendszer körüli döntéshozatalt segítő illusztrációk, „tanmesék” (WEF 2017).

A leggazdagabbak túlélése szcenárióban az erőforrásintenzív fogyasztás és az egymástól független piacok lomha globális gazdaságot alakítanak ki, amelyben éles a határ a vagyonosok és a vagyontalanok között. A korlátok nélküli fogyasztás erős piaci koordinációt feltételez erőforrás intenzív fogyasztás mellett, amely magas növekedést igen magas környezeti költségek mellett alakít ki. A nyílt (open-source) fenntarthatóság jövőképe az erősen összekapcsolt piacokat erőforrás hatékony fogyasztásra alapozza, erős nemzetközi együttműködés és innováció mellett. A lokális az új globális szcenárióban elaprózódott helyi piacok működnek erőforrás hatékony fogyasztás mellett: míg az erőforrásokban gazdag országokban a helyi ételmezsimerrendszerek, addig az import-függő régiókban éhezés jellemző.

A belga Conscensus (CONstruction of ScENarios and exploration of Transition pathways for SUSTainable consumption patterns) projektben a fenntartható ételmezsimerfogyasztásról megfogalmazott jövőképek (Paredis és munkatársai, 2009) nem egy összefüggő víziót alkotnak, hanem egymással szembenálló nézetekből építkeznek, így képezve alapját a konszenzuskeresésnek, vagy többirányú megoldáscsomag elkészítésének. A technológiai innovációra és a piaci eszközökre hagyatkozó ökohatékony jövőképe szerint az ellátási lánc zöldítésével, a termelés és feldolgozás hatékonyságának javításával, az externális költségek internalizálásával a piac talál majd megoldást az ételmezsimer fenntartható fogyasztására. Az ezzel ellentétes dekommodifikációs jövőkép az ételmezsimer termelését kiveszi az árupiacok mechanizmusai alól, és a közösségi mezőgazdaság modelljét felhasználva a részvételi demokrácia eszközeivel oldaná meg az ételmezsimerellátást. Az ételmezsimer-önellátás (sufficiency) jövőképe szerint az egyének közösségeiken belüli önszerveződése rendezi el az erőforrások kezelését.

Brunori és munkatársai (2012) szintén az átmenetmenedzsment elméletét hívták segítségül az agrár-innovációk elterjedésének kutatásánál. A rezsim egyszerre biztosít erőforrásokat és jelenít meg korlátokat a gazdálkodók számára: a sikeres innovatív gyakorlatokat kialakító kívülálló vállalkozók vagy aktivisták újradefiniálják a cselekvők és szabályok közti viszonyokat, vagyis alternatív gyakorlatokat hoznak létre az agráriumban. Az így képzett niche-t az adott rezsim tiltja, túri vagy támogatja, s ezzel a rezsim összes szereplőjének felfogását megváltoztatja.

Az élelmiszerellátás fenntarthatóságáról szóló vitákat a leggyakrabban a globális vs lokális élelmiszerellátás ellentételezése határozta meg. A fenntarthatóság felé való átmenet szakpolitikai eszközeit kereső kutatások szerint olyan heurisztikákat kell találnunk, amely túllép ezen az ellentételezésen: a helyi alternatívák globalizációját és a globális ellátási mintázatok lokalizációját segíti elő (Brunori és munkatársai, 2016). Brunori és munkatársai (2016) a Glamur projektben médiaelemzés és Delphi szakértői módszer segítségével 24 fenntarthatósági kritériumot azonosítottak, amelyek mentén a fenntarthatóság felé történő átmenet vizsgálhatóvá válik.

Még tovább árnyalták a képet Ingram és munkatársai (2015) 17 fenntartható mezőgazdasági tanuló és innovációs hálózat rezsim-kompatibilitási vizsgálatával.²⁸ Többek között a disszertációban is bemutatott Gödöllői Helyi Élelmiszer Tanács esettanulmánya alapján feltárták azokat a komplex interakciós folyamatokat, amelyek a 17 niche kezdeményezést a fősodró agrár-rezsimhez fűzik és meghatároztak öt különböző rezsim-kompatibilitási modellt, rámutatva, hogy a kompatibilitás hatással van a niche- gyakorlatok elterjedésére (Összefoglaló táblázatát lásd mellékletben - M9: Rezsime-kompatibilitás és niche-rezsime kölcsönhatások).

A rendszerinnovációk nem következnek a jelenlegi szociopolitikai és szociotechnikai kontextusból. A niche bizonyos elemeit könnyen felkapja a mainstream rezsim, és fennálló szociotechnikai rendszerben e reformok rekonfigurációt indítanak el, és az egész rezsim fenntarthatóbbá válik (Spaargaren és munkatársai 2013). A radikálisabb gyakorlatokat és rendszer innovációt a legelkötelezettebb szereplők egy megújított niche-ben viszik tovább. Az alternatív élelmiszer hálózatok transzformatív szerepe éppen abban áll, hogy az alternatív gyakorlatok következetes megvalósításával olyan kulturális, társadalmi, szervezeti, és technológiai változásokat kísérleteznek ki, amelyek mély változásokat indítanak meg a tudás és érték-rendszerben továbbá új típusú infrastruktúrák, szervezeti megoldásokat eredményeznek.

Az EU környezetvédelmi ügynökségének (EEA) Európa környezeti állapota 2015 című jelentése négy innovációs klasztert azonosított, amelyek az átmenetet támogatják az európai élelmiszer rendszerben: Együttműködő fogyasztás (Collaborative consumption), Termelő-fogyasztás (Prosumerism), Társadalmi innovációk és Öko-innovációk (EEA 2015).

Van Gameren és munkatársai (2014) a fenntartható életmód kialakítására törekvő társadalmi innováció példaként elemezik három állampolgári kezdeményezésre létrejött (flamand, vallon és brüsszeli) belga helyi élelmiszer rendszert. A bevásárló közösségek és a hatóságok viszonyát elemző érintett interjúk alapján nem azonosítottak olyan konkrét szabályozási lehetőséget, amely a helyi élelmiszer rendszerek kormányzását érdemben segítené, ugyanakkor feltárták az élelmiszer higiéniai szabályozás korlátozó jellegét. A flamand területen a helyi élelmiszer rendszerek jól integrálódtak a szabályozási rezsimbe és támogatásra is jogosultak. A tagok közvetlen kapcsolatot alakítottak ki a döntéshozókkal a szabályozás befolyásolására. Brüsszelben is jár a támogatás, de maguk a kezdeményezések ezt kevésbé ambicionálják, inkább saját lábón próbálnak állni. A vallon területen nincs összefogás a rendszerinnovációs kezdeményezések között, egymástól függetlenül fejlődnek és külön úton járnak. Bár egyes rendszerinnovációs kezdeményezések jogosultak a

²⁸ A fenntartható mezőgazdaság érdekében létrehozott tanuló és innovációs hálózatokban termelők, fogyasztók, szakértők, civil szervezetek, kis és közép-vállalkozások, helyi hatóságok működnek együtt a fenntartható agrár- és vidékfejlesztés célkitűzéseinek elérése érdekében, különféle erőforrásaikat megosztva, együtt hoznak létre és terjesztenek új tudást a kommunikáció és a közös cselekvés feltételeinek megteremtése révén (Brunori és munkatársai, 2011, Nemes-Varga, 2015).

támogatásra, a helyi élelmiszer mozgalom összességében nem élvez támogatást. A szerzők szerint a hatóságoknak a támogatáspolitikai alakításánál óvatosan kell eljárniuk, hogy ne legyenek túlságosan proaktívak a nemzeti szintű szakpolitika alakításával, mert csak korlátozott befolyásuk van a kezdeményezéseket támogató környezetre, viszont a nemzeti szintű szabályalkotás az informálisan jól működő helyi élelmiszer rendszerek megszűnéséhez vezethet.

A társadalmi innováción (vagy alulról jövő innováción ~ grassroots social innovation) alapuló élelmiszer hálózatok mindig a legsürgetőbb társadalmi igényekre javasolnak megoldást (Seyfang-Smith 2007). Kirwan és munkatársai (2013) a brit Lottóalap által 60 millió fonttal támogatott Local Food támogatási programjának vizsgálata alapján arra jutottak, hogy a közvetlen célok túl a program anyagi infrastruktúra, kulturális és személyes életmódbeli kapacitások fejlesztésével a közösségi kohézió egyik motorjává tudott válni. A társadalmi innováción alapuló helyi élelmiszer projektek 5 fő területen fejlesztik egy közösség kapacitásait: emberi igények kielégítése, a társadalmi viszonyok megváltoztatása, az erőforrásokhoz való hozzáférés képességének növelése, eszköztár bővítés egyéni és közösségi szinten, a közösség, mint társadalmi cselekvő (Összefoglaló ábrát lásd mellékletben - M10: A társadalmi innováció 5 dimenziója).

Összefoglalva, az átmenetet megalapozó és segítő szakpolitika számára a stratégiai niche menedzsment „okos kísérletezésre” ad lehetőséget, s releváns megközelítést (elemzési-értelmezési keretet) kínál a rendszerinnovációk megértésére és az átmenetek irányítására is (Spaargaren és munkatársai 2013, Balázs és munkatársai 2015). A társadalmi technológiai innovációk leíró és előíró keretét nyújtja, lehetőséget teremtve a fokozatos szakpolitikai beavatkozásra, az erőforrásmozgósításra, az innovációhoz szükséges társadalmi-technikai ökoszisztéma kiépítésére, és a tanulási dinamika megteremtésére. A megfelelő innovációs ökoszisztéma biztosítása, fenntartása és támogatása érdekében a stratégiai niche menedzsment olyan sémát, nyitott keretrendszerként kínál, amely képes összekötni a társadalmi-technikai változások különböző szintjeit. A szakpolitika fontos feladata, hogy segítsen életre hívni olyan védett, kísérletezésre alkalmas tereket, ahol a különböző radikális innovációk létrejöhetnek és összekapcsolódhatnak. A szakpolitikai támogatásnak a niche–rezsím interakció dialektikus voltára fel kell készülnie, ezt a dinamikát kell segítenie, a radikális szociotechnikai innovációk életre hívásával, illetve annak kikényszerítésével, hogy a fennálló rezsimek ezekben a radikális innovációkban keressenek megoldást a problémáikra. A stratégiai niche menedzsment sémája azt is világossá teszi, hogy a tágabb környezet változásai nyitják meg ezeket a lehetőségeket és a nemzeti szintű szakpolitikának a változásokra csak korlátozott befolyása van.

2.2. Definíciók, értelmezések, tipológiák

Az alábbiakban részletesen bemutatom az alternatív élelmiszer hálózatokra vonatkozó fogalmi keretet és rokon fogalmakat. A fogalmi keret (conceptual framework) voltaképpen egy elemzési eszköz, amelynek célja, hogy egyrészt könnyen emészthetővé tegye, közérthetően meghatározza, másrészt operacionalizálja, azaz gyakorlati kutatásra alkalmazható rendszerbe foglalja a témára vonatkozó felismeréseket.²⁹ Az alternatív élelmiszer hálózatok fogalma mellett gyakran használják a rövid élelmiszer lánc, helyi élelmiszer rendszer, közösségi mezőgazdaság, civil élelmiszer hálózat fogalmakat is. Rengeteg tanulmány igyekezett az alternatív, a rövid, a helyi, a közösségi és a civil élelmiszer rendszerek definícióit nyújtani és számosan mutatták ki a fogalmi keretek bizonytalanságait, problémáit (Holloway és Kneafsey 2004; Holloway és munkatársai, 2007). Az

²⁹ A fogalmi keret hasznát szemlélteti egy filozófiatörténeti klasszikus példa: Isaiah Berlin rókákra és sünökre osztotta fel a filozófiatörténet nagy alakjait, hogy világlátásukat közérthetően jellemezze. A sünök közé azokat a filozófusokat sorolta, akik egy gondolat vagy vezérelv alapján képesek magyarázni a világ dolgait, míg a rókák közé azokat, akik világmagyarázatukban több, olykor ellentétes előjelű lencsét használnak (Berlin 1990).

alábbiakban ezeken fogalmak definiálásának lehetőségeit tisztázzuk és alkalmazási módjaikat is áttekintjük:

- Alternatív élelmiszer kezdeményezések (Allen és munkatársai, 2003), Alternatív élelmiszer rendszerek (Goodman, 2003; Watts és munkatársai, 2005), Alternatív élelmiszer hálózatok (Balázs 2009);
- Rövid élelmiszer láncok (Marsden és munkatársai 2000, Renting és munkatársai 2003) és Helyi élelmiszer rendszerek (Hinrichs, 2000);
- Közösségi mezőgazdaság (Balázs 2014) és Civil élelmiszer hálózatok (Renting és munkatársai 2013).

2.2.1. Alternatív élelmiszer hálózat

A szakirodalomban jelenleg legelterjedtebb és legtágabb definíció az alternatív élelmiszer hálózat (alternative agri-food network - AAFN). Az „alternatív” szó a szokásos értelmezésben használatos, tehát nem kettőt, hanem több eltérő változatot jelent. A fogalom elsősorban a termelők és fogyasztók újfajta szolidaritásán alapuló kapcsolati vonatkozására mutat rá, amely a globalizált élelmiszerellátási lánc személytelenségéből kínál kiutat (Holloway és munkatársai, 2007; Renting és munkatársai, 2003). A globalizált élelmiszergazdasággal való szembenállást és az élelmiszerellátás lokalizációját kezdeményező alternatívnak és/vagy helyinek mondott élelmiszer hálózatok az élelmiszergazdaság globalizációjának káros hatásait mérsékelve felértékelik az élelmiszer minőségét, eredetét és környezeti előnyeit. Egyúttal a termelők és a fogyasztók közötti, a mezőgazdasági termékek tulajdonságaival kapcsolatos információátadást, serkentik a termelők és fogyasztók szövetkezéseit, együttműködéseit.³⁰

A szakirodalomban az alternatív élelmiszer hálózatok mellett használják még az alternatív élelmiszer kezdeményezések (Allen és munkatársai, 2003) és az alternatív élelmiszer-rendszerek (Goodman, 2003; Watts és munkatársai, 2005) fogalmát, ugyanazon jelenség strukturális esélyeit és kényszereit hangsúlyozva. Mindezek az élelmiszerellátást közösségi kezdeményezésként innovatív módon újraszervezve a termelők, a fogyasztók, a helyi közösségek és a természeti környezet érdekeit, illetve értékeit egyaránt megőrzik és fejlesztik. A termelők számára az ilyen rendszerek teljesen új bevételi forrásokat kínálnak (Renting és munkatársai, 2003): új tevékenységekkel egészíthetik ki mezőgazdálkodásból származó jövedelmüket (például agro-ökoturisztikai szolgáltatásokkal), a rövid szállítási útvonalak és a helyben történő feldolgozás révén az értékesített agrártermékek árából többlet értéket tudnak elsajátítani; a gazdálkodás során további társadalmi innovációt alkalmazhatnak. A COFAMI projekt (Megyesi és munkatársai, 2011) számos olyan újszerű/alternatív szövetkezési mintára hívta fel a figyelmet az integrátorokon, termelési- és értékesítési szövetkezeteken túl, amelyeket a közös piaci jelenlét megszervezésére hoztak létre alulról jövő, helyi integrációk, kezdeményezések. A FAAN projekt keretében vizsgált alternatív élelmiszer-rendszerek változatos formákban öltenek testet: termelői-fogyasztói együttműködések (mint például a közösség által támogatott mezőgazdálkodás), közvetlen értékesítés (például termelői piacokon, előfizethető doboz rendszerekben), agro-ökoturizmus (falusi vendégasztal), közösségi beszerzés (bevásárló körök, fenntartható közösségi élelmiszer rendszerek), fogyasztók, mint termelők (közösségi kertek kezdeményezői) (Rosta 2014, Balázs és munkatársai, 2008).

30 Szellemi forrása a japán Teikei-rendszer, amely a hetvenes évek második felétől kezdve számos hasonló szerveződést inspirált és mutatott alternatívát az iparszerű, egyoldalúan termelés- és profitorientált élelmiszertermelés és -ellátás gyakorlatával szemben (Holloway és munkatársai, 2007., Whatmore és munkatársai, 2003). A Teikei feltételrendszerét 1978-ban megfogalmazó Japán Ökológiai Mezőgazdálkodás Egyesület a termelő-fogyasztó közvetlen kapcsolatát a kölcsönös segítség, a tervszerű gazdálkodás, a termény elfogadásának elve, a kölcsönös előnyök alapján kialakított árak, a baráti kapcsolatok elmélyítése, a saját elosztási rendszer, a demokratikus vezetés, tanulási folyamat, a megfelelő csoportnagyság és a folyamatos fejlődés elvei alapján hozta létre (JOAA 1993).

A rendszerek fejlettsége, elterjedtsége között országoként, régióként jelentős különbségek mutathatók ki (Roep és Wiskerke 2006; Karner és munkatársai, 2010), de a fejlesztés alapja minden esetben egy komplex, integrált agrár-, vidék-, és táplálkozáspolitika megalkotása, amelyhez a területfejlesztés modernizálása, intenzív lakossági ismeretterjesztés, fenntartható életmódra ösztönző kommunikációs kampányok, az alulról jövő közösségi kezdeményezések és civil szervezetek, a helyi termelők és fogyasztók összefogását előmozdító önkormányzatok érdemi együttműködése társul (Balázs 2010).

Az alternatív élelmiszer hálózatokat a szakirodalomban leggyakrabban termelő és fogyasztó térbeli-társadalmi közelségét megteremtő hálózatokként definiálják. A kutatások szemléletét a vidékfejlesztés és a fenntarthatóság szempontjai dominálják. Egyrészt arra kíváncsiak, miben állhat a hálózatok vidékfejlesztési potenciálja (Renting és munkatársai, 2003), másrészt, hogyan tehetik fenntarthatóbbá az élelmiszerlánc különböző komponenseit (Marsden és munkatársai, 1999; Ilbery és Maye, 2005; Pretty és munkatársai, 2005; Seyfang, 2006). Általában kétféle - egymással átfedésben lévő - formáját különböztetik meg az alternatív élelmiszer hálózatoknak: 1. a meglévő intézményeket kritizáló, azokkal szembe helyezkedő és teljes átalakulásukat sürgető kezdeményezések között a globalizációkritikus és WTO-ellenes, szabadkereskedelem-ellenes, GMO-ellenes, állat-felszabadító mozgalmak, a nagyüzemi állattartás elleni kampányok, McDonald's elleni tiltakozások, paraszti mozgalmak, gyerekeknek szóló reklámok ellen fellépő fogyasztói mozgalmak szerepelnek. Céljaik között az ökogazdálkodás megerősítése, az élelmiszer igazságosság, demokrácia, önrendelkezés szerepelnek. 2. alternatív gyakorlatok, intézmények kiépítését szorgalmazó mozgalmak, a fennálló gazdasági, politikai és hatalmi struktúrák mentén kínálnak konstruktív alternatívát: organikus és fenntartható mezőgazdálkodást, szabadtartás elterjesztését az állattartásban, méltányos kereskedelmet, termelői piacokat, dobozrendszereket, közösségi mezőgazdaságot, civil vetőmag hálózatokat, helyi és közösségi élelmiszertermelést, élelmiszer kiskereskedelmi szövetkezeteket, komótos étkezést és vegetarianizmus terjedését (Fonte és Cucco 2015).

Az alternatív élelmiszer hálózatok kutatása normatív és deskriptív értelmezésekre épít. A leíró (analitikus) szemléletű szakirodalom, például Holloway és munkatársai (2007) arra irányította a figyelmet, hogy az alternatív élelmiszer kezdeményezések kutatásának egyebek mellett elsősorban az élelmiszertermelés, az ellátási lánc és a részvételi motivációk elemzési területekre szükséges kitérnie. Különböző szerzők az alternatív élelmiszer hálózatok számos karakterisztikáját írták körül és elemezték:

- minőség: Gilg és Battershill (1998) például a francia termelők közvetlen értékesítését vizsgálva kimutatta, hogy a fogyasztókat annyira nem érdekli a gazdálkodás valódi környezeti teljesítménye, csak a marketingben megragadható hagyományos termelő képze. Ez alól kivételt képez a bioélelmiszer közvetlen értékesítése, ahol a gazdálkodási gyakorlat tanúsított.
- helyi: Norberg-Hodge és munkatársai (2002) szerint a lokalizáció nem a (távolsági) kereskedelem kikapcsolását jelenti, hanem csak a felesleges szállítást száműzi.
- társadalmi beágyazottság: Murdoch és munkatársai (2000), Sage (2003), Kirwan (2004) szerint a hálózatok kialakulásában, akár csak a termelő-fogyasztó közti gazdasági tranzakciók és piaci viszonyok alakulásában, nagy szerepet játszik a reputáció, a személyes bizalom, az információ megosztás, az együttműködés, a társadalmi tőke.
- ökológiai beágyazottság: Morris és Kirwan (2010) szerint lényeges a személyes azonosulás a termőhellyel, szerepvállalás az ökológiai állapot alakításában, a termelők és fogyasztók természeti és földrajzi tudásainak egyesítése.
- esztétikai, érzékszervi jellemzők: Murdoch és Miele (2004) szerint az élelmiszer minőségének értékelésében a fogyasztók rengeteg esztétikai szempontot vesznek figyelembe. Az alternatív élelmiszer hálózatokban különösképpen felértékelődik az ízek és az illatok élvezetének szerepe. Számos kezdeményezés hangsúlyozza a helyi kötődését (Slow Food), az ökológiai kapcsolatait (bioélelmiszer) vagy a társadalmi méltányossági szempontokat (Fair Trade).

- rövid: legfeljebb egy ellátásmenedzsmenttel foglalkozó közvetítőt – tartalmazó láncolatba kapcsolják össze a termelőt a fogyasztóval (lásd Renting és munkatársai, 2003)
- újrakapcsolódást biztosít város és vidéke között (Renting és munkatársai, 2003; Ilbery és Maye 2005).
- a konvencionális rendszerrel többféle viszonyt kialakíthat: szemben áll és függetlenedik (Ilbery és Maye 2005; Watts és munkatársai, 2005; Morgan és munkatársai, 2006) vagy befolyása alá kerül és együttműködik (Tregear 2011; Carolan 2012; Morgan és munkatársai, 2006; Murdoch és Miele 2004a).

A normatív szemléletű szakirodalom jellemzője, hogy számos – explicit és implicit – irányadó elvi feltételezés húzódik meg a kutatások mögött: demokratikusabb személyközi kapcsolatokkal, közösségi együttműködéssel, hatalmi decentralizációval, környezeti és társadalmi igazságossággal hozzák összefüggésbe a lokalizált élelmiszer rendszereket (Dupuis and Goodman 2005; Hinrichs 2003), szembe állítva a globálissal. Az alternatív élelmiszer hálózatokat így számos kapcsolódó normatív fogalom mentén értelmezik:

Az **élelemhez való jog** (right to food) egy alapvető emberi jog, amelyet az ENSZ Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 25. cikke úgy definiál, mint minden személy joga van saját maga és családja egészségének és jólétének biztosítására alkalmas életszínvonalhoz, nevezetesen élelemhez, ruházathoz, lakáshoz, orvosi gondozáshoz, valamint a szükséges szociális szolgáltatásokhoz (De Schutter 2009).

Az élelmiszer rendszer emberi-jogi értelmezése az **élelmiszer demokrácia** (food democracy) fogalmában érhető tetten, amely szerint minden embernek joga van a minőségileg megfelelő, megfizethető, biztonságos, emberi viszonyokat építő élelemre. Az élelmiszer demokrácia egy kifejezetten normatív fogalmi keret, amely azt tételezi, hogy az élelmiszer rendszer széleskörű hozzáférést és közösségi hasznokat biztosít mindenkinek, s minden ember aktívan részt vehet az élelmiszer rendszer demokratikus alakításában (Carlson - Chappell, 2015). Az élelmiszer demokrácia gyakorlati elterjesztésén munkálkodó La Vía Campesina álláspontja szerint minden népnek alapvető joga, hogy saját élelmét és mezőgazdaságát meghatározza helyi, regionális, nemzeti és globális szinten. Hassanein (2008) szerint az élelmiszer demokrácia az élelmiszer rendszer minden szereplője számára egyenlő lehetőséget biztosít az élelmiszer rendszer alakításában való demokratikus részvételre. E fogalmi keret analitikus használatához az élelmiszer demokrácia öt dimenzióját azonosította, amely alapján értékelhető egy élelmiszer rendszer demokratikus teljesítménye: együttműködés a fenntarthatóságért, tudásszerzés az élelemről, információ-megosztás, személyes hatékonyság, közösségi boldogulás támogatása.

Az **élelmiszer állampolgárság** (food citizenship) kapcsolódó fogalma az élelmiszer rendszer alakításáért történő aktív állampolgári részvételre, jogokra és kötelezettségekre utal (Wilkins 2004). Welsh és MacRae (1998) szerint a jelenlegi élelmiszer rendszerben igen korlátozottak a lehetőségei: (1) az élelmiszer rendszer nagyvállalatok ellenőrzése alá került, és a vertikális és horizontális integráció folyamatai irányítják; (2) korlátozott információ érhető el a termékekről; (3) az eladások növelése érdekében alakítják a kiskereskedelmi láncok az vásárlás környezetét; (4) a kényelmi termékek megfosztják a fogyasztót az élelmiszer feldolgozási képességektől. Gómez-Benito és Lozano (2014) szerint az élelmiszer állampolgárság fogalma kaotikus, definíciója nem szisztematikus, számos fogalomra (politikus és etikus fogyasztás, élelmiszer igazságosság, élelmiszer önrendelkezés) visszavezethető elméleti konstrukció. A politikus és etikus fogyasztás (political consumerism, ethical consumerism) valamint a fogyasztópolgárság (citizen-consumer) vizsgálatai rámutattak, a vásárlóerő lehetőséget teremt a fogyasztók számára, hogy kifejezzék politikai véleményüket és gyakorolják állampolgári jogaikat. (Micheletti 2003, Barnett és munkatársai, 2005, Gulyás 2008).

Az **élelmiszer igazságosság** (food justice) fogalma szerint az élelmiszer rendszer elosztási egyenlőtlenségeinek felszámolásához minden ember számára biztosítani kell az egészséges, friss és hozzáférhető ételmet mindenkinek miközben a termelésben, elkészítésben, elosztásban résztvevők élet és munkakörülményei is javulnak (Alkon - Norgaard, 2009). Whyte (2015) az élelmiszer igazságosság három normatív dimenzióját különítette el: 1, biztonságos egészséges kulturálisan megfelelő élelmiszer mindenkinek; 2, az élelmiszer rendszer minden dolgozója méltányos keresetet és biztonságos munkakörülményeket; 3, az élelem értéke a közösségek önmeghatározásában. Az EU Bizottság becslése szerint az EU-ban 43 millió személyt fenyeget az élelmiszerszegénység (food poverty). Az Európai Parlament 2011. július 7-i állásfoglalása szerint az Unió leginkább rászoruló személyei részére történő élelmiszerosztás programja, melyet 1987-ben, a közös agrárpolitika (KAP) keretében hoztak létre, jelenleg 19 tagállamban 13 millió, szegénységben élő személynek nyújt élelmiszersegélyt, és mintegy 240 élelmiszerbankot és jótékonyági szervezetet magában foglaló elosztási láncsal rendelkezik.

A megfelelő élelmiszerhez való hozzájutás fizikai, társadalmi, és gazdasági feltételeire vonatkozik az **élelmiszer sivatag** (food desert) fogalma, amelyet definíció szerint olyan alacsony jövedelmű, kisebbségi közösségek által lakott városi terület, ahol helyben termelt (friss, szezonális táplálékot kínáló, egészséges) élelmiszer nem hozzáférhető, megengedhető, elérhető (Cummins 2002), és csak gyorséttermek szolgálják a helyi lakosság élelmiszer ellátását.

Fentiek alapján megállapítható, hogy az alternatív élelmiszer hálózatok szakirodalma alapján nem alakult ki egységes kép arról, hogy mit jelent e fogalom. A termelők és a fogyasztók újfajta szolidaritásán alapuló kapcsolat mellett fontos építőeleme a környezetkímélő (agro-ökológiai) gazdálkodási rendszer. Mivel ez a fősodró agrár-élelmiszeripari megoldások elvetéséből indul ki, tulajdonképpen úgy értelmezhetjük, hogy változást kíván elérni a teljes agrár-élelmiszer fejlődési modellben (Levidow 2012, 2014).

2.2.2. Rövid ellátási lánc

Az alternatív élelmiszer hálózatokra vonatkozó irodalom a definíció pontosítását, szűkítését keresve jutott el a rövid élelmiszerlánc definícióhoz, míg az EU szakpolitika alakítói a bioüzemanyagokat is beemelve a definícióba a rövid ellátási láncnál (REL) kötötték ki. Marsden és munkatársai (2000) szerint a rövid élelmiszer lánc az, amely képes az élelmiszer térbeli és társas kontextusának újratertésére (re-socialize and re-spatialize food), s ennek alapján a fogyasztók újraértékelhetik az élelmiszert. A marsdeni definícióban nem a közvetítők száma vagy a szállítás hossza a döntő, hanem hogy maga az élelmiszer információba ágyazott („embedded with information”) – ezt az információt lehet megtudni a vásárlás helyén a termelőtől, illetve ezt hordozza a csomagolás, s teszi lehetővé, hogy a fogyasztó kapcsolatot teremtsen a termelés helyével, valamint az előállításban résztvevőkkel. Az információtartalom termékdifferenciáló ereje teszi lehetővé a prémium árazást, amennyiben a fogyasztónak szóló információ értékesnek tekinthető. Minél inkább információba ágyazott a termék, annál ritkábbnak számít a piacon.

Renting és szerzőtársai (2003) szerint a rövid élelmiszerlánc olyan szereplők kölcsönös kapcsolata, akik közvetlenül részt vesznek az élelmiszer előállításának, feldolgozásának, terjesztésének és fogyasztásának folyamatában. A közvetlenség a közelség (proximity) fogalmának kettős (térbeli-társadalmi) értelmén alapul. E közelséget további definíciók a közvetítők, közbeiktatott szereplők, kereskedők száma szerint határozták meg. Ilbery és Maye (2006) szerint a közvetítők számának minél kisebbnek, minimálisnak kell lennie. Más vizsgálatok szerint ideálisan a közvetítők száma nulla, illetve legfeljebb egy (Maréchal, 2008; Aubry & Chiffolleau, 2009, ENRD, 2012).

A térbeli közelség alapján alkotott definíciók között említhető a hazai 4/2010. (VII. 5.) VM rendelet, amely a megyehatáron belül, illetve 40 km-es távolságban jelöli ki a helyi termékeket

(Budapest esetében helyi az országon belül előállított termék). E 40 km-es körzet életképessége persze vitatott, hiszen a megyék eltérő mérete és az országhatár menti fekvés egyes termelőknek versenyhátrányt okoz, illetve a tájtermékek (pl. békési dinnye, szabolcsi alma) felvevőpiaca nem elsősorban helyben (vagy Budapesten) van (Szabadkai 2011).

A kanadai Local Food Plus rendszer a tartományok határánál jelöli ki a helyi termékeket (Campbell és MacRae, 2013). A svéd termelői piacok (Bondens egen marknad) 250 km-es körzetet határoznak meg, míg a legnagyobb északi tartomány (Norrbotten) Svédország teljes területéről (tehát kb. 400 km-ről) vár termelőket (Nordmark, 2015). A térbeli-társadalmi szempontok a kisléptékű termelésre jellemző minőségbiztosítási, értékesítési, fenntarthatósági szempontokkal is kiegészíthetők (Jarosz 2008).

Marsden és munkatársai (2000) valamint Renting és munkatársai (2003) a termelő-fogyasztó kapcsolat különböző konfigurációira alkottak tipológiát (lásd 1. táblázat):

- *Közvetlen kapcsolat* esetében a személyes kapcsolatok biztosítják a hitelességet, akár virtuálisan, egymástól térben távol lévő szereplők között is.
- *Térbeli közelség* esetében a kapcsolatok intézményesülnek, de az értékesítés személyes, vagy kisszámú (tipikusan egy) közvetítőn keresztül jön létre. A térbeliség háromféleképpen terjeszthető ki: a fogyasztó megy a termelőhöz, vagy fordítva, vagy mindkét fél mozog (Juhász, 2012). A termelők számára a szerveződés a választék kiszélesítését teszi lehetővé, a fogyasztók összefogása pedig kiszámíthatóságot, biztos felvevőpiacot nyújt. Az ellátási lánc menedzsmentet vállaló közvetítő esetén is fő szempont a kulturális közelség, a hitelesség és a bizalom.
- *A kiterjesztett ellátási láncokban* a fogyasztóknak nincs feltétlenül kapcsolatuk az adott termőhellyel, a termék információtartalmát köztes szereplő igazolja (pl. EU földrajzi árujelző, nemzeti parki termék, bio).

1. táblázat: A rövid ellátási láncok térbeli-társadalmi kiterjedése és értékesítési módja

Közvetlen kapcsolat (Face-to-face)	Térbeli közelség (Spatial proximity)	Kiterjesztett ellátási lánc (Spatially extended)
termelői piac	termelői szövetkezeti boltok	védett eredet, különlegesség
út menti értékesítés	fogyasztói szövetkezeti boltok	minőségbiztosítási rendszerek
gazdaudvari értékesítés	közösség által támogatott mezőgazdaság	tanúsítványok, védjegyek
szedd magad	értékesítés helyi vendéglátóknak	
vendégasztal	beszállítás helyi közétkeztetésbe	
házhozzáállítás	értékesítés helyi termék boltban (helyi termék polcon) keresztül	
webáruház	regionális termékek (nyers és feldolgozott élelmiszerek)	
dobozrendszer	tematikus utak, termék utak, kamratúrák fesztiválok, búcsúk értékesítés kivándoroltaknak, specializált boltokban	

Forrás: Renting és munkatársai (2003), 399. o.

A védjegy rendszerek esetén kérdéses, hogy abban az esetben, ha egy terméknek védjegyre van szüksége, akkor az (vagy a termelője) integrálódott-e egyáltalán a helyi szocioökonómiai környezetbe (Watts és munkatársai, 2005). Ugyanakkor számos kutatás bizonyította, hogy a fogyasztók szívesebben vásárolják a védjegyzett termékeket saját helyi identitásuk megerősítése érdekében (Winter, 2003; Chambers és munkatársai, 2007). Kneafsey és munkatársai (2013)

összefoglalva a védjegyek előnyeit és hátrányait, rámutatnak arra, hogy a túl sok védjegy, ahelyett, hogy segítené a fogyasztókat, elsősorban összezavarja őket. Másrészt a címkék és jelzések kavalkádja miatt hamar inflálódhatnak.

A védjegyrendszerek a térben kiterjesztett helyi termék láncok esetében indokoltak, amelyek az olcsó import és „álhelyi” termékek között tudják sikeresen pozicionálni a termékeket. Higgins és szerzőtársai (2008) szerint ugyanakkor a védjegyes gazdák csak a hagyományos ellátási láncban tudnak prémium árat elérni és a minőséggarancia-rendszer működtetésének költségei miatt bevételeik nem növekedtek számottevően. Azok a védjegy rendszerek működnek profitábilisan, amelyek a védjegytanúsítást önkéntes alapon és környezeti auditálási többletköltségek nélkül végzik.

A környezeti teljesítményt hangsúlyozó védjegyrendszerek felértékelődése annak köszönhető, hogy a konvencionális agrár- és élelmiszergazdaság minőségbiztosítási, tanúsítási és jelölési rendszerei (ISO, HACCP) egyre kevésbé szolgálatnak érdemi, a fogyasztót valóban érdeklő információt arról, hogy a termelésnek, élelmiszer előállításnak milyen hatása van a környezetre, az egészségre, a helyi közösség jól-létére. Az élelmiszer-ellátási lánc különböző szakaszaira (elsősorban a termelés és feldolgozás folyamatára, a termék eredetére) létrehozott önkéntes tanúsítási- és védjegyrendszerek katalizálták a közvetlen értékesítés fejlődését (COR/11/3). A környezeti teljesítményt mérni kívánó védjegyek esetében számos tényezőt szükséges figyelembe venni, amely befolyásolja, hogy valós környezeti előny keletkezik-e: a gazdaság mérete, a termesztett növények, a gazdálkodás típusa és módja (technológiája), a gazdaság elhelyezkedése. A környezeti előnyök egy részét kívánta megjeleníteni az élelmiszer mérföld (food miles) fogalma, amelyet elsőként 1992-ben Tim Lang vezetett be a köztudatba (Pretty és munkatársai 2005). A szállítás során keletkező széndioxid kibocsátás mellett ugyanakkor számos a termeléshez, feldolgozáshoz, raktározáshoz kötődő ÜHG kibocsátás is történik. Például a biotermékek szezonon kívüli tárolása, értékesítése úgyszintén jelentősebb széndioxid kibocsátással jár (Kneafsey 2013).

A környezettudatos élelmiszerfogyasztás és a zöld termékek életciklus vizsgálatai alapján állítható, hogy az élelmiszerfogyasztásból adódó környezeti hatás az összefogyasztás nagyjából 30%-át teszi ki. Az élelmiszerfogyasztás környezeti hatásainak társas percepciójára jellemző, hogy a fogyasztók tipikusan túlbecsülik a szállítási távolságból adódó környezeti hatást a szállítás módjához képest, továbbá túlbecsülik a biogazdálkodás előnyeit és a csomagolásból eredő környezeti kárt. A kutatások alapján tehát valójában megnyugtató módon korántsem alkalmasak a jelenleg használatos ökocímkék az élelmiszer termékek természetbarátságának jelölésére (Tobler et al, 2011).

Renting (2003) szerint a rövid élelmiszerlánc meghatározó vonását végül az adja meg, hogy honnan nyeri a minőség garanciáját (lásd 2. táblázat). A minőségbiztosítás módja (quality conventions) szerint is kétféle szélső típus jön létre, átmenetekkel. Az egyik típus, amikor a termelő nyújt garanciát, és a termelés helye, módja, folyamata (pl. talaj, mikroklíma, kulturális és gasztronómiai hagyományok, tradíciók) képezi a hozzáadott értéket; a másik típus a környezetkímélő gazdálkodásból származó termék.

2. táblázat: Rövid ellátási láncok és a minőségbiztosítás

termelő személye, a termelés módja		környezetkímélő jelleg
földrajzi árujelzős, eredetvédett		bio vagy integrált termelés
vendégasztalról		természetes összetevőket tartalmaz
helyi különlegesség	↔	egészséges, biztonságos
hagyományos, házi	„hibridek”	GMO-mentes
méltányos kereskedelem		szabadtartású

Forrás: Renting és munkatársai (2003), 401.o.

A szektor helyzetéről készült legutóbbi EU szintű áttekintés szerint rövid ellátási láncról akkor beszélhetünk, ha a termelők és fogyasztók közötti a közvetítők száma minimális, vagy nulla; illetve az élelmiszer termelés, feldolgozás és kereskedelem egy földrajzilag körülhatárolt területen történik (Kneafsey és munkatársai, 2013). A közvetítők leggyakrabban kiskereskedők, lehetnek boltok, éttermek, iskolai menzák, vagy akár vállalkozások, akik piacra segítik a termelőket. A feldolgozás során igénybe vett szolgáltatások, mint például vágóhid, malom, e meghatározás szerint nem számítanak közvetítőnek (lásd 1. ábra).

1. ábra: A rövid ellátási láncok és a közvetítők szerepe. Saját szerkesztés.

Az EU-s szakpolitikában (az élelmiszer mellett a bioüzemanyagokat is tartalmazó) rövid ellátási lánc fogalom használata vált dominánssá és a tagállamok helyi igényeihez rugalmasan alkalmazkodó alprogramok kidolgozását segítve a Vidékfejlesztési Program már ezt a kifejezést vette át. Az Európai Parlament és a Tanács 1305/2013/EU rendeletének 2 cikke) szerint a rövid ellátási lánc az együttműködés, a helyi gazdasági fejlesztés, valamint a termelők, feldolgozók és a fogyasztók közötti szoros földrajzi és társadalmi kapcsolatok iránt elkötelezett, korlátozott számú gazdasági szereplő által alkotott ellátási lánc (EU 2013).

Összefoglalva, a REL-fogalom nem tartalmaz explicit módon földrajzi lehatárolást. Aubry és Chiffolleau (2009) szerint ugyanakkor csak azok a REL-ek tekinthetők helyi, amelyek explicit módon is tartalmazzák a földrajzi lehatárolást is (például Franciaországban ez jogszabály szerint 80 km). A REL fogalom használatának előnye, hogy a termelő-fogyasztó kapcsolatának minőségére utal ahelyett, hogy megpróbálná térben pontosan meghatározni a helyi definícióját.

2.2.3. Helyi élelmiszer rendszer

A helyi élelmiszer rendszerek (local food system – LFS, olykor localised food system, vagy az amerikai szakirodalomban community food systems) fogalmán a szakirodalomban egy földrajzilag körülhatárolható, sajátos környezeti, szocioökonómiai adottságokkal, kulturális hagyományokkal rendelkező térségi kezdeményezést értünk, amely a helyi élelmiszertermelők és -fogyasztók közvetlen kapcsolatán keresztül valósítja meg az élelmiszer önellátást (Karner és munkatársai 2010).

Marsden és munkatársai (2000) fenti REL definíciója voltaképpen magában foglalja a helyi élelmiszer rendszereket is: a szemtől szembe és a közelben értékesítés kategóriájában. Feenstra (1997) definíciója szerint a helyi élelmiszer rendszer egy adott helyhez köthető (rooted in particular places), a gazdálkodók és a fogyasztó szempontjából gazdaságilag életképes, környezetkímélő gazdálkodást és terjesztést folytató, társadalmi szolidaritáson alapuló, a közösség minden tagjának hozzáférést biztosító ellátási rendszer.

Az ilyen rendszerek lényege egy együttműködő hálózat megteremtése, amely a termelés, feldolgozás, disztribúció, hulladékgazdálkodás szereplőinek megszervezésével, a helyi, környezeti, szocioökonómiai, egészségügyi állapotokban tud javulást elérni. Tansey és Worsley (1995) szerint a helyi élelmiszer rendszer három bázison alapszik:

- *Biológiai* alapja a környezetkímélő gazdálkodási rendszerekben rejlik.
- *Szocioökonómiai* alapja az intézményesített képességben, hogy különböző társadalmi csoportok részvételét és érdekeit biztosítsa.
- *Kulturális* alapja személyes és közösségi kapcsolatokban, amelyek az élelmiszerhez való viszonyunkat létrehozzák.

A helyi élelmiszer fogalma gyakran az iparszerű, termőhelyhez nem köthető, szezonalitást nélkülöző, globális élelmiszer hálózatokból származó élelmiszerrel szembe állítva nyert értelmet. Ilyen beállításban a helyi élelmiszer iránti megnyilvánuló nagyfokú fogyasztói preferencia a globális élelmiszerellátással szembeni állampolgári ellenállásként is értelmezhető. Az ellenállás segít megvédeni a helyi gazdaságot, a helyi közösséget, a helyi tudást, a helyi tradíciókat, és helyi természeti erőforrásokat (Kloppenburg 1991, Hines 2000; Pretty 2001; Hendrickson és Heffernan 2002, Sevilla-Guzmán és Martinez-Allier 2006).

Ugyanakkor O’Neill (2014) szerint a szembeállítás korántsem indokolt. Például a jellemzően iparszerű mezőgazdaságáról ismert East Yorkshire-ben kifejezetten élénk helyi élelmiszer rendszer jött létre, miközben a ritkán lakott, városi fogyasztói kereslettel messze eső Abruzzo vidéke, bár magas helyi élelmiszer potenciállal rendelkezik, csak igen jelentős támogatással tudja betölteni e hivatását. A szakpolitika és az állami beavatkozás tehát döntő szerephez kerül a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztésekor.

A helyi élelmiszer rendszerek szakirodalma alapján nehéz definiálni, hogy mi a helyi és ki adja a jelentését. Pontosabban (a rövid élelmiszer láncok „rövid” fogalmához hasonlóan) mindig is kontextusfüggő, s a helyit sosem lehet univerzális értelemben használni.

Brunori (2007) öt jelentésréteget/értelmezési tartományt különített el:

1. funkcionális (egészség, íz);
2. ökológiai: élelmiszer kilométer, biodiverzitás és táj);
3. esztétikai (diverzitás vs standardizáció; distinkció);
4. etikai: autenticitás, identitás és szolidaritás);
5. politikai: hatalmi egyensúly megváltoztatása az élelmiszer láncban, termelési és fogyasztási mintázatok befolyásolása.

Eriksen (2013) szerint nincs pontos meghatározása a helyi élelmiszer fogalomnak: a 2000 és 2012 között megjelent angol nyelvű publikációkban használt meghatározások metaelemzése alapján három jelentéstartományt különített el.

1. *Földrajzi* értelemben vett közelség: földrajzi terület, régió, helyi közösség, távolság vagy élelmiszer-kilométer, amelyen belül az élelmiszert megtermelik, és fogyasztják.
2. *Társadalmi* értelemben vett közelség – a szereplők közötti közvetlen kapcsolat, akiket alternatív termelési elosztási gyakorlatok kötnek össze termelői piacok, gazdaboltok, szövetkezetek, dobozrendszerek, élelmiszer hálózatok.
3. *Értékbeli* közelség: a különböző szereplők által tulajdonított értékek (élelem eredete, nyomon követhetősége, autenticitása, frissessége, minősége).

A helyi élelmiszer rendszerek kutatása a termelési vagy fogyasztói fókuszú REL-vizsgálatokon továbbá az alternatív és a konvencionális rendszereket egymástól elkülönítve vizsgáló megközelítéseken túllépve az agrár-élelmiszer rendszer keresleti-kínálati oldalát integráltan közelítette meg. Elsőként Goodman és DePuis érveltek e szempontok együttes vizsgálata mellett és ennek nyomán számos empirikus kutatás jött létre az élelmiszer rendszer szereplők közötti kapcsolódások vizsgálatára (Jarosz, 2000; Ilbery és Maye 2006).

Sok kutatásban a helyi élelmiszer rendszer olyan normatív fogalom, amelyben a helyi eleve értéket képvisel, de ez valójában kritikai megközelítést takar: az endogén vidékfejlesztés elveit, az etikus kereskedelem elveit, a társadalmi befogadást, a környezeti fenntarthatóságot kéri számon.

A fogyasztó szemszögéből vizsgálva Coley és munkatársai (2009) elemzésükben rámutattak, a fogyasztó nem a jó (=helyi) vs rossz (=globális) között választ. Ráadásul Born és Purcell (2006) szerint a helyi választása olykor csapda (local trap): azaz nem feltétlenül jó választás (pl. üvegházhatást okozó gázok kibocsátása szempontjából). Helyi kistermelők gyakran konvencionális gazdálkodási rendszerekben termelnek és nem éppen környezetkímélő módszerekkel dolgozzák fel, tartósítják, tárolják és szállítják a terméküket. A helyi élelmiszer rendszerekben nem megoldott a helyi fajták vetőmag-ellátása, sokszor több ezer kilométerről kell új vetőmagot hozni a helyi termék előállításához. Gyakran nem megoldott a helyi takarmány ellátás sem az állattartáshoz. A feldolgozott termékek esetében a csomagolás okozza a fő gondot, míg a sok összetevős termékeknél tovább bonyolódik a helyzet, még ha helyben is, de gyakran olyan sok szállítást igényel, hogy környezeti előnye eltűnik. Hinrichs (2000) szerint a helyi élelmiszer olyannyira szűk rés piacot képvisel, hogy csak az egyenlőtlenségeket termeli újra: többnyire prémium termékeket juttat el exkluzív (gazdag, iskolázott, jó környéken élő) fogyasztói kör számára.

Kneafsey és munkatársai (2013) 84 európai esettanulmány áttekintése alapján a fő karakterisztikák a következők:

- a fő termékkör a zöldség-gyümölcs, illetve a tej és hús szektor.
- kisléptékű, kevesebb, mint tíz foglalkoztatottal működő kezdeményezésekről van szó, amelyekben termelési és értékelési adatok nem állnak a kutatók rendelkezésére,
- döntően helyi értékesítésről van szó, a termés kis arányban megy exportra
- fejlődés és diverzifikáció jellemzi a szektort
- A hagyományos formák mellett elterjedtek a neotradicionális formák
- A termelői együttműködések képessé váltak kiskereskedelmi egységek és közétkeztetés kiszolgáltatására.
- A civil-fogyasztói összefogás szociálisan érzékeny, környezeti orientációjú kezdeményezéseket alakított ki.
- Innovatív vállalkozások, elsősorban városokban és városkörnyéken jöttek létre.

A helyi élelmiszer rendszerek és rövid ellátási láncok típusairól Kneafsey és munkatársai (2013) a következő rendszerezést közlik, megjegyezve, hogy ezek gazdák egyéni és együttes kezdeményezései is lehetnek, de a termék mindig egy gazdálkodóhoz köthető (3. táblázat).

3. táblázat: Helyi élelmiszer rendszerek és rövid ellátási láncok típusai az EU területén

rövid ellátási láncok	altípusok
Eladás a közelben (Sales in proximity)	Közösségi mezőgazdaság (CSA, AMAP, GAS) Gazdaudvari értékesítés (On Farm Sales): Gazdaudvari bolt Vendégasztal, szállás Útmenti árusítás Szedd magad
	Kereskedelmi szektor (Off Farm Sales): Termelői piacok és vásárok Gazda által fenntartott kiskereskedelmi egység Fesztivál, turizmus Közvetlen értékesítés fogyasztói szövetkezet vagy bevásárló közösség számára Helyi termék bolt – kiskereskedő Értékesítés a HoReCa szektorba
	Közsféra (Off Farm Sales): Kórházak, börtönök, iskolák Közintézmények
	Közvetlen kiszállítás: Házhozszállítás, zöldségdoboz
Eladás távolra (Sales in a distance)	Közvetlen kiszállítás: Házhozszállítás Internetes vásárlás Specialitás kiskereskedelem

Forrás: Kneafsey és munkatársai (2013) alapján saját szerkesztés

Kneafsey és szerzőtársai (2013) tradicionális és neo-tradicionális REL-típusokat különítenek el (megengedve hibrid formákat is). Az előbbieket (gazdaudvari értékesítés, szedd magad, termelői piac) esetében a résztvevők tevékenysége hagyományos, az adott kultúrába mélyen beágyazott tudáson és készségeken alapul (bár innováció itt is jelentkezhet, pl. a termékfejlesztés vagy a marketing során). A neo-tradicionális formák (bevásárló közösségek, CSA-k) ehhez képest (bár céljuk ugyanúgy a hagyományos tudás megőrzése) sokkal inkább társadalmi innovációk a termelők, fogyasztók, civil szervezetek hálózatosodása révén. A fő cél nem a verseny, profitmaximalizálás, hanem a gazdák méltányos bevételhez juttatása (Ilbery és Kneafsey, 1998).

A Vidékfejlesztési program ezt vette alapul a 66 millió euro kifizetést előirányzó REL A-program kialakításakor, megjegyezve, hogy Magyarországon a hagyományos és inkább alkalmi REL formák terjedtek el, míg a tervezett és állandó, üzleti modellként működő, illetve a modern formák elterjedtsége és stabilitása még jelentősen elmarad a lehetőségektől (lásd 2. ábra).

2. ábra: A rövid ellátási lánc működésének leginkább közismert formái. Forrás: Vidékfejlesztési program kézikönyv 2015. 81.o.

A REL alprogram tehát olyan termelői együttműködést feltételez, amely új, vagy továbbfejlesztett, maximum 1 közvetítőt beiktató értékesítési formát dolgoz ki és működtet, és a tagok rendszeres értékesítési formájává válik.

2.2.4. Közösségi mezőgazdaság

Az alternatív élelmiszer hálózatokra vonatkozó irodalom szerint jellegzetesen az elmúlt évtizedben számos fogyasztók és termelők együttműködésén alapuló élelmiszerhálózat jött létre, amelyek közös vonása, hogy elkötelezettek a helyi gazdaságfejlesztés, valamint a termelők, feldolgozók és fogyasztók közötti szoros földrajzi és társadalmi kapcsolatok iránt. Nem az élelmiszer minősége (helyi, kézműves, különleges) mint inkább a termékben jelenlevő társas viszonyok kerülnek előtérbe, amelyek az élelmiszer állampolgárság, az élelmiszer demokrácia és az élelmiszer önrendelkezés elveit tükrözik. Legismertebb példái az új típusú termelői piacok, a városi kertészetek, a szociális mezőgazdaság, a közösség által támogatott mezőgazdaság, az erkölcsi értékek mentén létrejövő (szolidáris) bevásárló közösségek (Balázs 2011a, 2011b).

A közösségi mezőgazdaság legelterjedtebb módja a „közösség által támogatott mezőgazdaság” (angolul CSA, community supported agriculture). A fogyasztók egy adott gazdálkodási időre előre fizetnek egy előre meghatározott értékű, szezonálisan változó tartalmú dobozért. A termelők így kevésbé kiszolgáltatottak a termelés bizonytalanságainak, a fogyasztók pedig mindig a szezonálisan elérhető, emiatt legolcsóbb, legjobb beltartalmi értékű, friss kínálatból főzhetnek. A közösség által támogatott mezőgazdaság francia megvalósulása az AMAP (Associations pour le Maintien d'une Agriculture Paysanne) egy termelő és egy vásárlói csoport közvetlen és állandó jellegű kapcsolatán alapuló formális közösség, amelyben a fogyasztók szerződésben is kötelezik magukat a gazdaság termékeinek megvásárlására, a közös kockázatvállalásra és bizonyos esetekben az aktív részvételre. A bevásárló körök, bevásárló közösségek esetében a baráti-munkatársi kapcsolatban álló vásárlók jogi személyiség nélkül nagyobb mennyiségekben közvetlenül a termelőtől kedvezményes áron vásárolnak a szervezési feladatok megosztásával. A formális fogyasztási/fogyasztói szövetkezetek pedig ezen túl még jogi személyiséggel is rendelkeznek.

A közösségi mezőgazdálkodás eredeti formája, a kisléptékű, kézimunka-intenzív, családi gazdaságok által létrehozott „előfizetéses” dobozrendszerek, amelyek esetében a gazdálkodó maga toborozza gazdasága köré a tagokat³¹. Ezekben jön létre ugyanis a legtisztább formában a

³¹ A gazdálkodók által létrehozott dobozrendszerek variánsa, amikor több gazdálkodó és gazdaság működik együtt, hogy az előfizetőket különböző termékekkel ellássa. A fogyasztók által létrehozott „résztes” CSA-k esetében a fogyasztók bérelnék földet,

gazdálkodó irányításával „a fogyasztók-termelők együttműködését, valamint az élelemtermelés feletti ellenőrzés visszaszerzését segítő, társadalmi változást katalizáló laboratórium” (Henderson 2003). Tevékenységük lényege, hogy “közösséget és kapcsolatokat építenek az élelemtermelés és az élelem elfogyasztása körül” (Renting és munkatársai, 2012). Henderson (2003) szerint nincs két egyforma CSA, ugyanakkor DeLind (1999) szerint abban minden CSA egyezik, hogy a termelő és a fogyasztó közötti fizikai és szociális-mentális távolságot lerövidítik, megosztják a termelési kockázatokat, és együttműködve egy lokalizált, társadalmilag igazságosabb élelmiszer rendszert hoznak létre. Henderson (2003) termelői-fogyasztói ellenőrzés alatt álló kísérleti térként ábrázolta a CSA-t, amely egy igazságosabb és egyenlőbb társadalom szocioökonómiai feltételeit keresi. Hasonlóan Hayden és Buck (2012) szerint a CSA-k lényege, hogy számos tevékenység (az elosztás megszervezése, az önkéntesség, az új élelmiszerek kipróbálása, korábban ismeretlen zöldségekből történő főzés) során a korábban egymásnak ismeretlen résztvevők számára közösen érzékelhető (ún. taktilis) cselekvési tér jön létre. Mindez ugyanakkor térben és társadalmi tekintetben erősen behatárolt, és a tapasztalatok szerint olyanok számára elérhető, akiknek (csakúgy, mint a helyi élelmiszer rendszerekben) egyébként is számos lehetőségük van helyi élelmiszerek beszerzésére (Balázs 2012). Vagyis a tagok a számukra legkényelmesebb élelmiszerellátási csatornaként választják a közösség által támogatott mezőgazdaságot. A termelők szemszögéből vizsgálva pedig egy sikeres CSA produktív és profitábilis vállalkozás, amely „képes kihatni egy piaci szegmensre a friss, helyben termelt zöldségek fogyasztóinak körében” (Lyson 2004: 88).

2.2.5. Civil élelmiszer hálózat

Lyson (2000, 2004, 2005) nyomán a vidékszociológiában és az amerikai szakirodalomban (DeLind 2002; Lyson-Guptill 2004, Wright 2006) a civil mezőgazdálkodás (civic agriculture) kifejezés terjedt el, jelezve, hogy a piaci és állami szereplők mellett egyre nagyobb és aktívabb szerepet hasít ki az élelmiszer-hálózatok kormányzási mechanizmusainak alakításában a civil termelői-fogyasztói-élelmiszervállalkozói együttműködések. Hendrickson és Heffernan (2002) szerint a transzformatív változás érdekében az alternatív élelmiszer rendszereknek ott kell erőt mutatniuk, ahol a domináns élelmiszer rendszer a legsérülékenyebb: civil társadalmi szerveződés, közösségi szintű együttműködések. E fogalom tehát egyesíti a relokalizáció és az állampolgárság lencséjét, de azt is fontosnak tartja, hogy csak a gazdaságilag is életképes élelmiszerhálózatok alkalmasak az ember és természet harmonikus újraegyesítésére.

A civil élelmiszer hálózat (Renting és munkatársai, 2012) egy új elnevezés és eleve arra utal, hogy a korábbi fogalmi-elemzési keretek (alternatív élelmiszer hálózatok, rövid élelmiszer láncok, helyi élelmiszer rendszerek) nem adtak kielégítő választ az élelmiszer hálózatok működésére. A megkülönböztetett tudományos érdeklődés annak is szól, hogy a civil társadalom, a piaci és állami szereplők mellett egyre nagyobb és cselekvőbb szerepet hasít ki az élelmiszer hálózatok kormányzási mechanizmusainak alakításában (így például a Vidékfejlesztési Program támogatásai között). Működtetésük többféle módon is megvalósulhat: innovatív termelői összefogással, közvetlen értékesítés és/vagy közösségi marketing megszervezésével, fogyasztói önszerveződéssel. Formájuk lehet bevásárló kör, közösség által támogatott mezőgazdaság, városi kertészet, közösségi kert.

A civil élelmiszer hálózatok olyan termelői-fogyasztói együttműködések, amelyekben az élelem szociokulturális és környezeti többletjelentést is hordoz, nem áru-jellegű, mint egy gazdasági tranzakció tárgya. Az élelmiszerláncra, -gazdaságra vonatkozó szakirodalom korábban szinte kizárólag a piaci erők és az állami szabályozók szerepét vizsgálta (Renting és munkatársai, 2012). A piac szerepére összpontosítva az élelmiszer-előállítás, -feldolgozás, -értékesítést a pusztán

---

és hozzá gazdálkodót, vagy vesznek tulajdonrészt egy gazdaságból vagy csak a terményéből; olykor saját munkájukat is kölcsönözve, kedvezményes árú terményhez juthatnak, ha munkát is vállalnak a gazdaságban.

gazdasági teljesítményükre rákérdezve a termelékenységgel, az ártranszmissziós mechanizmusokkal, kínálati lánc hatékonyságával, versenyképességével jellemezték. Az agrár-, vidék- és élelmiszerpolitika és a kapcsolódó intézményrendszer szerepét vizsgálva jobbra az állami intervencióban találták meg az agrár-élelmiszer szektor szabályozásának kizárólagos módját, amellyel a gazdaságszerkezeti, a termelés hatékonysági, az élelmiszerbiztonsági és az élelmiszergazdaság környezeti problémái hatékonyan kezelhetők. Az állampolgári szerepvállalást, az önkéntességet, az egyesületi elveket, a részvételi formákat, az önszerveződés és a közösségfejlesztés változatos formáit csak az utóbbi években azonosították a társadalmi innováció és az élelmiszerrendszer átalakulásának mozgatórugóiként (Bock 2012; Wiskerke 2010). Bár a helyi civil élelmiszer hálózatok gazdasági jelentősége még csekély, az elmúlt években már méltányos érdeklődést váltott ki e téma (Balázs 2012).

A közösségi mezőgazdaság és a civil élelmiszer hálózatok számos karakterisztikáját elemezve a kutatók az alábbiakat fogalmazták meg:

- A hosszabb távú együttműködés érdekében e hálózatokban való részvétel nagyobb fokú elköteleződést vár el a termelőtől és a fogyasztótól egyaránt.
- A vásárló (mint passzív végfelhasználó) helyett egy, a döntéseit etikai, szociális, gazdasági és ökológiai szempontok szerint mérlegelni képes proaktív állampolgár-fogyasztó, az alternatív hedonista (Soper 2007) kerül középpontba, aki szeretné visszaszerezni az élelemtermelés és -ellátás feletti irányítást. Szemlélet és életmódváltást feltételez, amely lemond a helyben nem termő termények fogyasztásáról, a szupermarketek jelentette kényelemről.
- A csatlakozási döntésben amerikai kutatók a magas minőséget, a környezeti és egészségügyi tudatosságot és a helyi gazdaság támogatásának szándékát azonosították (Cooley és Lass, 1998). O'Hara és Stagl (2001, USA) szerint jelentős szempont még a kevesebb csomagolóanyag és az ismert eredet is. A kockázatomegosztás és közösséghez tartozás érzése kevésbé tűnik fontos tényezőnek.
- Francia vizsgálatok (Bougherara és munkatársai, 2009) szerint a fogyasztók jellemzően 35 év alattiak, eleve közösségi aktivitás, környezettudatosság jellemző rájuk. Kevésbé érdekli őket a termékek tökéletes külseje vagy a széles termékválaszték. A földrajzi távolság kevésbé fontos (amennyiben a házhozszállítás vagy az átvétel egy közeli ponton biztosított). A csatlakozást elsősorban környezeti szempontok és a közösség iránti szociális érzék motiválja. Érdekes módon a termék frissessége nem bizonyult meghatározó tényezőnek, ami ellentmond más országokból származó tapasztalatoknak (Cooley és Lass, 1998, O'Hara és Stagl, 2001).
- Mindez a termelési oldalon olyan gazdálkodókat feltételez, akik nem pusztán az élelmiszeripari igények alapanyag-beszállítói, hanem maguk is az élelmiszer-ellátást annak tágabb szociális-politikai-környezeti kontextusában értelmező aktív állampolgárok (Renting és munkatársai, 2012).
- A közösségi mezőgazdaság fő ígérete, hogy fenntarthatóbb és igazságosabb élelmiszerrendszert képes létrehozni, mint a jelenleg intézményesült globalizált agrár-élelmiszer rendszer (Balázs 2010).

2.2.6. Élelmiszer önellátás

Az élelmiszer önellátást, a saját célra történő élelmiszertermelést a szakirodalom szintén a helyi élelmiszerrendszerek lehetséges komponensének tartja (Allen, 1999; Allen és munkatársai, 2003; Blue, 2009; Guthman, 2008; Lavin, 2009; Martinez és munkatársai, 2010). Az amerikai mezőgazdasági minisztérium álláspontja szerint (Martinez és munkatársai, 2010) a közösségi keretek, az élelmiszer önellátás technikai értelemben nem tekinthetők helyi élelmiszer piacnak, ennek ellenére fontos szerepet töltenek be a háztartások helyi élelmiszerrel való ellátásában.

Az európai vizsgálatok szerint az élelmiszer önellátást „csendes fenntarthatóság” (quiet sustainability) jellemzi, mert bár elkerüli a fenntarthatósági szakpolitikák figyelmét, továbbra is magas arányban jellemző Közép-Európa társadalmaira, jóformán minden társadalmi rétegben megtalálható (Smith és munkatársai, 2015, Jehlička és Smith, 2011, Smith és Jehlička, 2013). Kelet- és Közép-Európában ugyanis nagyarányú a nem-piacos élelmiszertermelés, a népesség egyikét harmada megtermeli magának a háztartásában elfogyasztott élelmiszer egy jelentékeny részét. Mindez nem csak élelmezésbiztonsági szempontból érdekes, hanem egészséges étkezés, környezeti fenntarthatóság miatt is, hiszen jelentős részben hozzájárul a háztartások fogyasztásához. Ezen kívül társadalmi összetartást, város és vidéke kapcsolatát is erősíti és minden jövedelmi és korcsoportot megmozgat. Jehlička és Smith (2011) szerint az egyenlőtlen tudástermelést példázza, hogy az angolszász irodalomban e kertészkedés (home gardening) előremutató, innovatív gyakorlat, amit még az amerikai elnök felesége is gyakran címlapon népszerűsíthet, míg posztzocialista megvalósulásáról szóló beszámolók kizárólag az elmaradottság, a vidékiesség, a kedvezőtlen társadalmi helyzetű népesség útfüggő túlélési gazdasági tevékenységének tartja, amely a piacgazdaság keretei között megértett felszámolásra.

Összefoglaló megállapítások

1. A szakirodalomban jellemző megközelítések áttekintése számos elméleti tanulsággal szolgált.
  - Az alternatív élelmiszer hálózat fogalom meghatározása nem problémamentes, de a gyakorlati kutatásra teljesen alkalmas racionális absztrakció.³² Lehetővé tette a különböző elméleti irányokból történő és egymást kiegészítő elemzési módszerek találkozását (lásd a különböző megközelítések kapcsolódását, egymáshoz való viszonyát áttekintő 4. táblázatot).
  - Az értéklánc megközelítés fontos előrelépést jelent, amennyiben az érték-képződés folyamatát a termelési és fogyasztási oldalon egyaránt vizsgálja. Ugyanakkor nem célja a szocioökonómiai alapok vagy a fenntarthatósági kérdések tisztázása.
  - A rezsím elmélet a szabályalkotó cselekvők és intézmények mentén vizsgálja termelés és fogyasztás folyamatait, de a társadalmi cselekvés, a szubjektivitás társadalomformáló erejét nem különösebben mutatja meg.
  - A posztstrukturalista megközelítések a kontextusfüggőségre és a szereplők összejátékára irányították a figyelmet a szakpolitika alakításának igénye nélkül.
  - A cselekvő-hálózat megközelítés legfőbb érdeme, hogy felhívta a figyelmet: a társadalmi rendszer (a játékszabályok) kialakításában kiszámíthatatlan, nem-emberi tényezők is aktív szerepet játszanak.
  - A szakpolitikai-irányítási célú átmenet-menedzsment megközelítés elsősorban a helyi erőforrásmozgósításra és a tanulási dinamika szerepére hívta fel a figyelmet.

---

32 A fogalmi keret „használhatóságának” értékelésekor Andrew Sayer lancasteri szociológust követve megkülönböztethetünk racionális absztrakciókat és kaotikus fogalmakat. Racionális absztrakcióink a vizsgált jelenségből egy jellegadó vonást választanak ki, míg a rossz absztrakció kaotikus fogalomra épül; véletlenszerűen választ szét korábban szétválaszthatatlan vagy egyben kezel egyébként egymástól független, lényegtelen elemeket. A hétköznapi és szakpolitikai nyelvhasználatban, valamint a leíró társadalomtudományi kutatások többsége esetében a kaotikus fogalmak egyébként tökéletesen megfelelnek (lásd például az értéklánc elemzés számos típusát), ugyanakkor módszertanilag interpretációs csapdát rejtnek. Amint ugyanis társadalomtudományi magyarázó erővel ruházzuk fel őket, például térbeli-területi szinten megállapított összefüggések (területi aggregált adatok) alapján próbálunk egyéni cselekvők szintjén érvényes magyarázatot adni, ökológiai tévkövetkeztetéshez jutunk. Így például attól, hogy egy versenyképesség szempontjából gyengébb helyzetű megyében az átlagosnál magasabb a kistermelők száma, nem következik, hogy maguk a kistermelők ne tudnának hozzájárulni a versenyképességhez (Sayer, 1992).

4. táblázat: A megközelítések elméleti horizontja és módszertani törekvései

Elméleti kiindulópontok (részletesen lásd 2.1.1-2.1.5)	Ontológiai szint Milyen jelenséget figyeltek meg? Mi az, ami magyarázatra szorult? Milyen magyarázatot javasoltak?	Episztemológiai szint Melyek a konceptuális keretek komponensei, elvei? Milyen tapasztalati következményei vannak a magyarázatnak? Mit kell megfigyelni, ha a magyarázat érvényes?	Metodológiai szint Melyek a változó valóság jelenségei, összefüggései, folyamatai, vagyis a változók? Mit keresünk a valóságban? Milyen tapasztalati következményeket találunk?
Értéklánc	Hol keletkezik az érték, mi jellemzi a jövedelem-hatalom-tőke disztribúciót, hol alakul ki erőfölény	Mely szereplőnél van a hatalom, a profit, az ellenőrzés; ki viseli a kockázatokat, milyen előnyök jelentkeznek? értéklánc - ellátási lánc - termékpálya - terméklánc - termékhálózat - élelmiszer rendszer - élelmiszer hálózat	Kiskereskedelmi-koncentráció, tölcser, illetve homokóra modell koordinációs és menedzsment folyamatok
Cselekvő-hálózat	Emberi és nem-emberi cselekvők bonyolult interakciói, komplex folyamatok újratervezhetősége a fenntarthatóság elvei mentén	Nem emberi cselekvők: berendezések, módszerek, eljárások és elméletek ko-produkciós szerepe Természeti és társadalmi folyamatok koevolúciója, az élelem fenntarthatósága	Élelmiszerlánc-biztonsági, közegészségügyi és állategészségügyi kockázatok termelése
Élelmezési rezsim	Cselekvők közti tranzakciók, írott vagy íratlan megállapodások, szerződések, standardok, rutinok, normák, játékszabályok, kényszerek és esélyek	Rendszerszemlélet - Hogyan biztosítja a kapitalizmus újratermelését a rezsim: milyen struktúrák, intézmények, szükségszerűségek teszik lehetővé a tőkefelhalmozást	Szocioökonómiai állapotok és szabályalkotó folyamatok - cselekvők, intézmények, szabályok
Posztstrukturalizmus	Mitől életképes a kisléptékű gazdálkodási rendszer? Élelmiszer önrendelkezés	Állam intervenciók stratégiák, konvencionalizáció, relokalizáció	Kontextusfüggőség A helyi közösségek élelmiszer-ellátást végző társadalmi és kereskedelmi hálózatokhoz való viszonya
Átmenetmenedzsment	Rendszerszintű innováció lehetőségei, okos kísérletezés, átmenetek irányítása	Rendszerinnováció - Kilépés a réspiaci pozícióból fenntarthatóbb rendszerek felé való átmenet elősegítése	Közösségi kapacitások Erőforrásokhoz való hozzáférés képességének növelése

Forrás: saját szerkesztés

2. A szakirodalom elemzés alapján számos *fogalmi kérdést* és megkülönböztetést sikerült tisztázni:

- A szakirodalom jelentős figyelmet szentel az alternatív élelmiszer hálózatok formáinak, a tipológiáknak és a definícióknak.
- Az alternatív élelmiszer hálózatok fogalom legfontosabb eleme a fősodró agrár-élelmiszeripari megoldások elvetése. Ennek pozitív konnotációja van a szakirodalom egy részében, de negatív konnotációja van a közbeszédben.
- Minden alternatív élelmiszer hálózat változásra irányul: átalakítást kíván elérni a teljes agrár-élelmiszeripari ágazat fejlesztésében. Az alternatívát a környezetkímélő gazdálkodási rendszer (agroökológia), a termék különleges (tájjellegű, ritka, helyi, bio)

minősége, az élelem kulturális értéktartalmai és a társadalmi kapcsolatok jelentik, amelyeket az élelmiszerellátás létrehoz.

- A helyi élelmiszer rendszerek kutatása a termelési vagy fogyasztói fókuszú ellátási lánc vizsgálatokon, illetve az alternatív és konvencionális rendszereket egymástól elkülönítve vizsgáló megközelítéseken túllépve az agrár-élelmiszer rendszer keresleti-kínálati oldalát integráltan közelítette meg – fontos komponensének tekintve az élelmiszer önellátást is. Elsőként Goodman és DePuis érveltek e szempontok együttes vizsgálata mellett és ennek nyomán számos empirikus kutatás jött létre az élelmiszer rendszer szereplők közötti kapcsolódások vizsgálatára (Jarosz, 2000; Ilbery és Maye 2006). Számos kutatásban a helyi élelmiszer rendszer normatív fogalomként merült fel, amelyben a „helyi” eleve értéket képvisel; igaz ez kritikai társadalomtudományi megközelítést takart, s valójában az endogén vidékfejlesztés elveit, az etikus kereskedelem elveit, a társadalmi befogadást, a környezeti fenntarthatóságot keresi vagy kéri számon.
  - Az alternatív élelmiszer hálózatokra vonatkozó irodalom a definíció pontosítását, szűkítését keresve jutott el a rövid élelmiszerlánc definícióhoz, míg az EU szakpolitika alakítói a bioüzemanyagokat is beemelve a definícióba a rövid ellátási láncnál (REL) kötötték ki. A rövid élelmiszerlánc fogalma újratelemi az élelmiszer (a globális értékláncban elveszített) térbeli és társas kontextusának értelmét.
  - A fenntarthatóbb és igazságosabb élelmiszerrendszert célzó közösségi mezőgazdaság legelterjedtebb módja a közösség által támogatott mezőgazdaság (angolul CSA, community supported agriculture). A fogyasztók egy adott gazdálkodási idényre előre fizetnek egy előre meghatározott értékű, szezonálisan változó tartalmú dobozért. A termelők így kevésbé kiszolgáltatottak a termelés bizonytalanságainak, a fogyasztók pedig mindig a szezonálisan elérhető, emiatt legolcsóbb, legjobb beltartalmi értékű, friss kínálatból főzhetnek.
  - A civil élelmiszer hálózat az agrár-élelmiszer ágazat kormányzási mechanizmusainak alakításában egyre nagyobb és cselekvőbb szerepet kiharító civilekre irányította a figyelmet a piaci és állami szereplők mellett.
3. A szakirodalom áttekintésével megállapítható, hogy tartalmi szempontból *az alternatív élelmiszer hálózatok témaköre újszerűségével tűnik ki* számos tudományterületen (illetve azok metszéspontjában).
- Az európai alternatív élelmiszer hálózatokra vonatkozó tudományos szakirodalom nagyrészt szakpolitikai vonatkozású európai uniós kutatási-fejlesztési keretprogramban megvalósult projekt eredményeként született – ezeket táblázatban mutatom be a mellékletben - M17. EU projektek.
  - Az alternatív élelmiszer hálózatokra vonatkozó tudományos szakirodalom kritikai társadalomtudomány; zömében ökológiai és agrárközgazdászok, vidékszociológusok és társadalomföldrajzosok munkája, amely az élelmiszerrendszerek felépítéséről, törvényszerűségeiről, ellentmondásairól alkot szaktudományos leírást.
  - Az új fogalom lehetőséget teremtett a diszciplináris álláspontok közelítésére. Egyrészt eltérő megközelítések (szociológia, ember- és gazdaságföldrajz, élelmiszertudományok, közgazdaságtan) is fontos fogalmi kapaszkodót találtak benne. Másrészt, határtárgyként (boundary object) különböző, egymással érintkező diszciplinák között teremt meg az együttműködés lehetőségét, még akkor is, bár a pontos jelentésről nincs konszenzus és különböző interpretációkra alkalmat ad (Star és Griesemer 1989).
  - A megszokottól való eltérése miatt a szaktudományos fogalom alkalmassá vált arra, hogy megnyissa a diskurzust: az agrárium értékeiről, a vidékfejlesztésről, az innovációról szóló politikai-tudományos vitákban résztvevő kutatók mélyebb (a tudományos megismerés

számára meghatározó) érték-elkötelezettségeiket is e téma mentén nyilvánítsák ki, erősítsék meg.

- Az alternatív élelmiszer hálózatok gyors terjedése, újszerűsége, népszerűsége, pozitív médiafogadtatása mellett a téma körüli közérdeklődést táplálta, hogy maga a jelenség ideológiailag nem semleges, különféle politikai és elméleti irányzatok híveinek szolgáltathat érveket. A szakpolitika gyakran az agrárium reneszánszát látja benne, és támogatásával a globális élelmiszerhálózatok negatív szocioökonómiai és környezeti hatásait kívánja csökkenteni. Alapkérdés tehát, hogy milyen valós szocioökonómiai hatásokat mutatnak; hogyan változtatnak a termelő-fogyasztó kapcsolatának minőségén; milyen szocioökonómiai feltételek között jönnek létre, hogyan biztosítanak jó minőségű élelmiszert, azaz hogyan történik az élelem társadalmi és térbeli újrafogalmazása.
  - A szakirodalomban az alternatív élelmiszer hálózatok fokozatosan kiterjedő, növekvő szektorra irányuló fogalom. Kétségtelenül absztrakt és idegenül hangzik, ráadásul a szektor érintettjei egyöntetűen elutasítják az alternatív jelző negatív konnotációi miatt. S valóban a gyakorlatban e kezdeményezések nem akarnak örökké alternatívok maradni, egyre közelebb hozták a keresleti és kínálati oldalt, egyre autentikusabb termékek köré építettek ellátási láncokat. Emiatt egyre kevésbé elfogadható, hogy bármiféle megszokottól való eltérés az élelmiszerrendszerben megkapja az alternatív jelzőt. Kétségtelen az is, hogy az alternatív élelmiszer hálózatok fogalma egyre kevésbé tudja azt a mélyreható változást lekövetni, ami az innovatív fogyasztói-termelői partnerségekben létrejön. A hazai köznyelvben hasonló inflálódás játszódott le a kézműves fogalommal.
  - A szakirodalom alapján megállapítható, hogy az alternatív élelmiszer hálózatok legfőbb tartalmi tulajdonságai: 1) az alternativitás, vagyis a jelenlegi fősodrú, domináns élelmiszer ellátási módoktól való különbség; 2) a társas együttműködés szocioökonómiai jellemzőkkel jól behatárolható fogyasztói és termelői csoportok között; 3) a növekvő kereskedelmi jelenlét (fair trade, organikus, helyi védjegyekkel) és értékesítés (termelői piacokon, gazdaudvaroknál, dobozrendszerekben, közösségi mezőgazdaságban).
4. Számos *strukturális hatást* azonosított a szakirodalom az alternatív élelmiszer rendszerek terjedése mögött.
- Az élelem kereskedelmi áruvá válása miatt gyakorlatilag kikerült a közjavak sorából és ezzel élelmezésbiztonsági problémákat, az élelmiszer önrendelkezés megszűnését vonta maga után. Az agrár- és élelmiszer rendszer berendezkedése világszerte társadalmi egyenlőtlenségek forrása lett.
  - Az élelmiszertermeléstől és -ellátástól a társadalom egyre inkább olyan társadalmilag innovatív megoldásokat kíván, amelyekkel sikeresen lehet leküzdeni a klímaváltozásból, a globalizációból, a természeti erőforrások feléléséből adódó egyre kiterjedtebb gondokat is.
  - Az alternatív élelmiszer hálózatok elterjedésének hátterében alapvetően fogyasztói értékváltozás található. Paradox módon, az uniós kutatási-fejlesztési keretprogramban megvalósult kutatások mégis sokáig (máig hatóan) csak a gazdálkodói oldalt vizsgálják. Mindeközben a fogyasztásra irányuló kutatások az élelmiszer szektorban néhány évtized alatt világszerte óriási attitűd- és viselkedésváltozást mutattak ki. A fogyasztásra irányuló kutatások a politikai gazdaságtan, a politikatudomány és a szociológia eszköztárát hívták segítségül a fogyasztás mintázatainak felrajzolásában.
  - A fogyasztói értékváltozás számos tényezőben tetten érhető: fogyasztói bizalmatlanság növekedése (a globális élelmiszer rendszer negatív externáliái miatt), etikus fogyasztási minták elterjedése; állatjóléti és társadalmi igazságossági szempontok felértékelődése; környezeti fenntarthatósági, élelmiszerminőségi szempontok felértékelődése. Jelenleg a fogyasztás és a termelés jelenségeinek összekapcsolt - jellemzően a relokalizáció kérdését taglaló - vizsgálatai terjedtek el.

5. A szakirodalmi elemzés alapján elmondható, hogy az *amerikai és európai felfogás eltér egymástól*.
- Az európai felfogás alternatív élelmiszer hálózat fogalma elsősorban a vidékfejlesztéshez kötődik, egyfajta katalizátor szerepet kap a vidékgazdaságban. A jelentős különbséget felmutató típusokat, sokféle egyéni, közösségi, társadalmi vállalkozás kezdeményezését egyben kezeli. Az élelmiszer eredete és minősége iránti fogyasztói érdeklődés lazán kapcsolódik az élelmiszer előállítás politikai (hatalmi) és szocioökonómiai körülményeihez.
  - Az alternatív élelmiszer hálózatok amerikai diskurzusa erőteljes politikai jelentéssréteggel is bír, eleve aktivizmushoz kötődik, mindig valamihez képest másként szervezett élelmiszer rendszert tételez fel (Allen és munkatársai, 2003). Mivel rá van utalva egy ellentétes értéktartalmú definícióra, élesen szembe állítja a szektor konvencionális és alternatív értékeket hordozó szereplőit. Egységesként kezeli a valóságban kifejezetten heterogén konvencionális élelmiszer rendszert. Az alternatív típusok közös vonását a függetlenségre (élelmiszer autonómiára) való törekvés adja, vagyis, hogy mind a nagyüzemi jellegű tömegélelmiszer ellátási rendszertől elkülönülő alternatív rendszer felépítésén dolgoznak.
6. A szakirodalom alapján a legfontosabb *módszertani tanulságok* a következők.
- Kevés az empirikus és általánosítható - különösen egy teljes ország szintjére kiterjesztett - kutatási eredmény. Az empirikus elemzéseknek szembe kell nézniük azzal a problémával, hogy átfogó statisztikai adatsor nem áll rendelkezésre e témáról.
  - Az agrár-élelmiszer hálózatok elemzésekor használt bináris ellentétpárok (alternatív vs konvencionális, rövid vs hosszú, lokális vs globális, fenntartható vs intenzív) leegyszerűsítők és egyre kevésbé alkalmasak a hibridizáció jelenségeinek, a komplementer relációk és a diverzitás tapasztalatának rögzítésére.
  - Láthatóan az alternatív élelmiszer hálózatok számos fogalommal átfednek. Bár kutatás-módszertanilag a rövid élelmiszerlánc precízebb, a fogyasztó számára érthetetlen; míg a helyi élelmiszer a fogyasztók számára kifejezetten pozitív jelentéssel bír. A civil érdekvédelemben, civil társadalmi aktivizmus számára is inkább a helyi élelmiszer kifejezés vált be. A marketing kampányok és a politikai szlogenek is inkább a helyi élelmiszer fogalomra építenek, mert a „helyi” normatív értéktartalmai a politikai marketingben kihasználhatók. A szakpolitikában viszont a rövid ellátási lánc fogalom vált dominánssá, tehát a szaktudományos fogalmi keretek és a szakpolitikai gyakorlat sem ér teljesen össze. Ennek példája, hogy a térben kiterjesztett típus (pl. eredetvédett és földrajzi árujelzős termékek) nem férnek bele a jogszabály által meghatározott REL definícióba.
  - A fogalmi keretek ugyan pontatlanok, de ezzel együtt módszertanilag kutatásra megfelelőek. Megállapítható a fogalmak legfőbb közös jellemzője: a termelő és fogyasztó kis földrajzi, társadalmi, kulturális távolsága; környezetkímélő módon termesztett egészséges élelmiszer; heterogén marketingcsatornák; helyi kontextus-függőség.

2.3. Az alternatív élelmiszer hálózatok szocioökonómiai alapjai

Az alábbiakban az alternatív élelmiszer hálózatok szocioökonómiai teljesítményéről keletkezett szakirodalmat mutatom be. A feldolgozás fő szempontja az alternatív élelmiszer hálózatok, mint gazdasági egységek, társadalomba (és azon keresztül a természetbe) ágyazottsága, gazdasági-társadalmi hatása, valamint a szocioökonómiai feltételek, melyek a termelők és a fogyasztók számára vonzóvá teszik ezt a gazdasági formát.

A termelők fő motivációja az, hogy kikerülhetnek a profitabilitásra nehezedő egyre növekvő (termelési, technológiai, szabályozási mókuserék vagy taposómalom jellegű) nyomás alól és magasabb bevételre tehetnek szert (Kirwan, 2006, Morris és Buller, 2003, Galt és munkatársai, 2011, Lass és munkatársai, 2003).

A nyereségesség és a bevételnövelés érdekében a termelők általában több lábon állnak, többféle értékesítési csatornát használnak párhuzamosan (Ilbery és munkatársai, 2006, Lass és munkatársai, 2003). Az Egyesült Államokban például a termelői piacokon áruló gazdáknak csak 25-30%-a használja kizárólag a piacot értékesítésre (Brown és Miller, 2008). Brit és ausztrál vizsgálatok szerint a termelői piac a legelterjedtebb értékesítési csatorna, és a zöldségdoboz-rendszerekkel kiegészülve egyre jelentősebb versenytársa lehet a globális ellátási láncnak (Pearson és Bailey 2009). Magyarországon is többféle ellátási lánc párhuzamos használata jellemző, de a közvetlen értékesítés EU-s összehasonlításban évtizedek óta jelentősnek számít (Juhász, 2012). Bár a kiskereskedelmi forgalmon belül korlátozott a (termelői) piac szerepe, Magyarországon mégis ez a legelterjedtebb értékesítési forma (Juhász és Szabó, 2013).

A bevételnövelésen túl a különböző értékesítési csatornák használatát számos szempont ösztönzi: a vegyszerhasználat mellőzése és egészséges élelmiszer termelése, vagy a fiatalabb nemzedék oktatása az alternatív mezőgazdasági lehetőségekre (Jarosz 2008). Például egy amerikai kutatás szerint a közétkeztetésbe szállítással elért jövedelem a teljes bevétel mindössze 1%-a körül mozog, de a gazdák a közösség fejlesztése, a gyermekek egészségi állapotának javítása miatt nem tervezik beszüntetni ezt a tevékenységet (Izumi és munkatársai, 2010). A hazai termelők körében a jövedelmezőség növelése mellett fontos szempont a közvetlen kapcsolat és bizalmi légkör (a törzsvásárlói kör) kialakítása, a felvásárlókkal szembeni kiszolgáltatottság csökkenése és nagyobb önállóság. Ellenőztönzőként pedig tipikusan a földrajzilag-társadalmilag korlátozott kereslet, az adott csatornán belül élesedő verseny, az együttműködéssel szembeni bizalmatlanság merül fel (Juhász, 2012).

Az alternatív formákban értékesítő termelőket az átlagosnál alacsonyabb életkor és a magasabb végzettség jellemzi (Brunori és munkatársai, 2011, Lang, 2010, Macias, 2008). Ugyanezek a demográfiai jellemzők – kevésbé szélsőséges értékekkel - kimutathatók a többi REL típus termelőinél is (Martinez és munkatársai, 2010). A gazdaságok többnyire kicsik, az átlagos üzemméret 10 hektár alatti (Kneafsey és munkatársai, 2013, Lass és munkatársai, 2003). A rövid ellátási láncokban, és különösen a közösség által támogatott mezőgazdaságban jellemző a gazdákra a rugalmasság, az innovációra való nyitottság. Az üzem átalakítása úgy, hogy az alkalmas legyen közösségi mezőgazdasági rendszerben történő részvételre, nem kockázat nélküli: biztosítani kell, hogy rendszeresen legyen éppen termő, változatos élelmiszer, változtatni kell a működés menetén (pl. vegyszerhasználat módján, adminisztrációs szokásokon), kommunikációs formán, árazási stratégián. (Lang, 2010). A már meglévő hálózathoz való csatlakozás nagy segítség lehet (Brunori és munkatársai, 2011), de mivel a folyamat sokféle képesség és innovációs hajlam meglétét igényli, a kézzelfogható előnyök ellenére elsősorban a fiatal és képzett termelők foglalkoznak az alternatív formákkal.

A fogyasztók elköteleződésének fő motivációja a helyi élelmiszer sokféle értékére vezethető vissza (Kirwan 2004; Seyfang 2008; Kneafsey és munkatársai, 2008): például a megvásárolt termékek magas(nak érzékelt) minősége (Byker és munkatársai, 2012, Lyon és munkatársai, 2009), ismert eredete (Cavicchi és munkatársai, 2011, Trobe, 2001) a helyi gazdák biztosításának szándéka (Lyon és munkatársai, 2009). Az ismert (helyi) eredet bizonyos esetekben fontosabb lehet a minőségnél (Winter, 2003). Carpio és Isengildina-Massa (2009) az USA-ban végzett fizetési hajlandóság vizsgálata alapján a fogyasztók átlagosan 23-27%-kal hajlandók többet fizetni a helyi (a szövetségi állam területéről származó) élelmiszerért, míg húsz évvel ezelőtt egy hasonló vizsgálatban a fogyasztók kifejezetten elutasították a helyben termelt élelmiszert. Vecchio (2010) szerint viszont a helyi jelleg önmagában - függetlenül a helyi termelők támogatásának szándékától

- kevésbé fontos, s a termékek jó minősége a legfontosabb szempont. A fogyasztói elköteleződést növeli a máshol nehezen hozzáférhető különleges termékek jelenléte (vadhús, ritka fajták) és a kapcsolatépítés lehetősége a többi vásárlóval (Hunt, 2007).

A REL tipikus fogyasztója az amerikai, brit és olasz források szerint a környéken lakó, átlagnál idősebb, magasabb végzettségű, rendszeresen visszajáró, a magas minőségért magasabb árat fizetni hajlandó nő (Kezis és munkatársai, 1998, Lyon és munkatársai, 2009, Vecchio, 2010). A hozzáférés társadalmi egyenlőtlensége elsősorban az amerikai kutatók érdeklődését keltette fel, akik rámutattak a kezdeményezések olykor kirekesztő és a társadalmi egyenlőtlenségeket újratermelő voltára, amennyiben szinte kizárólag fehér, középosztálybeli, gazdag fogyasztókra korlátozódnak (Guthman, 2008, Hinrichs és Allen, 2008).

2.3.1. Társadalmi hatások: együttműködés, szolidaritás, szemlélet

Az együttműködés témáját elemezve lengyel (Sinnerick 2007), ír (Sage 2003) és brit (Kirwan 2004) termelői piacok, valamint osztrák és magyar termelői együttműködések (Megyesi és munkatársai, 2011) vizsgálata kimutatta, hogy szemtől szembeni interakciók nyomán bizalmi kapcsolatok jönnek létre. A fogyasztói bizalom nem közvetlenül a magas termékminőségnek szól, hanem a termék biztonságos előállításának, amelynek garanciája a termelővel való személyes kapcsolat. A bizalom kétirányúvá válik: a termelő is felelősséget érez, hogy egészséges, teljes értékű élelmiszert állítson elő, olyan emberek számára, akiket személyesen ismer (Hendrickson és Heffernan, 2002). Smithers és munkatársai (2008) kanadai vizsgálata szerint a bizalom fontos jellemzője, hogy a vásárláshelyen a fogyasztók sem az árus és a gazdálkodó viszonyáról, sem a gazdálkodás részleteiről nem érdeklődnek. A személyes kapcsolat a termelőnek és a fogyasztónak is fontos (Ilbery and Maye, 2005), bár nem ez a fő motivációs bázis (Kirwan, 2004).

A közösségi érzés és a szolidaritás témára irányuló kutatások közül DeLind (2011) a termelői piacot közösségi térként értelmezve arra jutott, hogy az javítja a szomszédsági viszonyokat. A közösségi kapcsolatokról Chiffolleau (2009) dél-franciaországi termelői piacok és dobozrendszerek vizsgálata alapján megállítja, hogy a termelők közötti kapcsolatokat is megújítják, függetlenítik a politikai álláspontoktól, valamint a kereskedelmi gyakorlatokban való együttműködés számos innovációhoz is vezet. Lawson és munkatársai (2008) újzélandi termelői piacos vizsgálata szerint a gazdák szívesen találkoznak, mert felismerik az együttműködés jelentőségét. Hayden és Buck (2011) a new york-i közösségi mezőgazdaságról szóló vizsgálata szerint a gazdák küzdelmét a tagok szolidáris, nyílt aggodalommal figyelik. A közösségi érzés kialakulásának akadályaival kapcsolatban Winter (2003) kevert módszerű brit kutatása kimutatta, az organikus élelmiszer helyett a helyi élelmiszer választása mögött „defenzív lokalizmus” vagyis etnocentrikus vásárlás áll, nem pedig a jobb minőség iránti igény. Több vizsgálat szerint a közösségi érzés egyik fő akadály, hogy a termékek túl drágák (Brown és munkatársai, 2009; Macias 2008); más kutatások szerint pedig éppenséggel elérhetőek (Kneafsey és munkatársai, 2008).

A szemlélet- és viselkedésváltozást az alternatív élelmiszerhálózatokban való gyakorlati részvétel hozza magával a nyugati (elsősorban amerikai és brit) kutatások szerint. Elsősorban a közösségi mezőgazdaság esetében mutattak ki viselkedésváltozást (Hayden-Buck 2011). Torjusten és munkatársai (2008) biodobozrendszereket vizsgáltak Norvégiában és Dániában és arra jutottak, hogy a tagok új ismereteket szereztek az élelmünkön keresztül a gazdálkodási rendszerről. Cox és munkatársai (2008) érettségi hatás (graduation effect) alatt azt értik, hogy a tagok fogyasztásuk és életmódjuk egyéb területein és dimenzióiban is előrelépnek. Saltmarsh és munkatársai (2011) brit CSA-k vizsgálata a tagok kétharmada esetében a főzési és étkezési szokások megváltozásáról, illetve a helyi, szezonális, egészséges ételek vásárlásáról számolt be. Eredményeik szerint a CSA-

k a tagok jóllétét is jelentősen emelik: 70% szerint javult az életminőségük, 46% szerint az egészségi állapota; 32% szerint új képességeket szereztek.

5. táblázat: Társadalmi hatások: együttműködés, szolidaritás, viselkedésváltozás

interakció, bizalom, társadalmi tőke	személyesség és bizalmi kapcsolat a termelő és fogyasztó között; javuló társadalmi tőke; az egyedi tapasztalat ereje létezik, de nem ez a fő motívum
közösségi érzés	javuló közösségi érzés; sok helyen azért inkább csak a gazdagok privilégiuma, pénzügyi és fizikai elérhetősége korlátozott
tudásátadás / viselkedésváltozás	növekvő tudatosság, fogyasztói ismeretek (élelmiszer, környezet, gazdálkodás kérdéseiben) bővülése, esetenként viselkedésváltozást is eredményezhet: több helyi, szezonális, tápláló élelem vásárlása, egészségesebb étrend, környezeti szempontokat érvényesítő táplálkozási szokások

Forrás: Balázs B (2012)

2.3.2. Gazdasági hatások: hozzáadott érték, multiplikátorhatás, árprémium

A gazdasági hatások leggyakrabban a vidékfejlesztés, a helyi gazdaságfejlesztés és a vidéki foglalkoztatás területén jelentkeznek.

A vidékgazdaság szempontjából nézve, Du Puis és Goodman (2005) vizsgálta szerint, a rövid élelmiszer láncok értékteremtők: a hozzáadott érték új forrását jelentik és katalizálják a vidékgazdaságot. Valós értékkel töltik fel azokat a jelzőket (helyi, termőhely, hagyományos tudás, tájfajta) amelyeken keresztül magasabb árat lehet a piacon elérni. Lényeges szempont, hogy a helyinek emiatt gyakran nem is helyben lesz magasabb az értéke, vagyis a helyi éppenséggel egy adott távolságon túl jelent valódi értékforrást és realizálható gazdasági járadékot. Az alternatív élelmiszerhálózatok fő ígérete a wageningen-i vidékszociológiai iskola szerint egy új gazdasági tér (new economic space) kialakítása (Ploeg és munkatársai, 2000; Marsden és munkatársai, 2002; Renting és munkatársai, 2003), amely a vidéken zajló nemkívánatos társadalmi rendszerfolyamatok fékezésére alkalmas.

A multiplikátorhatás eredményét leginkább amerikai kutatások vizsgálták az alternatív élelmiszer hálózatok esetében. Otto és Varner (2005) Iowa szövetségi állami termelői piacos vizsgálata az eladások értékét becsülte és nagyjából másfélszeres multiplikációs hatást állapított meg, amely indirekt módon a nagykereskedelem vagy az piaci árusok ellátási láncának egyéb pontján, illetve direkt módon az árusok és alkalmazottaik vásárlásaiból adódott össze. Vizsgálatuk szerint összesen több mint 140 új teljes állás jön létre szövetségi állami szinten. Henneberry és munkatársai (2009) hasonló oklahomai vizsgálata 1.7-es multiplikációs hatást mutatott ki. Meter és Rosales (2001) a minnesotai vizsgálata szerint a gazdák állami támogatásának kétharmadát megspórolhatnák, ha az élelmiszerfogyasztás 15%-át helyi (egyébként exportra, veszteségesen termelő) gazdáktól szereznék be. Lev és munkatársai (2003) szerint az oregon-i piaci vásárlók kifejezetten a piac miatt érkeztek a vásárlás helyszínére és a környékbeli (többnyire helyi munkaerőt alkalmazó) élelmiszervállalkozásoknál is költöttek. Az alternatív élelmiszer hálózatok (elsősorban termelői piacok) pusztán jelenléte felkelti az érdeklődést és vásárlókat vonz a térségbe, élénkítve a helyi gazdaságot. Goodman (2004) szerint ugyanakkor az értékesítés és a marketing erőforrásokat von el a termeléstől, globálisan pedig (a fogyasztás térbeli áthelyeződésével) a multiplikátor-hatás teljes egészében megkérdőjelezhető (DuPuis és Goodman, 2005).

A multiplikátorhatást kevés európai kutatás kvantifikálta. Boyde (2001) brit biodobozrendszereket vizsgálva kimutatta, hogy minden egyes elköltött font két és félszeres költést generál a helyi gazdaságban (a gazdaságtól mért 15 mérföldes körzetben), míg a szupermarketekben ugyanez a hatás csak másfélszeres. A brit New Economics Foundation (2011) a befektetés társadalmi

megtérülése (Social Return on Investment - SROI) módszerrel két helyi önkormányzat szezonális, helyi alapanyagokra áttért menzáját vizsgálták és kimutatták, hogy minden egyes elköltött font három másikat generál. A termeléshez és az értékesítéshez kapcsolódó foglalkoztatás-teremtő hatást számos amerikai kutatás vizsgálta (Roininen és munkatársai, 2006, Henneberry és munkatársai, 2009; Otto and Varner, 2005), míg Európában inkább a helyi élelmiszer rendszerek turizmuson (pontosabban a regionális élelmiszerkínálat növelésén) keresztül kifejtett gazdaságfejlesztő hatását értékelték (Pearson és munkatársai, 2011, Tregear, 2011). A hatás irányát ugyanakkor nehéz megállapítani: Ricketts Hein és munkatársai (2006) szerint például az alternatív élelmiszer hálózatokat eleve erőforrásokban és mezőgazdaságilag fejlett régiókban találjuk.

Az alternatív élelmiszerhálózatokban eladott termékmennyiségből realizált árprémium gyakran szerepel a szakirodalomban, anélkül, hogy empirikus alátámasztást látnánk (Pearson és munkatársai, 2011, Sage, 2003, Alonso, 2011). A bizonyítékok is kizárólag kvalitatív jellegűek, tapasztalatokon, észleléseken alapulnak: az újjélandi termelői piac árusai szerint a legfőbb motiváció a gazdasági előny, illetve a vágy, hogy méltányos árat alakíthassanak ki, kihagyják a felvásárlókat, és többletjövedelmet realizáljanak (Lawson és munkatársai, 2008). Feagan és Morris (2009) szerint a fogyasztók szerint is ezért jó a termelőknek: a kanadai piacok vásárlóival végzett felmérésük szerint a válaszadók négyötöde úgy véli, vásárlásával a helyi termelőket támogatja. A megtérülést kvantifikáló tanulmányok (Henneberry et al, 2009) szerint a termelői piacon árusító termelők 40-80%-os többletjövedelemet realizálnak. Az ellátási lánc vizsgálatokban pontosabb gazdasági adatokat (megtérülés, árak, költségek, munkaráfordítás) szinte reménytelen gyűjteni, mert napi szinten változnak, sokszor nem kézzelfoghatók, bizalmasak. Ilbery és Maye (2005) tanulmánya a helyi termék feldolgozás és kiskereskedelem alakulásában a konvencionális és alternatív értékesítési lehetőségek együttlését azonosította az árprémiumhoz vezető stratégia forrásánál.

6. táblázat: Gazdasági hatások: hozzáadott érték, multiplikátorhatás, árprémium

Vidékfejlesztés, gazdaságélénkítés	helyi	a termőhely, a tradicionális tudás, a tájfajta felértékelődése miatt többletjövedelem továbbgyűrűző hatás a szomszéd vállalkozásoknál: 2,5-szeres hatás a helyi gazdaságban, turizmusban, foglalkoztatásban
Üzemszintű gazdasági hatások		nő a gazdálkodók jövedelme: ártöbblet, alacsony a jövedelmezősége, de élvezetes; a fogyasztók támogatni szeretnék a gazdákat, piacin túlmutató előnyök: szolidaritás

Forrás: Balázs B. 2012.

Venn és munkatársai (2006) szerint a szocioökonómiai hatásokról fontos tanulságokat szűrhetünk le kvalitatív esettanulmányok alapján. Az esettanulmányok ugyanakkor nem tisztázzák a különböző típusok eltéréseiket (pl. CSA vs. termelői piac) és nem alkalmasak különböző geográfiai kontextusok közötti összehasonlításra. Fontos ugyanakkor látni, hogy szisztematikus kvantifikálható adatfelvétel alig van, illetve a kvantifikáló hatáselemzés eleve nehézkes (Erről bővebben a mellékletben - M20. A hatások összesítésének indikátoros módjai). Módszertani problémára vezethető vissza, hogy szisztematikus gazdasági adatok sem elérhetők, mivel igen kisméretű (pl. önellátó vagy félig önellátó) gazdaságokról van szó.

Ami a nagymintás kvantitatív vizsgálatok eredményeit illeti, a 26713 uniós állampolgár megkérdezésével zajló 2011-es Eurobarometer vizsgálat szerint az európaiak döntő hányada (a válaszadók 90%-a) szerint a helyi élelmiszervásárlás előnyös és az EU-nak támogatnia kellene a

helyi élelmiszerhez való hozzájutást. A megkérdezettek fele szerint nehéz meghatározni, mi számít helyi élelmiszernek. A fő okok, amelyek indokoltá teszik a kisléptékű gazdálkodás támogatását: vidéki térségek társadalmi életéhez való hozzájárulás, gazdasági fontosság, fejlesztési igények. A válaszadók több mint fele szerint az EU-nak támogatásban kell részesítenie a helyi piacokat,³³ és értékesítési rendszereket; fogyasztói előnyök is származnak a helyi élelmiszervásárlásból; valamint előnyös volna, ha helyi élelmiszer címke jelölné a helyi élelmiszert (Eurobarometer 2011).

A 2012-es Eurobarometer (26593 válaszadó) szerint a helyi élelmiszer vásárlás során a minőség (96%) és az ár (91%) a meghatározó szempont, jelentős hányad (71%) szerint az élelmiszer eredete az, ami számít. A minőség, ár és eredet kérdései közül leginkább az eredet alapján mutatkoznak különbségek a tagállamok között: néhány déli országban kifejezetten magas az eredetet fontosnak tartók aránya (Görögország 90%, Olaszország 88%), míg ugyanez az arány lényegesen alacsonyabb az Egyesült Királyságban (52%) vagy Belgiumban (56%). 67% általában megnézi a címkéket, de csak 22% tesz így minden alkalommal, 45% néhányszor, 32% soha.

Sainte Marie és munkatársai (2012) szerint a francia fogyasztók 72%-a fontosnak vagy nagyon fontosnak tartja a helyi élelmiszer-vásárlást; elsősorban a helyi gazdaság és mezőgazdaság támogatása miatt, másodsorban a minőség és a biztonság miatt; harmadsorban környezeti okokból (kevesebb szállítás és fenntartható gazdálkodás).

További vizsgálatok szerint a helyi élelmiszer iránti érdeklődés az életkorral nő (Eurobarometer 2011, Sainte-Marie és munkatársai 2012).

A gazdasági hatásokról összefoglalóan megállapítható, hogy miközben egyre több sikeres helyi kisléptékű rövid élelmiszerláncos példát láthatunk, ezek egy jól körülhatárolható gazdálkodói és fogyasztói típusnak érhetők el. Az alternatív élelmiszer hálózatok csak kivételes esetben jelentenek árprémiumot a termelőknek, bár nem is ezt várják tőle a termelők, hanem vásárlói megbecsülést és kisebb környezetterhelést. Az értékesítési kockázatokat - biztos vásárlói kör kialakításával - csökkentik, de a marketing kockázatokat, munkaráfördítást, költségeket növelik. A REL-ek és helyi élelmiszer rendszerek legfontosabb gazdasági hatása, hogy az élelmiszer láncok rövidítése növelheti a helyi eladásokat, munkalehetőségeket és a multiplikátor-hatást. Egyúttal a regionális turizmus és termékkínálat fontos elemévé válhat. A fogyasztók kedvezően fogadják az alternatív élelmiszer hálózatokat: szívesen támogatják a termelőt, a magasabb minőség miatt, környezeti vagy etikai okokból, noha az, hogy mi számít helyi terméknek éppenséggel bizonytalan vagy vitatott. A pozitív fogadtatás nem eredményez több vásárlást, aminek részben az az oka, hogy a fogyasztók nem tudják, hogy hol érhető el a helyi termék, vagy nem érhető el számukra (elsősorban anyagilag, semmint földrajzilag). A termék iránti bizalom alapja a termelő és fogyasztó közötti kapcsolat természetéből adódik.

---

33 Érdekes kivétel az alábbi öt ország: Olaszország, Málta, Ausztria, Lengyelország, Portugália.

2.3.3. Intézményi támogatás és szakpolitikai ösztönzők

A 2020 után KAP reform elősorban a közvetlen és termeléshez kötött támogatások ösztönző szerepét vizsgálja felül, hogy a termelők megfelelőbben alkalmazkodni tudjanak a várható változásokhoz (klíma, árak). Meghatározó vélemények szerint érdemes átállni egy Közös Agrár- és Élelmiszerpolitikára vagy egy közös európai élelmiszer- és táplálkozáspolitikára (Marsden és Morley 2014, IPES-Food 2016).

Az élelmiszer ellátás relokalizációja fontos közpolitikai célkitűzéssé vált nemzeti és EU szinten egyaránt: a REL-ek szakpolitikai eszközként szolgálnak az egészséges táplálkozási szokások elterjesztésében, a környezetkímélő gazdálkodási rendszerek és a rövidebb szállítás miatt a fenntarthatóbb étkezési kultúra terjesztésében; a piacok közösségerősítő erejére építő fenntartható városfejlesztésben (Janssens and Sezer, 2013); valamint az endogén vidékfejlesztésben is (Peters, 2012). Ugyanakkor a REL-ek előnyeiről és lehetőségeiről szóló figyelemreméltó politikai és kiterjedt érdekartikulációs diskurzust nem támogatják a szakpolitikai tervezést megfelelően megalapozó, a helyi élelmiszer rendszerek térbeli kiterjedését feltáró kvantitatív kutatási eredmények.

Az európai szintű szabályozásának irányelveit a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Főigazgatóság és Dacian Cioloș biztos kérésére az EU Régiók Bizottságának „Természeti erőforrások” szakbizottsága állította össze a helyi élelmiszer-rendszerekről szóló munkadokumentumban, amelyet a KAP 2013 utáni reformjának, valamint a jelenleg felülvizsgálat alatt álló szakpolitikáknak – például a mezőgazdasági minőségpolitikának – a kialakítása során használtak fel. A dokumentum Cioloș az Európai Parlamenthez intézett beszédét idézi, miszerint a tagállamok sokfélesége, a sokféle régió, kultúra és mezőgazdaság „értékes kincs (...), és az európaiak ragaszkodnak is hozzá! Ezt a sokszínűséget gyümölcsöztetnünk kell.” A biztos szavai szerint „új európai valósággal állunk szemben”, mivel „a mezőgazdaságban nem beszélhetünk többé egységes európai modellről”; mezőgazdaságunk „számtalan alakot ölt”, és ezt a sokszínűséget meg is kell őriznünk. A plurális modell felvirágoztatásához „szorosabbá kell tennünk a mezőgazdaság és a fogyasztói elvárások közötti”, valamint „a gazdaságokban folyó termelés és a piacok közötti kapcsolatokat, legyenek azok helyiek, regionálisak vagy nemzetköziek” (EU Régiók Bizottsága 2010). Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság Fenntarthatóbb élelmiszerrendszerek címmel készített ún. feltáró véleménye szerint "világos uniós szakpolitika" szükséges a fenntartható élelmiszerrendszer kiépítésére. Az alternatív élelmiszer hálózatok szakpolitikai támogatására azonban jelenleg sincs konzisztens EU-s szintű megoldás és az elérhető szakpolitikai eszközök egy része igen sok adminisztrációval jár (ENRD, 2012). Hasonlóan, Sharp és Jackson-Smith (2010) az Egyesült Államokból több mint ötszáz megyei (county) szintű esetet azonosított, ahol aktív szakpolitikai eszközök, programok, szervezetek, segítik a helyi élelmiszer rendszereket. Tipikusan a legnépesebb, nagy népsűrűségű, sok farmmal rendelkező megyék hoztak létre helyi élelmiszer tanácsot, és ezekben több is az agrárvállalkozás és a helyi élelmiszer-program.

A szakpolitika szemszögéből az alternatív élelmiszer hálózatok különféle formái a vidékfejlesztés eszközeiként jelennek meg. A támogatás alapvető lehetőséget nyújthatna a perifériára szorult rurális térségek felzárkóztatására (OECD, 1995), de a helyi élelmiszer rendszerek és rövid ellátási láncok tipikusan inkább fejlett területeken (pl. várostérségekben) jelennek meg (Renting és munkatársai, 2003, Winter, 2003). Tregear (2011) szerint például megjelenésük egy régió fejlettségének valójában nem előmozdítója, hanem pusztán következménye. Kneafsey és szerzőtársai (2013) szerint a tradicionális rendszerekben (termelői piac, szedd magad) az értékesítés a gazdasághoz kötötte, a gazdaságban vagy ahhoz a lehető legközelebb történik, ezért e formák inkább rurális elhelyezkedésűek. A neo-tradicionális rendszerekben (CSA-k, bevásárló-közösségek, dobozrendszerek) a kis szállítási távolság fontos, ezért a városokban koncentráltan jelen levő tudatos fogyasztók várostérségeiben helyezkednek el.

Az új agrár- és vidékfejlesztési politikának jelentős szerepe van a fenntartható és helyi agrár-élelmiszer rendszerek víziójának megalkotásában, valamint a relokalizáció politikai támogatottságának megteremtésében, város és vidéke közös sorsának elismerésében, termelők és fogyasztók újrakapcsolódását lehetővé tevő szakpolitikai eszközök formálásában. A fenntartható és egészséges élelmiszerrendszerek szakpolitikai támogatását keresve, Renting és Wiskerke (2010) a városi szintű élelmiszerstratégiákat azonosította a legfontosabbként a nagyvárosokban (London, Amsterdam, Vancouver, Toronto, New York és Malmö). Az élelmiszerpolitika ezekben az esetekben kilépett az agrár- vagy vidékfejlesztési politika mögül és magába olvasztotta a közegészségügy (elhízás és élelmiszerszegénység), a környezet és klímapolitika, az élelmiszerminőség és -biztonság szempontjait. A diszciplináris határok átlépése a felelős intézmények körét is kibővítette egy sor kormányzati és civil szervezettel (Moragues és munkatársai 2013). A városi újjáépítési, szociális kohéziós és alapítványi források mellett a városi hatóságok is támogatnak városkörnyéki (periurban) gazdálkodási projekteket, a közvetlen értékesítést, a városiasodás helyett a zöld területek megőrzését. Végül Knickel és munkatársai (2006, 2008) szerint közvetlen pénzügyi támogatást szükséges előirányozni a közös marketingkezdemenyezések, a kisvállalkozások (például ökoturizmus-szolgáltatók), valamint a fenntartható vidékfejlesztés hajtóerőinek elősegítésére. A közpénzektől való függőségük kockázata mellett is elsősorban a holisztikus, sokszereplős, térségi szintű együttműködést ösztönző helyi közösségi kezdeményezéseket érdemes támogatni, mégpedig leghatékonyabban a kialakulásuk kezdeti szakaszában. A helyi élelmiszer rendszerek fejlesztéséhez szükséges együttműködést és az ösztönzést állami vagy regionális programok teremthetik meg.

Ezeket túlmenően Karner és munkatársai (2010), az Európai Vidékfejlesztési Hálózat kiadvány (ENRD, 2012), valamint Kneafsey és munkatársai (2015) alapján a legfontosabb támogatási intézkedések az alábbi öt pontban foglalhatók össze:

Anyagi ösztönzők: vidékfejlesztési források és ezen belül a LEADER-kezdeményezés. Az alternatív élelmiszer rendszerek fejlesztésében alapvető szerepet tölthetnének be a Közös Agrárpolitika második pilléres - a vidéki térségek fenntartható fejlesztését elősegítő - támogatásai, ha legfőbb elvként nem a termelékenységet (az elsődleges mezőgazdasági és erdészeti termékek feldolgozásának és marketingjének modernizálását) javító beruházási támogatásokat és technológiafejlesztést céloznak. Általában a minimális beruházási érték meglehetősen magas, akár a hozzá tartozó önrész, s ez automatikusan a nagyméretű gazdaságokat, élelmiszer-feldolgozókat részesíti előnyben. A fenntartható vidékfejlesztés ugyanakkor elképzelhetetlen termelői együttműködések, piaci infrastruktúrafejlesztés, biogazdálkodás, speciális márkázott helyi termékek, falusi turizmus nélkül. A nyugat-európai – elsősorban francia és osztrák - tapasztalatok szerint a Leader program kezdetben – az 1990-es évek második felében - meghatározó támogatást jelentett a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztéséhez; helyi termék feldolgozást, foglalkoztatást és közösségfejlesztést egyszerre célozva. Azonban a hangsúly a centralizált programokra tevődött át. A 2007 és 2013 közötti programozási időszakban a Leader a vidékfejlesztés kötelező elemeként teljesen átpolitizálódott: a központi hatalmi viszonyokat akarták tükrözni a helyi LEADER-ek (Kovács, 2000; Katonáné Kovács – Mártha, 2005; Nemes, 2009). A helyi akciócsoportok alakításának tagországokként is nagyon eltérő földrajzi és tematikus választéka kibővült, alulról építkező jellegük némiképp megkopott, a helyi hatalmi-politikai viszonyoktól való függetlenségük megkérdőjeleződött. A helyi és regionális élelmiszer rendszerek fejlesztésének azonban a legtöbb országban alapvető ösztönzést jelentenek (Karner, 2010).

Higiéniai szabályok könnyítése: rugalmasság alkalmazása a kistermelők esetében Ausztriában 2005, Magyarországon 2010 óta (Géher - Kasza 2010). A kisléptékű élelmiszer előállítását nem segíti, hogy az uniós élelmiszerhigiéniai előírásokat a legkockázatosabb élelmiszeripari folyamatok alapján az elmúlt évtizedek súlyos járványai és élelmiszer botrányai fényében

alakították ki. A higiéniai szabályozás szigorúbb előírásokat tartalmaz az állati eredetű élelmiszer esetében, mint általában élelmiszer esetén (EC, 2004a, 2004b). Így a kisléptékű élelmiszer előállítás méretéhez és jövedelmezőségéhez viszonyítva arányosan jóval magasabb költségeket kénytelen elviselni. Ugyanakkor az EU higiéniai csomagja rugalmas értelmezést is lehetővé tette: kivételt képezhet a közvetlen értékesítésben az elsődleges termék, könnyített szabályok alkalmazhatók a tradicionális élelmiszer termékek esetében, s mindez potenciálisan a helyi élelmiszer rendszerek fejlődését segíti. A tagállamok azonban korántsem használták ki a rugalmasságban rejlő lehetőségeket (CEC, 2009b). Valójában ez a rugalmasság a gyakorlatban meglehetősen korlátozott. A kivételeket szűken mérték, meglehetősen ellentmondásos megfogalmazásban és e jogértelmezési szürke zóna megnehezíti az új szereplők belépését a helyi élelmiszer rendszerekbe. A helyi élelmiszer rendszerek jobbára a zöldekre korlátozódnak, hogy elkerüljék a hústermékekre vonatkozó jóval szigorúbb követelményrendszert. A francia példák szerint a szabályozás esetenként jól megfér az egyéni kereskedői érdekekkel, de kevésbé passzol a szövetkezeti kezdeményezésekkel. Az állati termékekre vonatkozó higiéniai követelmények mérettől függetlenül túlzó pénzügyi terhet jelentenek és sok esetben a mézszárszékek, vágóhidak, hentesek bezárásához vezetnek. Mindez együttesen egyértelműen a hosszabb közúti szállítással járó élelmiszerellátásnak kedvez, és korlátozza a közvetlen értékesítés helyi lehetőségeit.

Zöld közbeszerzés és közétkeztetés: A közintézmények sokat tehetnek a kistermelői termékek közvetlen értékesítéséért konyháik szezonális beszerzésének megszervezésével, ugyanakkor eltérő módon élnek a jogszabály adta lehetőségekkel (Balázs és munkatársai 2010, Barling és munkatársai 2013). Olaszországban például önkormányzati iskolák menzai beszerzésénél az élelmiszer meghatározott részét „helyből” kell biztosítani. Bár a jogszabályi keretek többé-kevésbé adottak³⁴ a rendszer működtetésekor (pl. a beszállítók kiválasztásakor) fő szempont az ár, ennek hatására a minőség szükségképpen háttérbe kerül és a kis léptékű helyi gazdaságok kiszorulnak a versenyből. Sok helyen óvakodnak a változásoktól, amelyet a helyi élelmiszer közétkeztetésbe vonása jelent, különösen, ha jelentős árdrágulást is okoz. Az intézményi közbeszerzés (iskolák, kórházak, börtönök, önkormányzatok) során az uniós jogszabály a ‘legalacsonyabb ár’ vagy ‘a gazdaságilag leginkább előnyös’ ajánlat elvét vezette be. A közfeladatként (állami és önkormányzati szereplők közötti) senkiföldjévé vált hazai közétkeztetésben a legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportok, a gyerekek és a betegek ellátását biztosító iskolai és kórházi menzák reformját elsősorban alulról jövő reformfolyamatok segítik. Maga a szabályozás a probléma része, mert nem serkenti a helyi élelmiszerrendszerek fejlődését, sem szakmai és civil szervezetek együttműködését, az érintettek legszélesebb körét bevonó aktív társadalmi részvételt. Ugyanakkor a közétkeztetés fenntarthatóbbá tételével kapcsolatban szakmai konszenzus segíti a döntéshozókat. A fenntarthatósági szempontok alapján átalakított közétkeztetéshez társadalompolitikai szempontból megkerülhetetlen egy széles társadalmi részvételen alapuló vita a magyarországi minőségi közétkeztetés jövőjéről (Balázs és munkatársai 2010).

Kereskedelmi szabályok: az adó és társadalombiztosítás szabályozása kedvezőtlenül érinti a kistermelőket. A hozzáadottérték-adó, magyarul ÁFA, Magyarországon a legmagasabb egész Európában. A versenyszabályozás egyenlőtlen helyzetet alakít ki: nem teszi lehetővé, hogy a kisléptékű gazdálkodók ellenőrizzék az árakat, miközben a felvásárlóknak megengedi, hogy leszorítsák a termelői árat. Smith és Marsden (2004) vizsgálata szerint például a szupermarketek élni tudnak erőfölényükkel, és a termelők közti verseny növekedése (különösen, ha a kereskedelmi láncok import termékeket is forgalmaznak a növekvő fogyasztói igény kielégítése érdekében) egy

³⁴ Az uniós szabályozás egyedül a versenysemlegességet írja elő, s ezzel elveti az élelem helyi alapon történő megkülönböztetését, ezért az ajánlattételi felhívásnak egyéb (pl. fenntarthatósági, frissességi) szempontokat kell bevezetnie a helyi beszerzés támogatására (Balázs és szerzőtársai [2010], Watts és szerzőtársai [2005]).

idő után csökkenti a termelői árat („farm-gate price squeeze”), ami a szektor növekedésének gátja lesz. A Bizottság kitisztított (ÁFA-csalástól mentes) ellátási láncok, a méltánytalan versenyfeltételek kiküszöbölése, a termelői árak stabilitásának megteremtése mellett foglalt állást (COM 2009)35.

Minőségrendszerek és termékmarketing támogatása: Az Európai Bizottság legújabb minőségpolitikai csomagja pedig azt tűzte ki célul, hogy a fogyasztók garantált minőségű termékeket vásárolhassanak, a mezőgazdasági termelők pedig méltányos áron értékesíthessék termékeiket. A minőségpolitikai csomag 2010 óta egységes szakpolitikai keretet hoz létre a tanúsítási rendszerek, a mezőgazdasági termékek minőségi jellemzőit leíró értéknövelő kifejezések és a termék-előírások számára. A helyi termék minőség-garancia rendszerek uniós szakpolitikáját az 1990-es évektől kezdődően főként három európai uniós rendszerrel - az oltalom alatt álló eredet-megjelölések, az oltalom alatt álló földrajzi jelzések és a hagyományos különleges termékek rendszerével - azonosítják. Az EU Bizottság felmérése szerint több mint 440 féle helyi tanúsítási rendszer létezik, melyek többségét 2000 óta hozták létre. A szakpolitika az érintettek számára nyújtott kölcsönös előnyöket hangsúlyozza: a termelők számára a tanúsítással rendelkező termékek piachoz való hozzáférése, piaci részesedésének és az elérhető haszonnak a növelése révén, illetve potenciálisan a hatékonyság növelése és a tranzakciós költségek csökkenése révén, valamint a fogyasztók számára a termékekkel és a feldolgozással kapcsolatos megbízható információk révén (2010/C 341/04). Az élelmiszer-ellátási lánc különböző szakaszaira (elsősorban a termelés és feldolgozás folyamatára, a termék eredetére) létrehozott önkéntes tanúsítási- és védjegyrendszerek katalizálják a közvetlen értékesítés fejlődését (COR/11/3). Magyarországon a Nemzeti Vidékstratégia 2012 – 2020 az élelmiszerpiaci globalizáció negatív következményeinek ellensúlyozására sürgeti a helyi élelmiszerellátó rendszerek fejlesztését, stratégiai célként jelöli meg a helyi, tájjellegű specialitások, termékek, hungarikumok márkázásának, védjegyrendszerének kialakítását. Számos támogatási eszköze létezik: eredetvédelmi oltalom és védjegyek támogatása, minőségtanúsító kritériumok fejlesztése kifejezetten a kisléptékű és kézműves gazdálkodókra kidolgozva, segítségnyújtás a minőségtanúsítás és márkázás kérdéseiben, logisztikai segítség helyi piacok kialakítására, technikai segítségnyújtás közös marketing kialakításához, segítségnyújtás kiskereskedelmi láncokkal történő tárgyalásokhoz, pályázati tanácsadás, hozzáférés biztosítása közösségi feldolgozás és marketing esetén, termelői értékesítési pontok kialakítása; piaci érvényesülést elősegítő kommunikációs tréning, piacfelmérés, vásárlói kör kialakítása, kereskedelmi ügyintézés.

2.4. Hazai kutatási előzmények

A vidék anómikus állapotának jellegzetességeit (a normanélküliséget, a térbeli-társadalmi polarizációt, a jóllét területi különbségeit, az étellel való elégedetlenséget, a tartósan alacsony foglalkoztatást, a megromlott társadalmi viszonyokat) számos szociológiai kutatás vizsgálta (Bock és munkatársai 2015, Buday-Sántha 2011, Kovács 2010, 2012). Hasonlóan az agrár-élelmiszer szektor ciklikus és egymásra torlódó (voltaképpen folyamatos) krízisét kísérő jelenségeket (piaci koncentráció, minőségi elvárások emelkedése, ágazati lemaradás, romló jövedelmezőség, gyenge tőkevonzó képesség, elmaradt beruházások, tulajdonosi szétaprózódás, magas földbérlet, kooperációs rend és bizalmi alapok erodálása) számos empirikus munka tárta fel (Lányi 2001, Juhász 2006, Papp 2009, Fertő 2011, Csáki-Jámbor 2012). Az alternatív élelmiszer hálózatok fejlesztésének szempontjából fontos tanulságuk, hogy a társadalmi anomia és krízis állapotában elszakadnak egymástól a tervek és a tényleges lehetőségek, nem tud lépést tartani az

---

35 Magyarországon 2011-ben a dioxinbotrány kirobbanását követően a VM Élelmiszerlánc-felügyeletért felelős államtitkársága a hazai húspari cégek importadatai alapján kimutatta, nem hazai alapanyagból készülnek magyar, sőt Hungarikum minősítésű és címkézésű termékek.

értékrendszerek változása a társadalomszerkezeti dinamikával. Az is nyilvánvaló, hogy az agrárium és a vidék (válságának és a kibontakozás lehetőségeinek) kutatását számtalan politikai, gazdasági és társadalmi indulat és megváltó érzület kíséri és emiatt mindennél nagyobb szükség van minél több tudományosan megalapozott, tárgyyszerű értékelésre az alternatív élelmiszerhálózatokról (Viski-Czene 2012, Kelen 2012). Az alternatív élelmiszer hálózatok témakörével és szocioökonómiai alapjaival kevés empirikus kutatás foglalkozott. Egy-egy tanulmány az alternatív élelmiszer hálózatok fenntarthatósági vetületeit elemezte ugyan, de összességében messze vagyunk attól, hogy átfogó megközelítésben tárgyalhassuk e témát.

A helyi és minőségi élelmiszertermelést és –értékesítést gúzsba kötő, a helyi élelmiszer láncokat meggyengítő intézményi tényezők között Kovách és Megyesi (2006) vizsgálata alapvetően a hazai élelmiszer-gazdaság koncentrációját azonosította: az élelmiszer kis- és nagykereskedelem tíz legnagyobb hazai és multinacionális szervezete koncentrálja a magyarországi élelmiszer-kereskedelmet. A fő gond az, hogy a multinacionális kiskereskedelmi láncok megjelenése voltaképpen nem eredményezett szabadabb piaci viszonyokat, ugyanis korántsem bontották meg az értékesítési piacok monopolizáltságát, viszont megszüntették a garantált élelmiszerárak és -felvásárlás, -feldolgozás rendszereit (kooperációs rendjét) (Juhász 2006, 2016). S bár az elmúlt években a kiskereskedelmi láncok kínálatában növekedett a hazai termékek részaránya, a magas hozzáadott-értékű termékkategóriák esetében (feldolgozott tej- vagy hústermékek) továbbra is rendkívül alacsony a hazai gyártók részaránya (Kasza és munkatársai 2015).

A helyi élelmiszer láncok kibontakozását nehezítik továbbá hazai agrárgazdaságszerkezet kiegyensúlyozatlanságai is. Szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozik a gazdaságok közel kétharmada és nagyon alacsony a hüvelyesek, zöldségfélék aránya. A közepes méretű (50-100 hektáros) gazdaságok részesedése Magyarországon tizede az EU átlagnak (0,7 vs. 8,4 százalék). A földterület közel kétharmadát (60 százalékát) 100 hektár feletti gazdaságokban művelik, és a 10-100 hektáros gazdaságokban csak a terület egynegyede található (Kapronczai, 2011)³⁶. A társadalmi tőke gyengesége és a bizalom alacsony szintje tovább korlátozza e szektor szereplőinek kooperációs hajlandóságát, kollektív marketingjét (Rácz-Váradi-Hamar 2002, Megyesi-Kelemen-Schermer 2011, Domján 2013).

Az alternatív élelmiszer hálózatok merítési bázisát egyre több kutatás taglalja Magyarországon. Az alternatív élelmiszer hálózatok legfőbb gazdálkodói csoportját alkotó kistermelők jóformán már az EU csatlakozás előtt kutyaszorítóba kerültek az elhúzódó átalakulás, az értékesítési nehézségek, az átfogó tőkehiány és forráshiány miatt. Eredményes gazdálkodást kialakítani jellemzően azok tudtak, akik hetven-nyolcvanas években nagyban háztájiztak (Kovács 2008). A piaci racionalitás mentén szervezett (vagy másképp „paraszti típusú”, utóparaszti) kisléptékű élelmiszer-előállítás alapvetően nem specializált, és részben élelmiszer-önellátással is összekapcsolódik (Nemes-Heilig 1996, Kelemen-Kovács 2007, Kovách 1997, Megyesi 2016). Az élelmiszer-önellátás magas arányára már a hetvenes-nyolcvanas évek lakossági megtakarításainak térbeni-társadalmi szerkezetét vizsgáló kutató is rácsodálkozott (Lengyel 1991), felismerve, hogy a házépítéseket a nagyfokú élelmiszer-önellátás, az agrárjellegű második gazdaság prosperálása segítette elő.

A hagyományos gazdálkodói tudás és társadalmi tőkék továbbélését a kisléptékű élelmiszerelőállításban sok kutatás azonosította: Bali (2005) a nógrádi málnatermelők, Kovács és Váradi (2005) nagykőrösi vizsgálata, Sárkány (2005) varsányi esettanulmánya arra is rámutattak, hogy ezek a piacgazdaság keretei között is jól használhatók maradtak. Kovách (2016) hajdúnánási empirikus eredményei alapján megjegyzi, a paraszti ethosz része a helyi élelmiszer- és kézműves

³⁶ A kiegyensúlyozatlanság relatív, elsősorban az EU 15-öktől való különbségekben érhető tetten. Az egyéni gazdaságok döntő többsége (93 százaléka) 10 hektár alatti, és az egyéni gazdaságok földterületének negyedére terjed ki. A 100 hektár felettiéknél ugyanez az arány 0,5 és 28 százalék. Ezzel szemben a gazdasági szervezetek majdnem fele (45 százaléka) tartozik a 100 hektár feletti kategóriába, és ezek használják a társas gazdaságok területének nagyrésztét (97 százalékát). E kategórián belül is jellemző a 300 hektár feletti túlsúlya (Kapronczai, 2011).

termékek kultúrájának az újraélesztési kísérlete. Kovács-Váradi (2002) helyzetértékelése szerint az agrárium szereplői közül éppenséggel a kistermelők helyzete e legrosszabb „habár ők azok, akiket a különféle honi és uniós támogatási rendszerek megszólítani igyekeznek, ám a forrásokhoz való hozzájutásuk esélye jószerivel a nullával egyenlő.” (34.o.) A kisléptékű élelmiszerelőállítás visszaszorulása Hamar (2014) vizsgálata szerint ugyanakkor nem feleltethető meg egyértelműen a hazai településszerkezet térbeli-társadalmi polarizációs folyamatainak: a gazdálkodók leginkább a központi és Nyugat-Dunántúli térségekben számolták fel a kisgazdaságokat, miközben a gazdaságok megszűnése sokkal kevésbé jellemző a szegényebb településeken. A kisléptékű gazdálkodásnak úgy tűnik, inkább az elszegényedő, aprófalvas településeken a megélhetésben van döntő szerepe. A kistermelés sok helyen az önellátás terepére húzódik vissza, amelyről Kovács és Váradi (2013) „Hátrányban vidéken” című tanulmányában megjegyzi, hogy ennek a reziliencia megteremtése a célja: csökkenti az élelmiszerre fordított kiadásokat, a hajdani kisparaszti életből és munkaetikából megmaradt értelmes elfoglaltságot nyújt, kis bevételt hozhat a konyhára és különböző cserekapcsolatokban tehet jó szolgálatot (116.o.). Végül Juhász Pál szerint a kistermelést éppenséggel a közvetlen értékesítés teszi racionálissá, amennyiben „a logisztikai költségek, a kereskedelmi árrés és az adó részleges vagy teljes megtakarítása ellensúlyozni tudja a kis üzemméret, a hiányos felszereltség és egyes szolgáltatások hiánya miatt a professzionális árutermelőknél sokkal kisebb termelékenységből fakadó hátrányt” (Juhász 2016, 32.o.).

A támogatási lehetőségeket értékelve, több vizsgálat kimutatta a kisléptékű, helyi élelmiszertermelésre és -fogyasztásra alapuló vidékfejlesztés hatékonyságát (G. Fekete 2011, Németh 2011, Gonda 2014): elsősorban a hátrányos fejlettségű területeken jelentenek alternatívát, a vidéki gazdaság nagyobb szektoraitól elkülönülten új típusú tevékenységformákat létrehozva. Lányi és Farkas (2010) ugyanakkor megjegyzi, hogy a helyi tudás, a helyi természeti adottságok felhasználását, az élelmiszer önrendelkezést és a helyi közösségek megerősítését célként elfogadó fenntarthatósági projektek kivitelezhetősége számos településen kérdéses a társadalom- és gazdaságszerkezeti változások, valamint a bizalomhiány miatt. Részben a jó forrásbevonási lehetőségek miatt egyre több helyi termékkel kapcsolatos kezdeményezést találunk országszerte (Balázs 2012, Kujáni 2014, Benedek-Balázs 2015) és a határon túli területeken, például a Székelyföldön (Borsos 2013). Kiss (2016) 40 helyitermék-előállításra irányuló LEADER-projekt vizsgálata két ideáltípust körvonalazott, amelyek a valóságban kevert módon, számos konfigurációban fordulnak elő. A „szükségletellátók” helyi alapanyagokból, helyben megtermelt javakkal a szűkebb környezet szükségleteinek fedezését célozzák, a piacorientált „márkateremtő” termékeiket elsősorban a fizetőképes városi célközönség és a turisták számára pozícionálják. Ugyanakkor a központi hatalmi viszonyokat leképező helyi Leader-ekben ritka a térségi szintű együttműködés a gazdasági szereplők között, amely a sikeres társadalmi marketing, és minőségellenőrzés és -garancia alapfeltétele lenne (Kiss 2016).

A helyi élelmiszerellátás hazai kialakulásának jellegzetességeiről társadalom- és gazdaságtörténeti vizsgálatok alapján alkothatunk képet. Bácskai és Nagy (1984) szerint a magyarországi piackörzetek és piacközpontok történeti fejlődésében is tetten érhető a globális-lokális kétosztatúság. A helyi piacok egyfelől állandó helyi élelem- és nyersanyagszükségletet jelenítenek meg, s ezzel a vidék városra utaltsága, a körzeten belüli gazdasági szerepkör erősödik. Másrészt a helyben nem előállítható, külföldi termékek (élelem mellett szerszámok és iparcikkek) folyamatos kínálatát is biztosítják. Magyarország jellegzetes tulajdonsága európai összehasonlításban éppenséggel a helyi élelmiszerelőállítás és a nem-helyi élelmiszerkereskedelem kiemelt szerepe a modernizáció és az urbanizáció folyamataiban (Hoffmann 2001, Kisbán 1997). A közvetlen piaci értékesítés a „társasviszonyulás” szempontjából keltette fel magyar filozófia egyik legeredetibb gondolkodója, Karácsony Sándor érdeklődését: „*A vásár tehát egészen pontosan négyféle valami. Hely, idő, emberek és áru. Olyan hely, ahol az emberek egymás kedvéért összegyűlnek és adnak-vesznek. Az az időpont, mikor az alku áll, az áru gazdát cserél. Két személy, az eladó és a vevő, vagyis a vásárosok. Cseretárgyak, legtöbbször áru és pénz, amelyet a vásár közben vásárosok*

egymás között kicserélnek. Pénzért árut, áruért pénzt adnak az eladó és a vevő egymásnak cserébe” (Karácsony 1938. 4. o.)

Az alternatív élelmiszer hálózatok kvantitatív vizsgálatait a termelés, az értékesítés és a fogyasztás társadalmi-térbeli mintázatainak, kiterjedésének feltárására irányulnak. A kisléptékű és alternatív élelmiszer rendszerek jellemzésére számos számszerű mutatót fejlesztettek, amelyet mellékletben foglaltam össze - M20. A hatások összesítésének indikátoros módjai. A Ricketts-Hein és munkatársai (2006) által kifejlesztett Élelmiszer Relokalizációs Indexet saját vizsgálatunk során is adaptáltuk a hazai viszonyokra (Benedek – Balázs 2014).

A közvetlen piaci értékesítést Benedek és Fertő (2015) empirikus eredményei szerint a legkisebb gazdálkodó szervezetek választják, akiknek éppenséggel ez a fő vagy egyetlen értékesítési csatornája. A nagyvárosi hagyományos piacokat a gazdálkodók a magasabb ár, az azonnali készpénzfizetés és a megszokások miatt választják. Az új termelői piacokat a nagyobb birtokmértű, szélesebb termékválasztékú, beruházásokban gondolkodó gazdálkodók (pl. biogazdálkodók) részesítik előnyben. A hazai termelői piacokat preferáló biogazdálkodók Fertő és Forgács (2009) vizsgálatai szerint képzetesebbek, inkább idősebbek, teljes munkaidőben dolgoznak és diverzifikált termelési szerkezettel rendelkeznek. Alvincz és Koltai (2009) szerint átlagosan 7-27%-kal magasabb az éves munkaerő-szükségletük, míg költségigényük átlagosan 30-40%-kal alacsonyabb a hagyományos gazdálkodáshoz képest. Sente és munkatársai (2011) szerint a sikeres közvetlen értékesítéséhez az ökotanúsítás és a személyes bizalom növelése, valamint a bioélelmiszerek értékarányos árának erőteljesebb kommunikációja szükséges.

A közvetlen értékesítés Juhász (2016) szerint általában csak egy városszéli, gyakran nem is paraszti múltú, termelői körnek biztosít értékesítési lehetőséget. Az AKI becslése szerint a közvetlen értékesítésben részt vevő termelők országos aránya 7% körüli (Mácsai és munkatársai 2012). A piacon értékesítő termelők általában a legkisebb gazdaságok közül kerültek ki. Juhász (2012) szerint a piac, mint értékesítési csatorna 2000 és 2011 között megőrizte 5% körüli arányát a napi fogyasztási cikkek háztartási fogyasztásából. Juhász és Szabó tanulmánya (2013) szerint a fizetőképes kereslet legnagyobb mértékű koncentrálódása következtében a legjelentősebb piaceltartó körzet a középmagyarországi régió. A közvetlen értékesítésen túllépő, a kiskereskedelmi láncoknak is eredményesen értékesítő kisárutermelők Seres és Szabó (2010) vizsgálata szerint tökehiányosak, amely leginkább a posztharvest szakaszban jelentkezik: elsősorban az áruvá készítés és a láncok beszerzési rendszeréhez kapcsolható logisztikai rendszer tekintetében. Fertő (2011) vizsgálata szerint a kistermelők még mindig komoly problémákkal néznek szembe, hogy miképpen kapcsolódjanak a modern élelmiszerláncokhoz: kooperáció hiánya, a bizalom alacsony szintje az üzleti partnerekkel, vagy a hitelpiacokhoz való hozzájutás nehézségei.

A közösségi mezőgazdálkodási kezdeményezések előőrsének számító Nyitott Kert fogantatásával és működésének eredményeivel már számos kvalitatív esettanulmány foglalkozott (Hayes-Milánkovics 2001; Milánkovics-Hayes 2002; Ángyán-Milánkovics-Hayes 2003; Vadovics-Hayes 2010; Zsolnai-Podmaniczky 2010). A CSA-k hazai ősforrása, a gödöllői Nyitott Kert Alapítvány 1998-ban kezdte el a közösség által támogatott mezőgazdálkodás modelljét meghonosítani Matthew Hayes vezetésével, és pár év alatt 150 családot látott el az egyetemi tangazdaság kertjének biozöldségeivel. A kezdeti időszakban hasonló pionír kezdeményezést indított 2005-ben Héten Szeles Attila Bioéléskamra néven, valamint Pusztá Csaba Ásotthalmon Bionium néven. A stabil zöltség-közösség modelljét e kezdeményezések számos okból nem tudták tartósan kialakítani. Az okok között meghatározó, hogy a kezdetben hatalmas zöltség adagokat és a bevezetőnek szánt árakat később nem sikerült egyensúlyba hozni a gazdaság rentabilitása érdekében. A biogazdálkodás iránti fokozott kereslet miatt infrastrukturális beruházásokra is szükség volt, valamint egyre nagyobb távolságra kellett szállítani, viszont a dobozárakat a működési költségekhez képest túl alacsonyra, csupán a kerti munka (egyébként önmagában is drágának tartott kézimunka) költségéhez kalkulálták. A rendszer ilyen körülmények között nem

volt képes a fogyasztók számára elérhető árszinten gazdaságosan szolgáltatást nyújtani. Gyakorlatilag a csajanovi „paraszi” stratégia érvényesült: nem kezelik költségként a saját munkaidejüket, csekély jövedelememelkedés érdekében is hajlandók sok többletmunkát vállalni. Milánkovics és Hayes (2002) valamint Vadovics és Hayes (2010) értékelése szerint a Nyitott Kert közel egy évtizedes működése során jelentős szervezeti átalakulásokon is keresztülment, hogy életképes és elterjeszhető közösségformáló értékesítési modellt hozzon létre. Ugyanakkor tény, hogy soha nem saját erőből, a piacról megélve, nyereség-orientált mezőgazdasági termelési egységként kellett talpon maradnia. Társadalmi (közösségformáló) és környezeti hasznaiért cserébe éveken keresztül élvezte a működését anyagi, vezetői és pénzügyi irányításban segítő NESsT (Nonprofit Enterprise and Self-sustainability Team), valamint a Szárító- majd Babatpusztai tangazdaság 2, illetve 1,5 hektáros kertjét biztosító Szent István Egyetem támogatását.

Zsolnai és Podmaniczky (2010) szerint a CSA-modell elterjesztéshez három elv érvényesülésének biztosítása szükséges: (i) a gazdaságnak biztosítania kell egy megfelelően széles termény választékot az év meghatározott számú hetében és a résztvevő tagok számára átláthatóvá kell tennie a gazdaság költségvetését egész évre; (ii) az árazást közös megállapodás alapján az éves költségterv ismeretében kell kialakítani; és (iii) a gazdálkodási kockázatokat is meg kell osztani: a szezonális kínálat kötöttségeit és lehetőségeit is meg kell érteni, tudomásul kell venni. Mindezek figyelembevételével a CSA képes kiiktatni a piacos mezőgazdaságra jellemző alku mozzanatát, az eladó és a vásárló ellenérdekelt szerepét együttműködő partnerségre válthatja át. A Magyarországon 2010 előtt működő CSA-k nem tudták maradéktalanul tartani magukat ezekhez az alapelvekhez. Szeles Attila a gazdálkodási kockázatok megosztásának elvét jobban érvényesítő formát keresett, s ma az Eleven Föld Szövetkezet tagjaként vesz részt 2011-ben létrejött új dobozrendszer szervezésében. A Nyitott Kert a három elvből az elsőt, vagyis, hogy a résztvevő tagok számára átlátható legyen a gazdaság éves költségvetése, nem tudta biztosítani. Példája ugyanakkor vonatkoztatási pontként szolgál(t) az induló kezdeményezések fejlődésében, és sokan rengeteget tanultak Matthew Hayes - részestől a dobozos rendszerig vezető - történetének tanulságaiból. Matthew Hayes 2010 óta Zsámbokon egy közösségi alapon szerveződő gazdaságot alapított, jelenleg elsősorban zöldséget termel, aminek egy részét dobozrendszerben értékesíti a termékskála bővítése érdekében több más, környékbeli biogazdával is együttműködve.

Bár a CSA-k elmúlt évtizede Magyarországon egyelőre társadalmi szinten nem sok érzékelhető változást hozott, helyi léptékben zajlott a kísérletezés és a fejlesztés. Kutatásunk szempontjából általános tanulság, hogy a CSA-modell meghonosításának ellentmondásos körülményei, az üzleti tervezés nehézségei, a beruházási költségek átvállalása a mai napig meghatározóak maradtak e szektor számára.

A fogyasztási szokások változását történeti néprajzi-antropológiai megközelítésű kutatások vizsgálták rámutatva a vidék életképességére, a „nép” érdekérvényesítő erejére. Hann (2014) táblári esettanulmánya szerint például a szocializmus idején egyensúlyba kerültek a Polányi által leírt gazdasági integrációs formák (reciprocitás és redisztribúció) és ez ösztönözte a háztartások felhalmozását. A rendszerváltás után ez az egyensúly felborult. Az élelmiszer-fogyasztás második világháború utáni története szempontjából Valuch (2005) három korszakot különít el: az „éhezéstől a gulyáskommunizmusig” az 1960-as évek végéig, a „jóllakottá válás” a 80-as évek közepéig, végül „bőség és ínség” napjainkig. Az élelmiszerfogyasztás társadalmi jelentősége mérséklődött, s egyszerre jelentkezik túlkínálat, valamint a jövedelmi viszonyok szerint differenciálódó, de csökkenést mutató élelmiszer-fogyasztás.

Az élelmiszerfogyasztási szerkezet átrendeződésének egyik lehetséges következménye, hogy a termelők és fogyasztók együttműködésével, hálózatosodásával olyan rendszer jöhet létre, amely érdemben minimalizálja a szállítás és logisztika környezetterhelését, a helyi klimatikus viszonyoknak és a szezonnak megfelelő élelmiszereket biztosít az alapvetően növényi eredetű étrendhez. Az alternatív élelmiszer hálózatok pozitív környezeti hatása tudományos igényességgel

ugyanakkor nem igazolható egyértelműen, bár, mint Benedek (2014) tanulmánya megállapította, a téma a tudomány, a szakpolitika és a civil szektor érdeklődését is igen aktívan foglalkoztatja.

A fogyasztói marketingkutatások három fő területre koncentráltak az elmúlt évtizedben: eredet- és minőségjelzők; fogyasztói magatartás-kutatások; hagyományos termékekre irányuló kutatások. Fontos tanulságuk, hogy a minőségrendszerek nem jelentenek minőséget és a jelöléseik ismeretlenek a fogyasztók számára (Darvasné és munkatársai 2014). Az élelmiszerminőség több speciális, nem mérhető jellemzővel is bír (például termőhely, tapasztalat, tudás), amelyek a túltelített piacokon megkülönböztető pozíciót jelentenek (Nótári 2008). Az élelmiszerjelölések fogyasztói megítélése alapvetően negatív, csak kevesen keresik és kevesen bíznak meg bennük, minimális a felárfizetési hajlandóság (Szakály és munkatársai 2014). A legtöbb hazai fogyasztó hipermarketben vásárol (TESCO), a szupermarketek között pedig a SPAR a legnépszerűbb; ugyanakkor gyártói márkákat jobb minőségűnek tekintik a kereskedelmi márkákkal szemben (Torma és munkatársai 2012). Mindazonáltal Magyarországon a vásárlási preferencia és a tényleges vásárlási gyakorlat között szakadék tátong: 95%-os kedveltséggel szemben 35%-os rendszeres vásárló. Mindezt a jelenlegi jelölések alacsony ismertségével, az alacsony fogyasztói bizalommal és felárfizetési hajlandósággal magyarázzák a kutatók (Polereczki, 2010).

Az élelmiszerfogyasztással kapcsolatos lakossági vélemények, álláspontok szociológiai vizsgálatai - az élelmiszerkiadások, a fogyasztás főbb értékösszetevőinek, kockázatszlelésében, a helyi élelmiszerek preferenciájának tekintetében - stabilitást mutatnak. A háztartások fogyasztási szerkezetében a legnagyobb kiadási tétel a háztartásban fogyasztott élelmiszer: legalsó jövedelmi ötödbe tartozó legszegényebb háztartások összkiadásuk harmadát, a legfelső ötödbe tartozó leggazdagabbak mindössze ötödét fordították e célra (KSH 2015). A fenntarthatóság iránt elkötelezett fogyasztók aránya igen alacsony (Hámori 2013, Horváth - Rácz 2009, Gulyás 2008). Az élelmiszerbotrányokról, -kockázatokról szóló híradások, a közéleti viták kevésbé befolyásolják a - végzettség szerint egyébként jól szegmentálható - véleményeket. Összességében majdnem a lakosság kétötöde jobbnak (javulónak) látja az élelmiszerbiztonságot (Lakner és munkatársai 2007, Kasza és munkatársai 2014, Fürediné 2008).

Összességében elmondható, hogy a hazai kutatásokban az alternatív élelmiszer hálózatok a vidéken és általában az agráriumban zajló negatív társadalmi folyamatok meglehetősen korlátozott határfokú ellenszereként kerülnek elő. Ennek a szocioökonómiai alapja az, hogy a gazdálkodás utóparaszti (rendies) keretei túléltek a rendszerváltást, sőt, az ezredforduló után is fennmaradtak. Ezek a még nyomokban meglévő utóparaszti gazdálkodási hagyományok nem a fejlődés akadályai, inkább lehetőséget jelentenek. A domináns, tradicionális élelmiszerellátási formák (termelői piacok, vásárcsarnokok) erősen függenek a közösségi forrásoktól és beruházásoktól. Az új típusú, ún. neotradicionális formák (dobozrendszerek, webáruházak, közösségi mezőgazdaság, bevásárló körök) megjelenése és sikere jobbra városi és várostérségi körzetekben mutatható ki. A kisléptékű élelmiszer előállítóknak, kistermelőknek, családi gazdálkodóknak nyújtott kedvezmények és rugalmassági szabályok, különösen sokat segítettek a REL-ek felértékelődésében és ugrásszerű elterjesztésében. A Közös Agrárpolitika második – vidékfejlesztési – pillérében a REL tematikus alprogram a 2014-2020 közötti időszakban további lehetőségeket jelent, hogy a tagállamok „különös jelentőséggel bíró szükségleteikkel” foglalkozhassanak. Ugyanakkor a politikai támogatottság ellenére a kistermelők száma csökken, az új helyi élelmiszerminősítési rendszerek (helyi termék védjegyek) ismertsége alacsony, és nem szolgálja a már elismert akkreditációs rendszerek és élelmiszer biztonsági előírások elterjedését. Ráadásul a kereslet sem kimagasló: mindössze minden tizedik fogyasztó vásárol rendszeresen élelmiszert közvetlenül a gazdálkodóktól (Balázs, 2012).

3. ANYAG ÉS MÓDSZER

Ebben a fejezetben összefoglalom a disszertáció alapját jelentő kutatómódszertant (metodológia és módszerek), amely az alternatív élelmiszer hálózatok szocioökonómiai jelenségeinek megértését, transzdiszciplináris értelmezését segítette. A téma lehetséges elméleti-fogalmi megközelítéseit részletesen bemutattam a szakirodalmi fejezetben. Alábbiakban sajátos személyes megközelítésemet és ontológiai, episztemológiai, metodológiai választásaimat, valamint a módszereket tárgyalom. A disszertációban egy feltáró jellegű, személyes értékválasztáson alapuló, cselekvésorientált (action-oriented), elkötelezett (engaged scholarship), alkalmazott társadalomkutatás bemutatására vállalkoztam. Elméleti szempontból interpretatív, módszertani megközelítése szerint együttműködő ez a kutatás (cooperative research), amely összességében az érintett és kedvezményezett csoportok részvételével kialakított közös kutatási keretet jelent (célok, módszerek, kérdések definiálásában, a válaszok, reflexiók, szakpolitikai javaslatok kidolgozásában)³⁷. E módszertani megközelítés egyúttal akció-orientált is, amennyiben a gyakorlati szakemberekkel, esettanulmány partnerekkel közösen egyeztetve végzett transzdiszciplináris kutatómunka egyaránt szolgálja a gyakorlati programok céljait, a gyakorlati közösségek fejlődését és a szakpolitikai döntéshozatalt (javaslattételt), miközben tudományos tudást is termel. A kutatási folyamat tehát a nem-kutatók számára is kinyílik, integrálva tudásukat a kutatási problémák és prioritások kijelölésétől a valós döntéshozatali folyamatokig, értékékként kezelve e külsődlegesnek (és a hagyományos kutatás szempontjából zavaró körülménynek) tekintett különböző tudásformákat. Végül a tudományos tudáson túlmutató szocioökonómiai, politikai, helyi és menedzsment tudás megszerzésére is lehetőséggé válhat (Van de Ven 2007, Bradbury-Huang 2010, Balázs 2011b).

3.1. Az együttműködő kutatási megközelítés

A disszertációban bemutatott együttműködő/kooperatív kutatás a FAAN projekt³⁸ keretében kezdődött, amely civil szervezeteket partnerként emelte be a kutatási folyamatba, hogy sajátos kontextuális tudásuk, politikai cselekvésre irányuló törekvéseik, gyakorlati ismereteik és értelmezési kereteik alapján alakítsa a kutatási folyamatot (Karner és munkatársai 2009). Az együttműködő kutatás az akciókutatás egyik lehetséges megvalósítási módja (Heron–Reason 2001, Van de Ven 2007), mely az alkalmazott társadalomkutatás szemléletében fogant és azt célozza, hogy az érintettek jobban bevonhatók legyenek saját sorsuk, körülményeik, személyes hatékonyságuk jobbításába. A kutatók és nem kutatók érdekeinek összehangolására partneri kapcsolatot alakít ki, amely képes kezelni a sokféle eltérő tudásformát, tapasztalatot. Fő ígérete az, hogy a hagyományosan egymással ellentétbe kerülő vagy egymástól elkülönülő akadémiai és civil érdekvédelmi célok, elvárások összehangolhatók. Az összehangolás a kutatási folyamat során a tudományos és a civil szereplők az érintettek részvételének kiszélesítésével, a kedvezményezettek szempontjainak beemelésével történik, egy alternatív élelmiszer-hálózatok, az élelmiszer önrendelkezés (szakpolitikai) fejlesztését segítő gyakorlat-közösségben (Wenger és munkatársai 2005). Mindez Magyarországon egyedülállónak számít, hiszen – miközben a nem-kutatók által létrehozott tudás világszerte felértékelődik (pl. citizen science, community-based research) –

37 Az elkötelezett (engaged) kutatás és az együttműködő (cooperative) kutatás megnevezések a kutatási folyamat más-más aspektusára helyezik a hangsúlyt: az együttműködő kutatás a gyakorlat számára hasznos tudást, míg az elkötelezett kutatás a gyakorlattal együtt végrehajtott kutatás tudományos eredményét kívánja növelni (Van de Ven 2007). Az elkötelezett kutatás tehát az együttműködő kutatás egyik válfajaként is érthető.

38 A konzorcium tagjai: Ausztriából az IFZ -Inter-University Research Centre for Technology, Work and Culture és a La Via Campesina, az Egyesült Királyságból az Open University Milton Keynes és a GeneWatch, Magyarországról a Szent István Egyetem, Környezeti Társadalomkutató csoportja és a Védegylet; Franciaországból az Agrocampus Rennes – Vidékgazdaság és Közpolitika Tanszék és a CIVAM (Fédération Nationale des Centres d'Initiatives pour Valoriser l'Agriculture et le Milieu Rural); Lengyelországból pedig a Kopernikusz Egyetem, Szociológiai Intézete és a Polish Rural Forum.

nálunk még kevésbé fogalmazódott meg jelentősebb társadalmi igény arra, hogy bármilyen élő kapcsolat legyen kutatók és civilek, nem-kutatók között (Mosoniné és munkatársai 2003).

A kooperatív kutatás fogalma a Science and Technology Studies (STS) részeként (lásd például Fuller 2000; Király 2005) alakult ki, és a tudományos (szakértői) és a laikus (civil) tudás integrációjával létrejövő tudás előállítását jelenti. A civil szereplők bevonásával tulajdonképpen nem csak az új tudományos tudás létrehozása a cél, hanem az ezen túlmutató szocioökonómiai, szakpolitikai, helyi és menedzsment tudás megszerzése is. A kooperatív kutatás abból a meggyőződésből fakad, hogy a tudomány és a tudománypolitika demokratizálása csak úgy érhető el, ha elismeri és értékékként kezeli a külsődlegesnek (és a hagyományos kutatás szempontjából zavaró körülménynek) tekintett különböző nézőpontokat, ismereteket, és a kutatási folyamatba sokrétű tudásformát integrál (Stirling 2006). A tudomány közhasznát csak úgy töltheti be, ha a tudományos kultúrát és a kutatási gyakorlatot áthatja egy nyitottabb társadalmi elköteleződés (Wynne és munkatársai 2005). Stirling szerint korántsem arról van szó, hogy a kooperatív kutatásban az érintettek vagy a társadalom véletlenszerűen kiválasztott tagjai a szakértőknél jobb szakértők lennének; pusztán azt a lételméleti mozzanatot igyekeznek érvényesnek elismerni, hogy a megismerés folyamatában alapvető szerepet játszanak kulturális értékek, szervezeti meghatározottságok, politikai érdekek és gazdasági hatalomból adódó eltérő lehetőségek (Stirling 2006). Ontológiai szinten tehát a kooperatív kutatás új megismerési és tapasztalási folyamat, amely részévé válik a kutatási alanyok szellemi életének és a kölcsönös egymásrahatás folyamatát is meg tudja ragadni (Van de Ven 2007).

Episztemológiai szinten a gyakorlati interakciók során szembesített, megkritizált, kifinomított tudományos tudás közös cselekvési teret is kialakít – gyakorlatias (szakpolitikai, helyi, menedzsment) szinten. Ezzel éppenséggel elismeri (nem pedig elfedi) a sajátos társas dialogikus kontextust, amiben ez a tudás születik, mi több, képes azt erőforrásként is felhasználni (Mauthner–Doucet 2008). A kutatás például a terepi felmérés során számos olyan igen gyakorlatias, technikai, kontextuális jellegű ismeretet generált, amely nem textuális, íróasztal közeli. E különbségtétel a tudomány bevett gyakorlata szerint egyértelmű tudáshierarchiába rendezhető: a szövegszerűen megjelenő tudás objektívebb és magasabb rendű, mint a szubjektívnek értékelt kontextuális tudás. A terepi munka, a civilekkel való szoros együttműködés „csak” (társadalom)technikai tudás, s nem sok köze van ahhoz az intellektuális eljáráshoz, amelyet a tudományos jelentéstulajdonításkor és a tudás kialakításakor végez a kutató (Mauthner–Doucet 2008).

A kooperatív kutatás metodológiai szintű célja olyan társas együttműködési folyamat kialakítása, amelyben szakértők és tudósok mellett nem-kutatók is részt vesznek az új ismeretek létrehozásában (Stirling 2006). Andy Stirling megfogalmazásában a kooperatív kutatás metodológiai célja az, hogy egyensúlyba hozza e különböző tudásformákat és egyenlő státuszt biztosítson a társadalmi értékeknek és érdekeknek (Stirling 2006). Emiatt a részvételi folyamatot kiterjeszti már a kutatási prioritások kijelölésének legkorábbi fázisaira is (ezt jelöli az upstream vagy bottom-up engagement fogalma), hogy valós döntéshozatali folyamatokat segítsen szakpolitikai javaslatlétellel.

A kutatási tárgy értelmezésére olyan fogalom szolgált köztes- vagy határtárgyként (boundary object) (Star–Griesemer 1989), amely semleges keretként minden érintett partner számára könnyen elfogadható: a helyi élelmiszer fogalma segítségével minden résztvevő a saját érdekei szerint viszonyulhatott a kutatási tárgyhoz. Az alternatív és helyi élelmiszer rendszerek szakirodalma alapján elvégzett fogalmi elemzés (lásd szakirodalmi fejezet) láttán a kutatóknak könnyen az az érzése támad, hogy a gazdag metaforakészlet, a sok hasonló kifejezés burjánzása politikai megfontolásból, normatív módon történik. Pohl és munkatársai (2008) szerint a transzdiszciplináris együttműködés elmélyíthető, ha a szereplők hozzászoknak a mindennapi nyelvhasználathoz, a diszciplínák határain átívelő szimbolikus (metaforikus) fogalmi kerethez, és olyan áthidaló kifejezésekhez, amelyek segítik a kölcsönös egymásra hangolódást.

Társadalmi részvételre a tudomány átláthatósága, elszámoltathatósága érdekében már a kutatási prioritások kijelölésében szükség van (Wilsdon–Willis 2004). Az alulról felfelé irányuló részvételi-elköteleződési folyamatoknak (upstream engagement) akkor van értelmük, ha a kedvezményezett szereplők idejekorán bekapcsolódhatnak a kutatási/döntéshozatali kérdések kialakításába, a kutatás fókuszainak, terjedelmének meghatározásába; vagyis amikor még van lehetőségük érdemben formálni a döntéseket (Stirling 2006). Ezek alapján a kutatáshoz illeszkedő alábbi várakozásokat azonosítottam:

- A hazai civil és kutatói együttműködés a Védjegyet Egyesület és a Szent István Egyetem környezeti társadalomkutatói (ESSRG) között azzal a normatív céllal jött létre, hogy a civilek számára felnyissa a kutatás és a szakpolitikai döntéshozatal zárt világát, *segítse a fenntartható élelmiszerellátás körüli diskurzus demokratizálását* (Karner és munkatársai 2009).
- Szubsztantív szinten a részvétel és az együttműködés nem célja, hanem eszköze a kutatásnak; a hozzáadott értéke éppen az, hogy *a különböző ismereteket, eltérő értelmezéseket explicitté téve beépíti a kutatási folyamatba* és sokrétű, gyakorlatorientált tudásra építő legitim döntésekhez vezet.
- A kooperatív kutatás instrumentális célja a helyi élelmiszerrendszerek előnyeinek feltárása, a szabályozási alternatívák láthatóvá tétele, a változás pontjainak azonosítása, illetve olyan új kezdeményezések azonosítása volt, amelyek körül *a társadalmi tanulás céljával hálózat, ún. gyakorlatközösség* (Wenger és munkatársai 2005) *építhető*.

Az érintettektől kétféle szerepben vártam hozzájárulást:

- *Konzultatív szerep*: kulcsinformátorokkal készített feltáró interjúk alapján pontosítottam a probléma definíciót, mélyinterjúk és fókuszcsoportok alapján végeztem részletesebb elemzéseket;
- *Aktív elköteleződés*: a műhelybeszélgetések a probléma tágabb értelmezését és a közös tennivalók azonosítását szolgálták szakértők, civilek, szakpolitikusok, üzletemberek részvételével.

A kooperatív kutatás során az alábbi tevékenységek biztosítottak valós együttműködési lehetőséget:

- konzultációk, munkamegbeszélések: tartalmi kérdések (probléma definíció, kutatási kérdések, elemzési szempontok) megvitatása;
- közös kooperatív kutatási elképzelések, érdekek feltárása;
- a kutatás tervezése az empirikus munkában résztvevőkkel, szakirodalmi áttekintés, módszertan kialakítása;
- szakdolgozati konzultációk: közvetlen értékesítés hazai lehetőségeiről, a bioélelmiszerek közétkeztetésbe vonásáról, az alternatív élelmiszerhálózatok hazai megvalósulásairól, a komótos étkezés (slow food) mozgalmáról, a fenntartható életmódközösségekről, az agro-ökoturizmus lehetőségeiről (A disszertációhoz kapcsolódó szakdolgozatok listája a mellékletben - M15. Kapcsolódó oktatási és mentorálási feladatok);
- munkamegosztás, a felelőségek kialakítása;
- közös döntéshozatal;
- webes interakció: internetes platformok a kutatás végrehajtására egy-egy részfeladathoz kapcsolódóan;
- Google docs és email listák: bevásárló körök, Hunyaditéri levelezőlista, közösségi mezőgazdaság levelezőlista;
- Wiki: FAAN wiki, közösségi mezőgazdaság wikipedia szócikk, short food supply chain szócikk;
- Nyílt egyeztetések az érintettekkel:

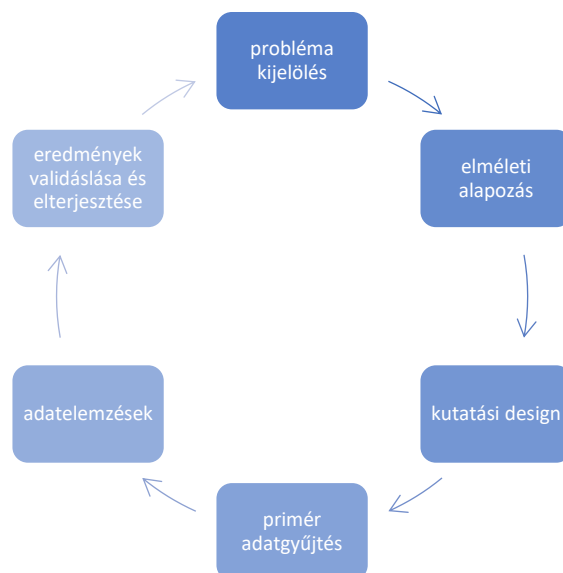
- közös (páros) interjúk, kulcsinterjúk a releváns helyi élelmiszer-rendszerek vezetőivel a probléma meghatározáshoz;
- munkamegbeszélések: partnerek nézőpontjának és elvárásainak tisztázása;
- tágabb érdeklődői körrel a kooperatív kutatás kialakításától kezdve az eredmények bemutatásig személyesen tartottam a kapcsolatot.

Összefoglalva, egy közpénzből finanszírozott kooperatív kutatás megtervezése és végrehajtása szoros elköteleződést kíván a tudományos és civil szereplőktől. A fenntartható élelmiszer-hálózatok témája a tudástermelés új mechanizmusainak kialakítására is alkalmat adhat, amelyben sokféle társadalmi érdekcsoport (gazdálkodók, kiskereskedelem, önkormányzatok, fogyasztók) igényei mentén alakítható a kutatás folyamata. A kutatás megszervezése során az interaktív (és gyakran időigényes) megoldáskeresés formális és informális tereit kellett kialakítani.

A kooperatív kutatási megközelítés folyamatos kihívást jelentett a résztvevőknek. Egyfelől már a kutató és nem-kutató fogalmi megkülönböztetése is problémás volt, hiszen a gyakorlatközösség kialakítása éppenséggel e határ feloldását, a szerepvállalások sokféleségét, egyénre szabhatóságát és egyenrangúságát feltételezi. A kutatás tényleges költségeihez képest alacsonyabb támogatási intenzitású európai uniós kutatásfinanszírozás nem volt összhangban a kooperatív kutatás alapfeltételeivel: a problémafeltárást megelőzően előre kitűzött célokat, részletes munkatervet várt el, továbbá időigényes projektadminisztrációt, komplikált beszámolókat kívánt a kutatótól. Ugyanakkor a kooperatív kutatás előnye volt, hogy segíteni tudta egy fenntartható és demokratikus vidékfejlesztés körüli gyakorlatközösség kialakítását. Ehhez olyan metodológiát és társadalomtechnikát javasol, a mezőgazdálkodás minőségi forradalmának érdekében, amely az élelmiszer rendszerek lokalizációját és az élelmiszerlánc szereplői közötti társas kapcsolatokat revitalizációját helyezi előtérbe.

3.2. Az együttműködő kutatás lépései

Kutatási tevékenységem – mely a kevert megközelítésű, együttműködő kutatás módszereit alkalmazta – az alábbi fázisokból állt:

3. ábra: A kutatás lépései

Forrás: saját szerkesztés, Creswell 2003 alapján

Probléma kijelölés (a kutatási probléma azonosítása): a szakirodalom és korábbi kutatási előzmények elemzése, saját kérdőíves kutatások, valamint a szektor érintettjeivel készült feltáró interjúk és műhelybeszélgetés alapján történt. A kutatási problémát a tudományos, szakpolitikai és módszertani nézőpontok alapján is elhelyeztem (az így készített helyzetértékelésem olvasható a bevezetésben) és e nézőpontokat érvényesítettem a kutatási és elemzési kérdések azonosítása, megformálása, és alapfeltételezésem megfogalmazása (és a várható eredmények, válaszok hasznosságának kimunkálása) során is. Eredményeimet az általános helyzetképről szóló 4.1 empirikus fejezet tartalmazza.

Elméleti alapoás: feltáró interjúk, háttérbeszélgetések különböző diszciplínák, kutatói közösségek szakértőivel, illetve a probléma egyes érintettjeivel; valamint a szakirodalom szelektálása, a probléma hazai kontextusban releváns aspektusainak azonosítása. A kutatás fogalmi kereteinek kimunkálása során a kutatási problémához kapcsolódó magyarázó fogalmak interpretációját kívántam nyújtani egyes elméleti nézőpontok alapján. A szakirodalmi feldolgozás során hangsúlyt helyeztem a témához illeszkedő glosszárrium összeállítására, amely a többnyire angol nyelvű tudományos megfogalmazásokat közelebb hozza a mindennapi nyelvhasználathoz. Eredményei olvashatók a szakirodalmi áttekintés fejezetben.

Kutatási dizájn: a kutatás tervezés és a munkaszervezés során hangsúlyt fektettem az érintettek közötti érdekkülönbségek feltárására. A kutatás folyamatának felépítéséhez a szakirodalmi elemzés eredményeként előállt tipológia kínálta az elemzési egységet. A szakirodalmi elemzés alapján látható volt, hogy az elméleti-fogalmi megközelítések és klasszifikációk zömében kvalitatív vizsgálatokból származnak. A téma megközelítéséhez a kutatómódszertani szakirodalom a diszciplináris határokon átívelő, különböző módszereket és többféle adatforrást ötvöző (kevert megközelítésű ~ mixed methods) kutatásokat tartja kívánatosnak (Warde 2014). Mivel hazai kvantitatív vizsgálatok e témában egyáltalán nem voltak elérhetőek, az alternatív élelmiszer hálózatok jellegzetességeinek kvalitatív feltárása után kvantitatív (kérdőíves) kutatást dolgoztam ki, hogy a hazai lakosságra általánosítható adatokat szerezzek. Esetemben az együttműködő kutatás jelentette azt a keretet, amelyben e kevert módszertanra, vagyis az alkalmazott kutatási technikák, kvalitatív és kvantitatív (adatfelvételi és -elemzési) módszerek összekapcsolására sor került (Creswell 2003, Király és munkatársai 2014). A kutatási dizájnt a 3. fejezet tartalmazza.

Adatgyűjtés és elemzés, a kutatás esettanulmányai: Kutatásom esettanulmányokon alapszik, amelyek során Yin (2003) alapján az alternatív élelmiszer hálózatok egyes hazai típusainak problémáit azok eredeti kontextusában vizsgáltam. E kutatási design lényege tehát az, hogy az alternatív élelmiszer hálózatok körül zajló folyamatokat és tevékenységeket különböző adatforrásokból táplálkozó, eltérő módszertannal kivitelezett, több komponensű (ún. beágyazott) esettanulmányokon keresztül mutatom be (Eisenhardt, 1989, Yin, 2009, Patton, 2002). A kevert megközelítésre jellemző módon az esetek a kvalitatív irányzat gazdagságát és feltáró jellegét a kvantitatív megközelítések eredményeinek számszerűsíthető és általánosítható jellegével ötvözték. Az esettanulmányok azonosításának, kiválasztásának alapja a Moya Kneafsey vezette munkacsoportunk által készített tipológia, amely utóbb kiindulópontja volt a Vidékfejlesztési Program REL alprogramjának, valamint az REL EIP kialakításának is (Kneafsey és munkatársai 2013, 2015). A disszertációban kidolgozott esettanulmányok kiválasztásának fő szempontja az volt, hogy egy-egy esettel be tudjam mutatni a legelterjedtebb hazai formákat és típusokat (lásd 7. táblázat).

7. táblázat: Az esettanulmányok összefoglalása

	Típusos probléma, amire irányul a kísérlet	Választott esettanulmányom és kiválasztási szempont	Adatfelvételi módszereim	Azonosított beavatkozási pontok, fő praktikus kimenetel
Rövid ellátási-lánc esettanulmány 4.2.1 fejezet	Élelmiszer önrendelkezés és közvetlen kereskedelem: a termelők közvetlenül a fogyasztónak alternatív hálózatokon keresztül értékesítenek	Szövet, mint a közvetlen értékesítés hazai zászlóshajója; a civil érdekvédelmi mozgalom motorja (FAAN projekt esettanulmány)	Feltáró interjúk, interjúfonál alapján, szcenárió műhelybeszélgetés, országos reprezentatív felmérés az élelmiszervásárlás társadalmi hatásairól (2012 július)	alternatív élelmiszer hálózatokkal foglalkozó érintettek felmérése, élelmiszer önrendelkezés szempontjainak kidolgozása
Helyi élelmiszer rendszer I 4.2.2 fejezet	Minőségi élelmiszer kiskereskedelem: a termelők helyi termék boltban keresztül érik el a fogyasztókat (magas hozzáadott értékű, minőségi termékekkel)	Szekszárd Helyi élelmiszer bolt és minőség garancia rendszer, nonprofit kiskereskedelmi szektor (JRC esettanulmány)	interjúk kulcsinformátorokkal, célcsoportspecifikus kérdőív 2010 május és november fókuszcsoport vásárlókkal	Minőségi és helyi élelmiszer rendszerek fejlesztési szempontrendszer
Helyi élelmiszer rendszer II 4.2.3 fejezet	Városi élelmiszerpolitika, helyi élelmiszer tanács, civil élelmiszer hálózat	Gödöllői Helyi Élelmiszer Tanács (G7) önkéntes állampolgári hálózata (SOLINSA projekt esettanulmány)	interjúk helyi gazdálkodókkal és élelmiszer vállalkozókkal, célcsoport-specifikus kérdőív 2010 áprilisban műhelybeszélgetések a tanács tagjaival, városi stratégiai egyeztető fórum	Megvalósíthatósági tanulmány (Norvég Alap) és szempontok a Földművelésügyi Minisztérium Városi Agrárpolitikájához
Közöségi mezőgazdaság 4.2.4 fejezet	Közösség által támogatott mezőgazdaság	gazdálkodók által kezdeményezett CSA-k (TVE esettanulmány)	kvalitatív interjú gazdálkodókkal és fogyasztókkal, CSA-gazda platform	Közöségi mezőgazdaság képzési terv

Az esettanulmányok kiválasztásánál az alábbi általános elvi kritériumok is érvényesültek:

- legyen fizikailag könnyen elérhető, online és offline jelenléte,
- legyen a kezdeményezések mögött civil szervezet vagy behatárolható informális közösség, transzparens működéssel,
- legyenek az alternatív élelmiszer hálózat tagjai hajlandók az interjúzásra,
- legyen a hazai kontextushoz jól illeszkedő, jellemző,
- legyen elérhető szekunder adat az esetek kontextusba helyezéséhez,
- legyen elérhető gyakorlati szakértő, aki segíteni tudja az esetek kialakítását,
- legyen az elmélet szempontjából hasznos, vagyis alkalmas a disszertáció kérdéseinek megválaszolására, az alternatív élelmiszer hálózatok sokrétű előnyeinek megjelenítésére,
- legyen elkötelezett a fenntartható mezőgazdálkodás elvei iránt,
- legyenek gyakorlatias céljai (amelyek megvalósításából sok szervezet tanulhat).

3.3. Adatfelvételi és -elemzési módszereim

Adatfelvételezési és elemzési célra a következő módszereket alkalmaztam (ezek megfelelnek a legelterjedtebb alkalmazott társadalomtudományi kutatási (Babbie 2004) technikáknak):

- kérdőív,
- dokumentumelemzés,
- formális és informális (félig strukturált és strukturáltan) kvalitatív interjú,
- fókuszcsoport.

Mindezeket egy részvételi és kooperatív kutatási folyamatba építettem be.

Kérdőíves adatfelvétel és elemzés

A kérdőíves vizsgálati módszert a deskriptív kutatási fázisokban alkalmaztam egyéni válaszadóktól szerzett számszerűsíthető, könnyen összesíthető és statisztikai elemzéssel feldolgozható adatok interpretációjára (Héra és Ligeti 2005, Letenyei 2005). Két nagymintás, személyes megkereséses országos kérdőívezést, egy online és egy személyes megkereséses célcsoportspecifikus lekérdezést hajtottam végre:

- országos reprezentatív felmérés az élelmiszervásárlás társadalmi hatásairól (2012 július)
- országos reprezentatív kérdőívezés az élelmiszervásárlási és termelési szokásokról (2013 november)
- célcsoportspecifikus személyes megkerdezéses kérdőívezés 2010 május -novemberben Tolna megyében a lakosság helyi élelmiszerekkel kapcsolatos fogyasztói magatartásáról.
- célcsoportspecifikus online kérdőívezés 2010 áprilisban Gödöllőn

Az országos reprezentatív kérdőívezés lebonyolításában a Medián kutatói, a szekszárdi célcsoportspecifikus kérdőívezés lebonyolításában a KSH munkatársai, míg a gödöllői helyi élelmiszer rendszer érintettjeivel készült online kérdőívezésben a Solier Étterem vezetője voltak segítségemre. A kérdőíves adatok elemzése SPSS-szel történt a szignifikánsnak talált összefüggések mentén keresztábrák vizsgálattal. A kérdőíves kutatások részletes kérdőíveit, a mintavétel részleteit és a statisztikai megállapításokat kérdéscsoportonként részletesen kibontva a mellékletben közlöm (M14. A célcsoportspecifikus mintavétel lépései; M18. Az országos kérdőíves vizsgálatok kérdései és részletes eredményei).

A Tolna megyei kérdőívezés a lakosság helyi élelmiszerekkel kapcsolatos fogyasztói magatartásáról, élelmiszervásárlási szokásairól szólt. A fő célja az volt, hogy élelmiszervásárlási döntések jellemzőit vizsgálja és a helyi termelési kapacitások ismeretére nyújtson információkat. A felmérés szocioökonómiai alapadatokat is gyűjtött és vizsgálta a Tolna megyei háztartások bevásárlást végző tagjainak életkor, nem, lakóhely szerinti megoszlását, legmagasabb iskolai végzettségét, a háztartás nagyságát, a család havi bevételét. A háztartások bevásárlásaiért felelős személyt kerestük meg a kérdőívvel, ezért nem meglepő, hogy a válaszadók kétharmada nő volt.

A Tolna megyei célcsoport specifikus kérdőívezés mintavételéhez 500 darabos háztartási mintát vettünk, a háztartásszámot a T-STAR lakásállományra vonatkozó adataival helyettesítve a megyén belüli lakásállomány arányában.

Az országos kérdőívezéseket saját fejlesztésű kérdőíveim alapján a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet végezte. Omnibuszos mintán 1200 személyes interjút készített a 18 éves és idősebb népesség körében. A minta kisebb torzulásait a KSH adatait felhasználva súlyozással korrigálták, így a minta jól tükrözi a szavazókorú lakosság településtípus, nem, életkor és iskolai végzettség szerinti összetételét. A közölt adatok hibahatára az adott kérdésre válaszolók számától függően $\pm 2-5$ százalékos.

2012. július 13-a és 17-e között az élelmiszervásárlási szokásokról, a vásárlás szocioökonómiai hatásairól, és a kiskereskedelmi láncok hatásainak lakossági megítéléséről.

2013. november 8-a és 12-e között az élelmiszervásárlási szokásokról és a ház környéki élelmiszer-termelésről.

A gödöllői helyi élelmiszer rendszer érintettjeivel készült célcsoportspecifikus online kérdőívezés saját fejlesztésű online kérdőív alapján zajlott 2010 áprilisában. A válaszadók helyi élelmiszer rendszer célcsoportjának számító egészségtudatos felnőtt lakosság köréből kerültek ki és három témára vonatkozóan fejtették ki véleményüket: első téma - étrendek (68 kitöltés); második téma - élelmiszerbeszerzés (48 kitöltés), harmadik téma –fogyasztás (223 kitöltés).

Másodelemzés: a dokumentumelemzés fázisa minden esettanulmányom esetében az interjú és/vagy kérdőíves kutatás megalapozását szolgálta, és az alábbiakat foglalta magában: a kezdeményezés nyilvános kommunikációs felületei, az elérhető adatbázisok, szocioökonómiai helyzetképek, korábbi tanulmányok, amennyiben elérhető, szakpolitikai dokumentumok és hasonló jellegű kezdeményezések áttekintése. Az esettanulmányok képviselőivel és az érintettekkel emailben is tartottam a kapcsolatot a kutatás ideje alatt. Amennyiben levelezőpartnereim hozzájárultak, az e-mailekben kapott információkat is megjelenítettem hivatkozással. A gödöllői helyi élelmiszer tanács (G7) esetében pedig elvégeztem a 2010 és 2014 között képződött 691 email-listára küldött levél teljes feldolgozását is; ezekből anonimizálva használtam fel idézeteket.

Kvalitatív interjúk: interjúk kutatást minden esettanulmányom esetében feltáró jelleggel azon elsődleges érintettekkel végeztem, akik a legtöbbet veszíthetik vagy nyerhetik az intézményi környezet változásával: gazdák, fogyasztók, ellátási lánc szereplők, önkormányzatok, helyi intézmények képviselői szerepeltek interjúalanyaim között. A másodlagos érintettek meghatározásában szakmai szervezetek egy-egy képviselőjével készítettem interjúkat (Lásd melléklet M11 Interjúvázlat és interjúalanyok). Az interjúzás során a vizsgálat megértő-föltáró jellegéből fakadóan interjúvázlaton alapuló (félig-strukturált) technikát használtam, hogy a kutatás szempontjából releváns szempontok szem előtt tartásával rugalmasan lehessen az interjúalany által fölvetett témákra is időt szakítani. Az előzetesen elkészített interjúfonál a kutatás céljaihoz illeszkedő legfőbb kérdéseket érintette; illetve amennyiben az interjúhelyzet lehetővé tette, az egyes érintettek sajátos perspektívájának, percepciójának, hozzáállásának rögzítését is segítette. Az interjúk menete (kérdések sorrendje, mélysége) attól is függött, hogy az egyes interjúalanyok milyen elkötelezettséget mutattak témánk iránt. Az elsődleges érintettekkel strukturálatlanabb interjút készítettem, míg a másodlagos érintettek közül néhánynál strukturáltabb kérdezői technika alkalmazása volt célravezető (Strauss és Corbin, 1990; Patton 2002, Kvale, 2005, Schleicher 2007).

Az interjúk eltérő szerepet töltek be az egyes esettanulmányokban:

Megalapozó kutatás és élelmiszer önrendelkezéses (SZÖVET) esettanulmány: az interjúk fő feladata elsősorban a fő érintettek feltérképezése, azonosítása volt (a FAAN projekt keretében). Lehetővé tette, hogy az interjúalanyok egymásnak adják a kilincset és az interjú végén megnevezzék, hogy kivel tartják fontosnak, hogy hasonló feltáró háttérbeszélgetés készüljön. A stratégiai menedzsment szakirodalmában fogant elemzési keret segítségével azonosítottam mindazokat a szereplőket (szereplő-csoportokat), akik érintettek (részt vesznek, hatást váltanak ki) az alternatív élelmiszer hálózatok formálásában, működésében, fejlesztésében (Lásd Melléklet M6). Végül kiválasztottuk azt a kezdeményezést, a SZÖVET-et, amely a legnagyobb potenciált mutatta az élelmiszer önrendelkezés gyakorlati megvalósításában.

Helyi élelmiszer rendszerek: A szekszárdi és gödöllői helyi gazdálkodókkal és élelmiszer vállalkozókkal, kulcsinformátorokkal készült interjúk célja a rendszer termelői-előállítói oldalának felmérése volt, amelyet célcsoport-specifikus fogyasztói kérdőívekkel kombináltam.

A gazdálkodók által kezdeményezett közösségi mezőgazdaság esetében gazdálkodókkal és fogyasztókkal is készültek félig strukturált interjúk: 5 CSA gazdával és 13 CSA fogyasztóval, valamint 3 háttérbeszélgetés ágazati képviselőikkel. A kezdeményezések kisebb léptéke miatt célszerűnek látszott, hogy az általunk ismert összes gazdálkodó által beindított kezdeményezést felkeresni. Az elterjedés nehézségeire koncentrálna a közösségekből inkább a még bizonytalanul kötődő fogyasztókkal készítettünk interjút, semmint a már problémamentesen beilleszkedett tagokkal. Az interjúzás a gazdálkodókkal kezdődött, hiszen a vizsgált kezdeményezések kialakításában, menedzsmentjében, céljainak és érdekeltiségének meghatározásában a mezőgazdálkodást folytató gazdálkodók személyisége, szerepe meghatározó. Az interjúk korábbi kapcsolataimra épültek: az egyik gazda a Környezet- és Tájgazdálkodási Intézetben tanuló volt diákunk, alternatív élelmiszer hálózatokból írta szakdolgozatát, egy másik gazda pedig egykori kollégánk, Matthew Hayes.

Az interjúk feladata volt feltárni az érintett csoportokra jellemző attitűdöket, a szocioökonómiai aspektusok megítélését is. Az interjúfonál egyrészt arra a kérdésre koncentrált, hogy az érintettek mit tudnak a témáról, miért tartják lényegesnek, s milyen jelentőséget tulajdonítanak neki; másrészt milyen fajtáit, változatait, jó gyakorlatait ismerik. Nyilvánvaló, hogy a témával kapcsolatos tudás korántsem a tudományosan jól csengő, de a laikus számára talán nagyzoló, vagy inkább alacsonyabbrendűséget sugalmazó, vagy éppenséggel nem sok fogódzót jelentő alternatív élelmiszer hálózatok koncepcionális keretében rendeződik. Emiatt az interjúfonálban nem is jelenítettem meg az alternatív élelmiszer hálózat kifejezést, viszont az interjúalanyoknak az interjú megkezdése előtt részletes tájékoztatást adtam a kutatásom céljairól, kimeneteléről, a hangfelvételes rögzítés módjáról.

Az interjúk során praktikus kutatásszervezési szempontokhoz is igazodnom kellett, így például az interjúk lebonyolításához rendelkezésre álló idő korlátaikhoz, az elérés szokásos nehézségeihez (az interjúra való alkalmassághoz, a személyes rendelkezésre álláshoz és hajlandósághoz). A kutatás gyakorlatias szervezési szempontjait mégis elsősorban szakmai, kutatás-etikai megfontolásokhoz igazítottam. Az interjúalanyok kiválasztásának fontos elve volt a különbözőség, vagyis, hogy minél eltérőbb háttérű, sokféle gondolkodású érintettet elérjek, akik éppenséggel közös tapasztalataik és közös jó gyakorlataik azonosítása érdekében kritikus információval szolgálhatnak. A kérdezést nagyban egyszerűsítette az interjúk probléma-fókusz, emellett több idő maradt a résztvevők személyes gondjainak megértésére és hogy az interjúfonálban jelzett problématerületekre helyezük a hangsúlyt.

Összességében 44 félig-strukturált interjút készítettem a szakmai érintett körrel, valamint a kezdeményezésekhez kapcsolódó érintettekkel. Eredményeimet műhelybeszélgetésen csatoltam vissza a szektor főszereplőinek, kulcs érintettjeinek.

8. táblázat: Interjúk az egyes esettanulmányokban

eset	60-90 perces interjúk darabszáma	a saját környezetükben rögzített hangfelvételek kérdésesi időpontja	a hangfelvételekről készült átiratok elemzési időpontja	a visszacsatolás módja
Érintett térképezés	8	2008-2009	2009	műhelybeszélgetés
Szövet	8	2009	2010	műhelybeszélgetés
Szekszárd	6	2010	2011	fókuszcsoport
CSA	12	2012	2013	önszerveződő platform
G7	10	2011-2012	2013	műhelybeszélgetés

Fókuszcsoportos beszélgetés

A fókuszcsoportos beszélgetés rendszerint 1-2 órán keresztül, 6-12 ember részvételével zajlik lehetőség szerint korra és iskolai végzettségre homogén csoportokban (Balázs és munkatársai 2002, Oblath 2006, Síklaki 2006). A kutatómódszertani ajánlások szerint a beszélgetés elsősorban a csoport tagjai közötti interakció és a csoportdinamika alapján létrejövő képre, azonosítható közös véleményre fókuszál (Oblath 2006).

A szekszárdi helyi élelmiszer rendszer 8 vásárlójával készült fókuszcsoportos beszélgetés esetében az volt a cél, hogy megvitassuk a helyi élelmiszer jelentőségét és a résztvevők közös értelmezést hozzanak létre. A fókuszcsoporton moderátorként vettem részt, és a hangfelvétel alapján önállóan készítettem a beszélgetés jegyzeteit. A vezérfonalat a JRC tanulmány (Kneafsey munkacsoport 2013) készítőivel közösen dolgoztuk ki (M12. Fókuszcsoport vezérfonál – Szekszárd), kijelölve a kötelező kulcskérdéseket és a szabadabb, részletezőbb, asszociációs feladatokat. A vezérfonál a beszélgetést arra fókuszálta, hogy a helyi élelmiszer milyen tulajdonságait tartják fontosnak, milyen értéket tulajdonítanak a helyi élelmiszernek.

Műhelybeszélgetések

Az általában félnapos jövőtervező műhelybeszélgetések legfontosabb feladata az, hogy a lehetséges jövőbeli alternatívákat feltárják, és egy szélesebb érintetti kör figyelmét ráirányítsák a cselekvési lehetőségekre, illetve fejlesztéspolitikai szempontjaikra felhívják a döntéshozók figyelmét. A műhelybeszélgetések fontos kimenetele a közös tanulás, az érintettek saját szerepének jobb megértése, és a változás lehetőségének tudatosítása.

A műhelybeszélgetések fő fázisai a következők: 1) helyzetelemzés, problémaazonosítás; 2) a jövőkép kritikus (gazdasági-társadalmi-környezeti) dimenzióinak meghatározása; 3) trendek, mozgatórugók azonosítása; 4) a helyzetértékelést, a kritikus dimenziókat és a mozgatórugókat összefűző narratívák kialakítása (Gallopín és munkatársai 1997). A kutatás során a workshopokat magam moderáltam, és munkatársaim segítségével rögzítettem (jegyzetelés, hangrögzítés). Mellékletben (M13.) található a műhelybeszélgetések részletes menetrendjei.

A megalapozó kutatáshoz tartozó nemzeti szintű jövőtervező műhelybeszélgetés (2009 április 30, Budapest) célja a kutatás civil, tudományos, hatósági és önkormányzati érintettjeinek egyidejű bevonása, az együttműködési lehetőségek, a mozgatórugók, várható változások azonosítása és közös jövőképek megfogalmazása volt (lásd a menetrendet mellékletben - M13. Műhelybeszélgetések programja, vezérfonala).

Az „Európai szintű műhely az alternatív élelmiszer-hálózatokról” (2010 február 22, Brüsszel) elnevezésű workshop célja az előző fázisok eredményeinek bemutatása volt a kutatási projekt európai szintű érintettjei számára, további szakpolitikai javaslatok és kutatási igények megfogalmazására is sor került.

A CSA-felmérés során a gazdálkodókkal a helyzetértékelésről és a fejlesztési irányokról tartott platform jellegű műhelybeszélgetésekre került sor a TVE és az ÖMKI egy-egy munkatársaival közösen szervezve (lásd a műhelybeszélgetés programját mellékletben - M13. Műhelybeszélgetések programja, vezérfonala).

A G7 esetében a heti rendszerességű találkozók stratégiai műhelybeszélgetések egészítették ki, ahol a tanács tagjai a hosszú távú működés szempontjait dolgozták ki (erre a SOLINSA projekt adott lehetőséget). A célcsoportspecifikus kérdőívezés eredményeit két Science Café keretében csatoltam vissza az érdeklődőknek (2010 áprilisban és júniusban (erre a SCICAFE projekt adott lehetőséget). A városi szintű stratégiai egyeztető fórumon a helyi érintettek kiterjesztett köre és a helyi önkormányzat témafelelősei vettek részt a jövőbeli közös együttműködés kereteinek kialakítása céljával (lásd a meghívót és a menetrendet mellékletben - M13. Műhelybeszélgetések programja, vezérfonala).

Kvalitatív adatelemzés:

Az interjúkat az átírás során anonimizáltam, mert az egyéni és beazonosítható vélemények helyett inkább általános mintázatok elemzése, megfogalmazása volt célom. Ugyanakkor a kooperatív kutatás etikai kívánalma is, hogy semmiféle érzékenységet ne sértsek kényes kérdésekkel, személyes és beazonosítható vélemények feltárásával, tehát ne fedjek fel az interjúalanyok által elmondott személyes ügyet, amelyet a helyi közösségben vagy a nyilvánosságban ők maguk nem szívesen látnának viszont. Az elemzéssel az volt a célom, hogy a szövegeken keresztül az alternatív élelmiszer hálózatok működési gyakorlatát, szocioökonómiai alapjait, belső viszonyait mutassam meg. A kvalitatív módszerekkel nyert adatok elemzése során interpretatív módszert használtam (Kvale, 2005), mely kellő rugalmasságot biztosított a kutatás kérdésfeltevésén túlmutató koncepciók és összefüggések feltárására. E megközelítés lényege, hogy az adatelemzés és az elméleti-fogalmi elemzés között folyamatos egymásba kapcsolódás, átmenet és visszacsatolás jön létre. Kvalitatív szövegelemzés során az interjú átiratok, műhely- és csoportbeszélgetés jegyzetek mögöttes jelentéstartalmát szokás értelmezni (Schleicher 2007). E mögöttes jelentés arra utal, ahogy a szövegben lévő ismeretek, vélemények, érzések elárulják, leképezik a tágabb társadalmi közeget, amelyben létrejöttek, másrészt maga a szöveg is diskurzust képez, azaz aktívan formálni, alakítani, ellenezni és kiszolgálni is tudja a társadalmi kontextust. A szövegekben tartalmi összefüggéseket, hasonlóságokat és különbségeket keresve tartalomelemzéssel igyekeztem ezeket a szövegből vett eredeti kifejezések jelentését sűrítve az elvontabb elméleti fogalmakhoz illeszteni, kódolni, majd kategóriákba rendezni és interpretálni. Az adatok ilyen szisztematikus elemzése tette lehetővé, hogy e kategóriák dimenziói, tulajdonságai, kapcsolatai jelöljék ki az elemzési keretet (Silverman 2001, Kvale 2005).

3.4. Az eredmények minőségellenőrzése

A megbízhatósági és érvényességi követelmények együttműködő kutatások esetében különös hangsúllyal esnek latba. Az áttekinthetőség és a megismételhetőség érdekében e módszertani fejezetben részletesen ismertettem az adatgyűjtés és adatelemzés menetét, illetve külön elemeztem a kutatómódszertani döntések következményeit. A felmérések externális validitása arra vonatkozik, hogy a kutató személyétől és értékelkötelezettségétől függetlenül ugyanilyen módszerekkel a kutatást megismételve hasonló eredményekre jutnék. Esetemben ez meghatározó, hiszen mind az adatgyűjtésben, mind az adatfeldolgozásban különböző munkatársakkal működtem együtt. A kutatás megbízhatósága érdekében a közreműködőkkel azonos protokoll alapján, adatforrásaimat megosztva, személyes egyeztetéseken és módszertani megbeszéléseken tisztáztam a kutatás célját, módszereit. Az adatgyűjtésben különböző háttérű és képzettségű, szociológus, mérnök és közgazdász végzettségű diákok is részt vettek: az interjúk elkészítéséhez segítők mindig ugyanazt az interjúfonalat kapták, a kérdőívet lekérdezők pedig alapos módszertani

felkészítést kaptak. Az interjúfonalat és a kérdőívet próbainterjú illetve próbakérdés nyomán pontosítottuk, és a kérdezők számára finomítottuk. Az adatgyűjtésben és az elemzésekben résztvevő kollégákkal számos körben egyeztettem a kutatás módszertani kérdéseit, hogy javaslataikat be tudjam építeni az elméleti konstrukciók, definíciók finomításába, alapfeltételezésem verifikálásába. Kulcsinformátorként részt vettek az interjúalanyok kiválasztásában is, hólabda módszerrel folyamatosan bővítve a megkérdezettek körét, illetve a szenáriós workshopra illetve a műhelybeszélgetésekre is meghívást kaptak. A konstruktum validitás érdekében többféle adatforrást használtam az esettanulmányok megalapozásához. A kulcsinformátoroknak módot adtam a visszajelzésre, az átiratok korrigálására, illetve, amennyiben külön igényelték, az eredményeket előzetesen is megkapták.

Az eredmények általánosíthatósága az egyes esettanulmányokban adott szocioökonómiai kontextusban érvényes tartalmi megállapításokra épül, illetve muníciót jelentett az érintettek tágabb körének is. A módszertan és szakpolitika-fejlesztési eredmények jól általánosíthatók az esettanulmányokon kívül is.

A kutatás érvényessége (validitása) az eredmények valóságosságán, teljességén és pontosságán áll vagy bukik. A disszertáció bevezetőjében számot adtam saját szubjektív látásmódomról, a téma iránti érdeklődésemről és választott kutatásfilozófiámról, az együttműködő kutatás keretéről, amely éppenséggel eredményeim érvényességét fokozza. Meghatározó és folyamatos külső visszacsatolást jelentett az adatgyűjtésben és elemzésben kisebb feladatokban közreműködők, illetve az egyes esettanulmányok részeredményeit véleményező kollégák visszajelzése, eredményeim nyilvános megosztása. A disszertáció ideje alatt számos személyes és szakdolgozati konzultációt is folytattam a SZIE KGA MSc és az ELTE Humánökológia szakos hallgatóival az alternatív élelmiszerhálózatokról. Vezetésemmel e témáról készült szakdolgozatok listája mellékletben (M15. Kapcsolódó oktatási és mentorálási feladatok).

Az adatforrások és módszerek esettanulmányonkénti eklektikus ötvözése (műhelybeszélgetés, interjú, fókuszcsoport, kérdőív), amely egyébként bevett a hasonló külföldi felmérések esetében is, további validitási és megbízhatósági szempontot hozott be. Az adatok validálását leginkább az esettanulmányok nyilvános hazai bemutatásával és elterjesztésével értem el. A prezentációk, előadások, műhelybeszélgetések módot adtak a szakértői visszajelzések és a résztvevők szempontjainak beépítésére is (Mindezeket a melléklet tartalmazza - M16. Esettanulmányokhoz kapcsolódó prezentációk).

3.5. Kutatásmódszertani következtetések

Az együttműködő kutatás transzdiszciplináris megközelítése megfelelő keretet jelentett az alternatív élelmiszer hálózatok szocioökonómiai alapjainak vizsgálatában. A kutatás megtervezése és végrehajtása szoros elköteleződést kívánt a tudományos és civil szereplőktől. Az elköteleződés kifejezésére, az akadémiai teljesítmények és a civil érdekvédelmi célok összehangolására, a civilek hangjának felerősítésére számos közös kommunikációs teret hozott létre a kutatás. Az értelmezési keretek megfelelő kialakításához az érdekelt feleket a lehető legkorábbi szakaszban sikerült bevonni. A kooperatív kutatás a hagyományos alkalmazott társadalomtudományi kutatásokhoz képest lényegesen több erőforrást és az érintettek részéről magasfokú elkötelezettséget kívánt. A kooperatív megközelítés a helyi és a szakértői tudásokat közös rendszerbe tudja szervezni, további legitimitást teremthet szakpolitikai döntéseknek. Elősegítheti, hogy a helyi élelmiszer rendszerek részei legyenek az agrárium és a vidék jövőjéről folytatott széleskörű társadalmi vitának. Segíteni tudja egy fenntartható és demokratikus vidékfejlesztés kialakítását - az élelmiszer rendszerek lokalizációját és az élelmiszerlánc szereplői közötti társas kapcsolatok revitalizációját.

A kooperatív kutatás Magyarországon egyedülállónak számít, mert alacsony a társadalmi igény a kutatók és a civilek közös tanulására. A civil szervezetek teljesértékű kutatási partnerként léptek

be a kutatási folyamatba annak érdekében, hogy sajátos kontextuális tudásuk, politikai cselekvésre irányuló törekvéseik, gyakorlati ismereteik és értelmezési kereteik alapján alakítsák a kutatási folyamatot. A kutatási tárgy értelmezésére a leginkább megfelelő a helyi élelmiszer fogalma, amely segítségével minden résztvevő a saját érdekei szerint viszonyulhatott a kutatási tárgyhoz.

A kutatás normatív célja az volt, hogy a civilek alkalmasabbá váljanak aktívan kutatást kezdeményezni és növekedjenek az ehhez szükséges saját kompetenciáik. A közös munka eredménye a szakpolitikai döntéshozatal befolyásolása és mind több érintett bevonása a helyi élelmiszerről és élelmiszer hálózattokról szóló diskurzusba. Tartalmilag fontos eredmény, hogy a kutatás fő kérdésére (milyen szocioökonómiai előnyöket jelentenek a helyi élelmiszerrendszerek) jobb és innovatívabb válaszok születtek a helyi és szakértői tudások újszerű és gyakorlatorientáltabb összekapcsolásával. A részvételnek további (instrumentális) vonatkozása, hogy a téma körül egyfajta legitimitást és közbizalmat teremtsen, s ezáltal hasznot hozzon a döntéshozóknak is, a szakpolitika és az intézményrendszer jobb működéséhez vezessen, életre segítve kívánatos szakpolitikai döntéseket. A kutató számára elsősorban a normatív és szubsztantív dimenzió, a civilek számára inkább az instrumentális dimenzió élvez előnyt. Civil szempontból az efféle kutatásban való részvétel fő előnyét abban látom, hogy a civilek kutatói kompetenciái gyarapodnak, módszertani kapacitásaik fejlődnek; miközben maga a kutatás a kampányban, lobby-munkában, jogszabály-módosításban felhasználható eredményeket produkál, bővíti a szervezetek egyének európai hálózatait, és az összehasonlítással segíti a legjobb gyakorlatok azonosítását.

4. EMPIRIKUS EREDMÉNYEK

A legfontosabb eredményem az összegzés, a szektor általános áttekintése nagymintás kvantitatív vizsgálataim alapján. 2012-2013-ban zajló kérdőíves kutatásom eredményei alapján elemzem, hogy mi motiválja, illetve mi hátráltatja a helyi élelmiszer termelést és fogyasztást. Kvalitatív módszerekre (interjúzás, dokumentumelemzés és scenárióelemző műhelybeszélgetés) alapuló vizsgálatom eredményei alapján egészítem ki a hazai helyzetképet, az érintettek azonosításával, illetve nézőpontjaik, majd konkrét jövőképek elemzésével. Négy esettanulmányom illusztrálja az alternatív élelmiszer hálózatok hazai állapotát és típusos megjelenéseit. A Szövetség az Élő Tiszáért Egyesületről szóló kvalitatív interjúkra alapuló esettanulmányban az élelmiszer-önrendelkezés gyakorlati modelljét vizsgáltam. A helyi élelmiszer rendszerek fejlesztésével foglalkozó kezdeményezéseket a szekszárdi és gödöllői esettanulmányok illusztrálják, amelyek kevert módszertanú (kvalitatív és kvantitatív eredményeket ötvöző) vizsgálatokon alapulnak. Végül a közösségi mezőgazdaságról készített kvalitatív interjú kutatás eredményeit összegeztem. Az empirikus fejezet az esettanulmányok eredményeinek összegző elemzésével és az általános helyzetképbe (vissza)illesztésével zárul.

4.1. Általános helyzetkép az alternatív élelmiszerhálózatokról

Az általános helyzetképet megalapozó kutatás három, egymástól eltérő módszerű vizsgálat eredményeinek összegzésével állt elő. A következőkben egyrészt országos, reprezentatív kérdőíves kutatási eredményeim, másrészt érintett interjúim és az erre épülő intézményi elemzés eredményeit, harmadrészt pedig az érintettek körében végzett scenárióalkotó műhelybeszélgetés tanulságait mutatom be.

4.1.1 Piacos és nem piacos megoldások

Az alábbi fejezet a kérdőíves kutatásaim eredményeit mutatja be. A 2012. júliusi és 2013. novemberi omnibusz kérdőívezés adatait több publikációban ismertettem részletesen (Balázs 2013, Balázs 2016).³⁹ A disszertációban a két felmérés eredményeinek összehasonlítását végeztem el egy új szempont (a helyi élelmiszer forrása) alapján, amely korábban kevés hangsúlyt kapott a szakirodalomban. Az élelmiszert maguknak megtermelőknél nem az önellátó kisgazdaságokról van szó (subsistence and semi-subsistence farming), az elemzésben gazdálkodók nem szerepelnek (arányuk egyébként is nagyon alacsony volt az országos reprezentatív mintában). Az élelmiszerbeszerzést piacos (megvásárolható) és nem-piacos (önellátó, házkörüli) részre osztva arra voltam kíváncsi, hogy szocioökonómiaiilag (kor, településtípus, iskolázottság és jövedelmi helyzet alapján) különböző társadalmi csoportok szokásai között melyek az azonosságok és a különbségek. Vagyis a helyi élelmiszer vásárlást, illetve termelést (1) mi motiválja, segíti és mi fogja vissza, hátráltatja; (2) milyen szempontokat tartanak fontosnak, illetve (nem) vesznek figyelembe. Az alábbi táblázat a felmérések legfontosabb tanulságait foglalja össze (a részletes statisztikai adatok a mellékletben találhatóak - M18. Az országos kérdőíves vizsgálatok kérdései és részletes eredményei).

³⁹ A 2012. július 13-a és 17-e között végzett vizsgálat az élelmiszervásárlási szokásokról, a vásárlás szocioökonómiai hatásairól, és a kiskereskedelmi láncok hatásainak lakossági megítéléséről szólt. A 2013. november 8-a és 12-e között végzett vizsgálat az élelmiszervásárlási szokásokról és a ház környéki élelmiszer-termelésről szólt. Mindkét lekérdezés a Medián omnibusz vizsgálat keretében zajlott, saját fejlesztésű kérdőívem alapján. A kérdéseket és a részletes eredményeket tartalmazó táblázatokat a mellékletben közlöm.

16. táblázat: A helyi élelmiszer piacos és nem piacos forrása

fő tanulságok	statisztikai megállapítások
1: A helyi élelmiszer ellátás piacos és nempiacos része milyen mértékű, mekkora az elterjedtsége?	
<ul style="list-style-type: none"> A piaci kereslet országos összehasonlításban nagyon korlátozott a helyi termékekre, a közvetlen kereskedelemre. Alacsony a kifejezetten helyi élelmiszert kereső vásárlók aránya. A vásárlók döntő többsége a településtípusától függően a legközelebbi, legkényelmesebben elérhető értékesítési csatornát választja élelmiszerbeszerzésre. Az ellátás térbeni-társadalmi szerkezete miatt az idősek kiszorulnak a szupermarketekből, a szegények pedig még a piacokról is. A gazdag fiatalok járnak a plázába bevásárolni. 	<ul style="list-style-type: none"> 10 százalék alatt van azok aránya, akik rendszeresen helyi élelmiszereket forgalmazó boltban, termelői piacon, vagy közvetlenül a termelőnél vásárolnak a legtöbben (tízből heten) kisboltba, helyi élelmiszerüzletbe, illetve szupermarketekbe járnak a községekben élők körében a leggyakoribb a helyi kisboltban, illetve a termelőtől való vásárlás a városiak és a fővárosiak, valamint a felső jövedelmi csoportokba tartozó válaszadók az átlagosnál lényegesen nagyobb arányban járnak szuper- és hipermarketbe, és piacra is. az alsó jövedelmi csoport tagjai az átlagnál kevésbé gyakran látogatnak hipermarketeket és helyi piacokat piacon a budapestiek vásárolnak leggyakrabban, a falvakban élőknek mindössze ötöde jár hetente helyi piacra. a 60 éves és idősebb korosztály az átlagosnál sokkal kisebb arányban látogatja a szuper- és hipermarketeket vagy diszkontokat A lakosság mintegy 9 százaléka kizárólag szuper- vagy hipermarketekben intézi a rendszeres bevásárlását, több mint felük 40 évesnél fiatalabb, és egyharmaduk a legjobb jövedelmi helyzetűek (a háztartásban egy főre jutó jövedelem alapján a felső negyed tagjai) közül kerül ki.
<ul style="list-style-type: none"> Kelet- és Közép-Európában magas az élelmiszerönellátás aránya a nyugat európai átlaghoz képest. Meglepően sokan kezdenek élelmiszerönellátásba Magyarországon is. Az élelmiszer önellátás térbeni-társadalmi mintázata kiegyenlítettebb, demokratikusabb, mint a piacos. A legaktívabbak az érettségivel nem rendelkező, idősebb, vidéki lakosok. 	<ul style="list-style-type: none"> 36 százaléka állította magáról, hogy saját házában vagy nyaralójában kertjében élelmiszertermelést folytat. a legnagyobb arányban a községben élők folytatnak élelmiszertermelést (56 százalék), míg a városokban élőknek harmada, a budapesti válaszadóknak pedig mindössze 7 százaléka Az érettségivel nem rendelkezők 42 százaléka foglalkozik élelmiszertermeléssel, az érettségizett és diplomázott válaszadók körében viszont már csak 28-27 százalék ugyanez az arány. Az életkori csoportok között az idős korosztály mutatkozik a legaktívabbnak a kerti munkában: a 60 évesnél idősebb megkérdezettek 48 százaléka termel a kertjében, szemben a 40-59 évesek 40, és a 18-39 évesek 21 százalékával. Jövedelmi csoportok tekintetében az alsó jövedelmi negyed körében a legnagyobb az élelmiszertermelést folytatók aránya, 43 százalékuk folytatja a tevékenységet, szemben a felső jövedelmi negyed 22 százalékos arányával.

fő tanulságok	statisztikai megállapítások
2: Melyek a helyi élelmiszer ellátás piacos és nempiacos módjainak meghatározó tényezői, okai?	
<ul style="list-style-type: none"> A vásárlásokat alapvetően három szempont határozza meg: a termék frissessége, minősége és ára. Ezek mindenkinek egyaránt fontosak, ugyanakkor számos egyéb externális szempontt figyelembe vesznek: szolidaritás, vegyszermentesség. Ezek elfogadottsága a helyi termékek felé tereli a vásárlókat. 	<ul style="list-style-type: none"> négyből hárman érzik fontosnak, hogy a vásárlással a hazai termelők megélhetése javuljon a megkérdezettek fele gondol a világ más részein élő termelők helyzetére a termék ára különösen az alacsonyabb végzettségűek számára meghatározó a vegyszermentes, egészséges és lehetőleg szezonális termények inkább a diplomások számára fontosak a hazai kistermelőkre mért hatást a magasabb iskolai végzettségűek tartják fontosabbnak a globális hatásokat azonban csak a legjobb jövedelműek veszik valamivel nagyobb arányban figyelembe.

<ul style="list-style-type: none"> • Az élelmiszerellátás demokratikus gyakorlat: jóformán minden társadalmi szegmensben megtalálható. • A spóroláson túl, számos megfontolás motiválja az embereket arra, hogy saját élelmiszer termeléssel foglalkozzanak: egészség, frissesség, közösségi értékek. 	<ul style="list-style-type: none"> • Legtöbben elsődleges és másodlagos okként is azt emelték ki, pénzt spórolnak • 20 százalék említette elsődleges és másodlagos szempontként, hogy a kertben termelt élelmiszer egészséges • A friss élelmiszerhez való hozzájutás lehetősége 13 százalék számára elsődleges ok, 23 százalék számára másodlagos ok, 30 százalék számára harmadlagos ok • A családi hagyomány a válaszadók 11 százalékának elsődleges, 12 százalékának másodlagos, 11 százalékának harmadlagos szempont • Hobbinak elsődlegesen 12 százalékuk tartja • Családi kötelezettséggel, segítségnyújtással, környezetkíméléssel alig magyarázzák • Nem jellemző, hogy olyan terméket termelnek, amely piacon ne volna kapható.
---	--

fő tanulságok	statisztikai megállapítások
3: Mi képvisel többletértéket, környezeti vagy szocioökonómiai előnyt a piacon és a nempiaci körülmények között?	
<ul style="list-style-type: none"> • A lakosság nem szívesen hajlik arra, hogy a vásárlása során valamiért többletfizetést vállaljon. • A helyi élelmiszernek azonban van egy sor olyan tulajdonsága, amiért hajlandók többet fizetni. • E többletfizetést csak a gazdag, városi diplomások vállalják. 	<ul style="list-style-type: none"> • A jó minőségért és az egészséges termékekért még a többség (62, illetve 54 százalék) hajlandó lenne 10 százalékkal többet fizetni. • A hazai kistermelők helyzetének javításáért már csak 37 százalék, a távoli termelők érdekében pedig mindössze 18 százalék lenne hajlandó ekkora plusz kiadásra. • Általánosságban a budapestiek, a magasabb iskolai végzettségűek (főleg diplomások) és a legjobb jövedelmi helyzetben lévők. • A kistermelők megélhetésének javításáért is leginkább a fővárosiak vállalnának tíz százalékos ráfizetést.
<ul style="list-style-type: none"> • A sajáttermelésű élelmiszer környezetileg kifejezetten fenntartható gyakorlatnak tűnik: a többség kézimunkával, természetes, környezetkímélő módon gazdálkodik. • Döntően természetes növényvédelmi módszereket, fenntartható gazdálkodási technikákat alkalmaznak. 	<ul style="list-style-type: none"> • 41 százaléka kizárólag organikus talajjavító módszert alkalmaz, és csupán 11 százalékuk állította, hogy kizárólag műtrágyával javítja a talaj termőképességét. • 26 százalék volt azok aránya, akik mindkét talajjavító módszert használják. • A természetes védelem alkalmazása jellemző a legmagasabb arányban, a termelést folytató válaszadók 35 százaléka csak természetes és kézi eljárást alkalmaz növényeinek védelmére, • megközelítőleg ugyanannyi, 33 százalék azok aránya, akik természetes és mesterséges növényvédelmi módszereket egyaránt alkalmaznak. (Hogy milyen arányban, arra vonatkozóan a kérdőív nem tartalmazott kérdést.) • 10 százalék azok aránya, akik kizárólag mesterséges növényvédelmi módszert alkalmaznak.

fő tanulságok	statisztikai megállapítások
4: Milyen fenntarthatósági előnyei fontosak a helyitermékeknek a piacos, illetve nempiacos ellátásban?	
<ul style="list-style-type: none"> • A lakossági vásárlási döntései nem függetlenek az élelmiszerrendszer összességéről alkotott nyilvánosságban élő képtől. • Ugyanakkor a tényleges döntések meghozatalában az externális hatások ismerete kevésbé játszik szerepet. • A szupermarketek megítélése a hazai és a távoli kistermelők romló helyzetét tekintve nem kifejezetten jó. • Sokan érzik úgy, hogy vásárlási döntéseiken keresztül a kistermelők helyzete javítható. 	<ul style="list-style-type: none"> • A válaszadók 78 százaléka 'inkább' vagy 'teljes mértékben' egyetértett azzal, hogy „azok a hazai termelők, akik szupermarketeknek adják el a termékeiket, nehéz helyzetbe kerülhetnek a kedvezőtlen felvásárlási feltételek miatt”. • Még a legalacsonyabb elfogadottságra találó kijelentéssel (azzal, hogy „vásárlási döntéseinkkel sokat tehetünk a távoli, szegény országokban élő kistermelők helyzetének javításáért”) is három válaszadóból ketten egyetértettek. • Az egyes kijelentések az átlagosnál is elfogadottabbak a fővárosiak körében, az iskolázottság hatása ugyanakkor csak egy állítás („azok a távoli, szegény országokban élő termelők, akik szupermarketeknek adják el a termékeiket, nehéz helyzetbe kerülhetnek a kedvezőtlen felvásárlási feltételei miatt”) esetében szignifikáns.

<ul style="list-style-type: none"> • Az érzékenység alapvető visszatartó erő, akadály a helyi termékek keresletbővülésében. • Ugyanakkor sokan kifogásolják a helyi élelmiszerek elérhetőségét és egyenetlen minőségét is. • A helyi élelmiszer vásárlás sokak számára eleve sokallt ráfordítást jelent a tömeg és a kényelmetlenségek miatt. 	<ul style="list-style-type: none"> • 42 százalék (az alacsony jövedelemmel rendelkezők) a helyben termelt áruk magas árát emelte ki. • 20 százalék (felső jövedelmi csoport) számára kényelmetlenséget okoz a helyi termékek beszerzése, • 14 százalék (felső jövedelmi csoport) a minőségüket kifogásolja, • 8 százalék (a budapestiek) szerint túl nagy a tömeg azokon a helyeken, ahol a helyi termékek beszerezhetőek.
<ul style="list-style-type: none"> • A sajáttermelésű élelmiszer felesleges részének piaci értékesítéséhez nem fűződik érdek vagy az értékesítési körülmények nem ideálisak. A felesleg többféleképpen hasznosul: elcserélik, elajándékozzák. 	<ul style="list-style-type: none"> • A termelést folytató megkérdezettek 90 százaléka semekkora részét nem adja el a termésének. • Csere vagy ajándékozás magasabb hányadára jellemző: 18 százalékuk a termés nagyjából tizedét, 15 százalékuk kevesebb, mint negyedét, 7 százalékuk a termés 25-50 százalékát adja oda másnak

Forrás: Balázs (2013) és Balázs (2016) adatai alapján

4.1.2 Emberek és intézmények

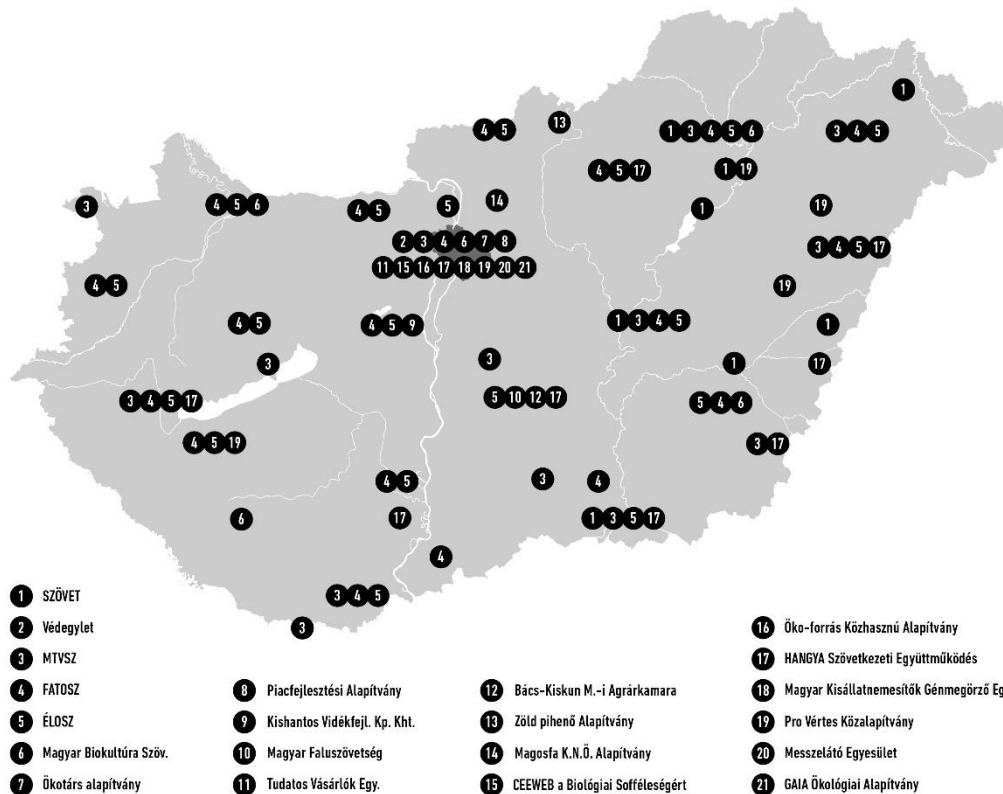
A fejezet az érintett interjúk eredményein alapul. Előbb bemutatom az érintettek bevonásának folyamatát, majd az intézményi elemzés eredményeit.

4.1.2.1. Érintettek azonosítása és bevonása

A kutatás első, 2008-2009-es szakasza egy akcióorientált, a kisléptékű élelmiszertermelés-, feldolgozás és értékesítés szabályainak módosítását segítő felmérés volt, amely az érintettek feltárására kvalitatív interjúzást (N=27) és dokumentumelemzést alkalmazott. Az eredményeként előállított problémakatalógus és megoldási javaslatok birtokában a SZÖVET és a Védegylet aláírásgyűjtést indított a magyarországi helyi élelmiszer mozgalom (élelmiszer önrendelkezési mozgalom) szereplői körében. Az érintettek térképét lásd mellékletben, az 51 csatlakozó szervezet ábráját lásd alább (4. ábra).

Az akció folytatása egy javaslatokat tartalmazó sajtóközlemény kiadása volt a kistermelői rendelet módosítása érdekében (2009 március 25). Ennek nyomán egy közösségi ötletbörze (crowdsourcing) fázis elindítása következett 2009 áprilisában, amelyben érintett szervezetek és magánszemélyeknek online formában tettek további szövegszerű javaslatokat. A folyamat lezárásaként 2009. április 30-án a Budapesti Corvinus Egyetem könyvtárszobájában műhelybeszélgetést szerveztünk, ahol közvetlen értékesítés jövőképeinek azonosítása mellett a beérkezett szövegszerű javaslatok is megvitatásra kerültek. A meghívottak civil aláíró szervezetek és a korábbi feltáró interjúk alanyai voltak, összesen 27-en (A rendezvény meghívóját és programját mellékletben közlöm - M13. Műhelybeszélgetések programja, vezérfonala). A rendezvény lényege egyfajta tetemre hívás volt, hogy az érintettek explicit módon fogalmazhassák meg motivációikat, nézőpontjukat, és ez adjon új lendületet a szakpolitikai reform kezdeményezésnek. 2009 májusában készült el a kistermelői rendelet változásokat integráló konszolidált szövege, amelyet a civilek képviselői átadtak a minisztériumnak⁴⁰.

40 A végleges szakpolitikai módosító javaslat: Balázs Bálint - Simonyi Borbála (2009): Együtt a helyi élelmiszer-rendszerekért, Civil összefogás a kistermelői rendelet módosítására. Budapest (<http://www.foodlawment.hu/downloads/kistermelok.pdf>)

4. ábra: A részvételi kutatási és szakpolitikai folyamat szereplői

Forrás: Balázs-Simonyi 2009.

4.1.2.2. Intézményi elemzés és fejlesztés

A fenti (akció)kutatási folyamat (szekunder adatok és kvalitatív interjúk elemzése) eredményeként összeállítottam egy problémakatalógust, amely a szakpolitikai változtatások irányait jelölte ki. Jellemzően, e problémák igen eltérő súllyal és köntösben jelentek meg az interjúkban, attól függően, hogy az interjúalany milyen intézményes (civil, hatósági) szemszögből tekintette a kérdést. Ennek tanulsága, hogy a tudományosan előállítható tudás, a civilek és a gyakorlati szakemberek nézőpontja teljesen eltérő lehet, vagyis gyakran egyáltalán nem arról szölt a szakirodalom, amit az érintettek fontosnak véltek úgyjuk előmozdítására.

Az érintettekkel készült interjúk, dokumentumelemzés, jogszabályi elemzések eredményeit intézményi elemzés és fejlesztés (IAD) szemléleti keretében értelmeztem (Ostrom 2006, 2011), azonosítva azt a társas cselekvési teret, amelyet a szereplők közötti kapcsolatok, interakciók (konfliktusok és együttműködések) kijelöltek. Azokat a szabályszerűségeket, sémákat kerestem, amelyek a legtöbb érintett szerint meghatározók az alternatív élelmiszer hálózatok fejlesztése szempontjából, vagyis, hogy a hazai kistermelők kedvezőbb helyzetbe kerüljenek.

Az ágazatban jellemző kölcsönhatások mintázata ellentmondásos. Mindenekelőtt, kiterjedt és bonyolult formális intézményi háttér (top-down szabályozások) támogatja az egész ágazatot. A legkiszolgáltatottabb érintett csoport a kistermelők: egyéni vállalkozók, östermelők, adószámmal rendelkező magánszemélyek (nem lehet egyszemélyes bt., kft., illetve más társasági jog alá tartozó jogi személy), „azonban csak a kistermelői és nem-kistermelői (vagyis minden más élelmiszerelőállító) kategóriákat különböztetjük meg az élelmiszerjogban” (Kasza 2010).

A tej- és hússzektor alacsony alapanyag árai miatt a kistermelők elkezdtek a feldolgozást és a közvetlen értékesítést: „nyilvánvalóvá vált a termelőnek, hogy vagy abbahagyja, vagy kézbe fogja az egész vertikumot és kézbe veszi az értékesítést.” A kistermelők mindezt csak egyéni túlélési stratégiaként voltak kénytelenek vállalni, hiszen az összefogás, a hatékony érdekképviselő és érdemi (bottom-up) bekapcsolódási lehetőség a szakpolitikai folyamatokba mind hiányzott. A Kistermelők Lapjának főszerkesztője szerint ebben a kistermelői körben a „szövetkezés láthatóan nem megy ... ugyanakkor, ahogy romlott a piaci helyzetük egyre többen fordultak a közvetlen értékesítés felé. Például termelői kimért tej az EU-ban nincs, egyedül Magyarországon. Amikor a háztáji tejtermelés befuccsolt, mert nem tudnak háztájiban extra minőségű tejet termelni, amihez az kéne, hogy rögtön lehűtsék, amikor a tejszernokok megszűntek, ottmaradtak 40-50 tehénes gazdák, akik elkezdtek közvetlenül árulni. De mi kellett ehhez? Egészségügyi előírásokat kell betartani, kisautók kellene hűtőtartállyal, csap, adagoló. Így abszolút szabályos, sorban álltak érte...”

A kistermelők számára könnyen azonosítható problémák nem is váltak láthatóvá a jogszabályalkotók asztalánál. Interjúalanyaim a következő legfontosabb problémákra hívták fel a figyelmet:

A közvetlen értékesítés kapcsán a legtöbben elsőként az értékesítés mennyiségeivel kapcsolatos problémákat jeleztek, amelyek szabályozása nem minden érintett számára tűnt megfelelőnek: „csak szemhunyasokkal működik a dolog” – fogalmazta meg a Kistermelők Lapjának főszerkesztője.

Konszenzusos véleményt rögzítettem a jogszabályharmonizáció ügyében. „Nincs gazdája a témának” – hangzott az általános vélemény, mivel több ellentétes hatású jogszabály fon hálót a közvetlen értékesítés köré. A kistermelés és a hatóságok között (a vizsgálat időszakában) folyamatosak (voltak) a konfliktusok, amelyek részben a túlszabályozottságra, folyamatos intézményi átszervezésekre, a termelők meg nem felelésére vezethetők vissza; részben az egyes értékláncokban elterjedt csalások, visszaélések miatt keletkeztek. A kistermelők ebből tendenciaszerűen csak annyit éreztek, hogy „számonkérték Józsi bácsin a készáru-labort (...) a szabályozások a nagyüzemek szintjén mennek, némi enyhítéssel. És ezek a szabályok sokszor szigorúbbak, mint az EU szabályozások” – fogalmazott a Kistermelők Lapja főszerkesztője. Hasonlóra jutott egy diplomás tarpai termelő: „személytelenné válik az egész (...) egyébként mi értéktelenek vagyunk, de micsoda nonszensz, hogy egy 2300 fős településen 5-6 hatósági autó rohángál és folyamatosan ellenőriz. Elég nagy szégyen, hogy itt a legszegényebb részekben is ki akarnak sajtolni mindent.” A konfliktusok a segítő hatósági attitűd és a kistermelői szintre lebontott útmutatók hiányából adódtak: „Egyszerűen nem lehet látni, hogy egyáltalán hogyan lehet legálisan mangalicakolbászt előállítani s értékesíteni kistermelőként.”

Az implementáció oldalán kiemelkedő problémaként merült fel a korlátozó-büntető szemléletű hatóság és a helyi végrehajtás anomáliái is. Interjúalanyok hosszan sorolták, hogy az EU keretrendeletre hivatkozva minden apró kérdésben a legszigorúbb, a kistermelőknek a leghátrányosabb megoldást választják: „az állatorvos elmondja, amit el szokás mondani, de arról, hogy miben lehet segíteni, könnyíteni, arról semmi. A hozzáállás az, hogy ha azon átmész, akkor mindenén átmész”. Az egyik kamarai interjúalany markánsabb megfogalmazásában a hatósági oldal gyakorlatára „ki...ott baktermentalitás” jellemző, miszerint „addig jó, amíg le van eresztve a sorompó”. Mindez ellentétben állt az élelmiszerlánc-felügyeletért felelős államtitkárság munkatársának segítő attitűdjével: a két és félórás interjú során számos jogszabályi ellentmondást sikerült tisztázni. Az egyik gazdainterjú alanya így fogalmazott: „a jogi szabályozás a félelmekre

alapoz, a bűnözőkből indul ki és emiatt kizárja a becsületeseket. Ahelyett, hogy az élelmiszerláncokat megtisztítaná az ÁFA-csalóktól”.

A legtöbb érintett számára a közvetlen értékesítés legeklatánsabb problémáját a teljes élelmiszerláncot lefedő „Higiéniai Csomag” jelentette, ezért ezzel részletesebben foglalkoztam. Az unió a kis mennyiségben, helyben termelt élelmiszerek szabályozását a hagyomány, a rugalmasság és az európai kulturális sokszínűség elvei szerint javasolta szabályozni keretrendeletivel⁴¹. Az élelmiszerhigiéniai előírásokat a legkockázatosabb élelmiszeripari folyamatok alapján az elmúlt évtizedek súlyos járványai és élelmiszer botrányai fényében alakították ki. A higiéniai szabályozás szigorúbb előírásokat tartalmaz az állati eredetű élelmiszer esetében, mint általában élelmiszer esetén. A kisléptékű élelmiszer előállítás méretéhez és jövedelmezőségéhez viszonyítva arányosan jóval magasabb költségeket kénytelen elviselni. A rugalmasság elve alapján kivételt képezhet a közvetlen értékesítésben az elsődleges termék, könnyített szabályok alkalmazhatók a tradicionális élelmiszer termékek esetében, s mindez potenciálisan a helyi élelmiszer rendszerek fejlődését segítheti. A tagállamok azonban korántsem használták ki a rugalmasságban rejlő lehetőségeket. A rugalmassági előírások Magyarországon csak 2006. január 1-től léptek hatályba a három érintett minisztérium együttes rendelete alapján.⁴² Vagyis az EU csatlakozásunk utáni két évben nem volt szabályozás, s ez a bizonytalan jogi környezet a magyar kistermelők nyilvánvaló versenyhátrányát okozta.

A városi szabadtéri piacok az önkormányzati ingatlanfejlesztések, a vásárcsarnokok az elmaradt vagy az érintettek érdekeit figyelembe nem vevő felújítások miatt egyre inkább kiszorították a kistermelőket, pedig „a piacok kérdése kulcsfontosságú nem csak az élelmiszertermelők és fogyasztók, de a kortárs város jövőjét illetően is” (Polyák 2011). Ennek ellenére „Julis néni, aki Bükkszéren lakik, eddig a budapesti Garay téren árulta a kézzel gyúrt tésztáját, de amióta átalakították a piacot bevásárlóközponttá, már nem tudja megfizetni a helypénzt.” (Kincsünk A Piac - Hunyadi tér, 2008)

Végül a problémák egyik gócpontjaként említették interjúalanyaim a közétkeztetés kérdéskörét. Az érintettek szerint a közintézmények sokat tehetnek a kistermelői termékek közvetlen értékesítéséért konyháik szezonális beszerzésének megszervezésével, ugyanakkor eltérő módon élnek a jogszabály adta lehetőségekkel. Sok helyen óvakodnak a változásoktól, amelyet a helyi élelmiszer közétkeztetésbe vonása jelent, különösen, ha jelentős árdragulást is okoz. (Ezt egy önálló publikációban dolgoztam fel: Balázs B– Szabadkai A – Pálházy S. Cs. (2010): A fenntartható közétkeztetés lehetősége Magyarországon. Nemzeti Érdek, IV. évf. 2. szám, 14-29. o.).

Ezekben a konfliktuszónákban a kistermelői kapacitások fejlesztését, életképességének növelését tulajdonképpen egyetlen intézményi szereplő sem érezte magáénak, jóformán e problémákról is csak közvetlenül a gazdálkodóktól és szakfolyóiratokból (pl. Kistermelők Lapja) lehetett tájékozódni. A kistermelőknek szóló jogszabályi tájékoztatók, továbbképzések hiányában kevés remény látszott a maximális rugalmasság elvének kikényszerítésére. A magyar kormányzat ráadásul egy jó ideig az EU rugalmassági elvek teljes tagadásával igyekezett felelősségét elhárítani és elkerülni. Ugyanakkor az interjúkból világossá vált, hogy értékes gazdálkodói tudás halmozódott fel a kistermelés természeti-társadalmi lehetőségeiről (például termőhelyi adottságok, klimatikus kockázatok, szezonális, beltartalmi értékek, egészségügyi hatások). Másrészt nem voltak széleskörűen ismertek a szakértői (élelmiszerhigiéniai, állategészségügyi, élelmiszerbiztonsági) tudás elemei sem (például a nyúl- és baromfi húsvizsgálat vágási helyszínhez kötése). A téma eleve igen kevés figyelmet kapott a nyilvánosságban, sajtóban.

41 Az Európai Parlament és a Tanács 853/2004/EK rendelete (2004. április 29.) az élelmiszer-higiénéről és a 853/2004/EK rendelet az állati eredetű élelmiszerek különleges higiéniai szabályainak megállapításáról.

42 Lásd: 14/2006. (II. 16.) FVM - EüM - ICsSzEM együttes rendelet a kistermelői élelmiszertermelés, -előállítás és -értékesítés feltételeiről.

Összességében semmilyen felület nem állt rendelkezésre, hogy a valós kistermelői tapasztalatokat a jogszabályalkotói szándékkal szembesítse. Emiatt nem meglepő, hogy a kooperatív kutatástól is a kistermelői érdekképviselői munka megsegítését várták az érintettek. Amint egyik interjúalanyom fogalmazott: „ha kérhetnék a télapótól, akkor konkrétan derüljön ki, hogy az osztrák gazdák mi alapján tudják a kistermelői termékeiket értékesíteni. Mi alapján megy, valaki egyszer mondja már meg, hogy mit akar a közösségi szabályozás.”

A társas cselekvési térben zajló kölcsönhatások fő eredménye a zavaros és átláthatatlan szabályozás, olykor egymásnak ellentmondó jogszabályok és az informális intézményi megoldásokra épülő helyi gyakorlat, amely beszűkítette a kistermelők lehetőségeit, és értékvesztéshez vezetett például az agrobiodiverzitás és a hagyományos előállítási módok területén. A kérdéshez való alapvetően változásorientált attitűddel viszonyult a legtöbb érintett. Amit egyik gazdálkodó interjúalany fogalmazott, „magát az önfenntartást veszik el Magyarországtól. Egy kistelephelyen miért kell tejporból visszahígított dobozostejet inni, a leggyengébb minőségű felvágottakat, lehet, hogy rég lejárt intervenciós húsból készült, egy francia gazda három éve levágott marháját kapni? Nonszensz!”

A kiszolgáltatottságot növelte, hogy nem volt az ágazatban zajló kedvezőtlen hatások nyilvános megvitatását segítő társadalomtechnika, amely érdemi beleszólást biztosítana a döntéshozatalba is. Az interjúalanyok szerint a nagy gyártók lobbierdekei formálják az ésszerűtlen szabályozást (pl. Élelmiszerkönyv), illetve a jogszabályok aktualizálása sokszor a hatóságok és döntéselőkészítők kapacitás-hiánya és túlterheltsége miatt marad el. A nem megfelelő szabályozás miatt az alternatív élelmiszer hálózatok és helyi élelmiszer rendszerek sokrétű (alapvetően szocioökonómiai és környezeti) előnyei egymással is konfliktusba kerülnek. Az interjúkból egyértelmű volt, hogy a jogszabályváltozás nem könnyen lehetséges. A civil álláspontok alapján a hatósági oldalt kell tetemre hívni és megegyezést kicsikarni. A kutatói oldal szerint döntő a jogszabály legitimitásának alapját képező közös jövőkép megalkotása. A hatósági oldal pedig amint egyik interjúalanyom fogalmazott „anélkül, hogy szövegszerű hivatkozásokat nem gyűjtöd ki neki, addig nem fog semmit megváltoztatni”.

Összességében a szabályozás az érintettek egybehangzó meglátása szerint a kistermelőknek túl költséges és/vagy életidegen, s e kiszolgáltatott helyzet a vidékgazdaságból egyre inkább kiszorítja a szereplőket. Alapvető igényként jelentkezett a szabályozás rugalmassága, hogy lehetőségessé váljon a helyi piacokra, boltokba és éttermekbe való kistermelői értékesítés az adott település 50 km-es körzetéig, hogy a feldolgozott kistermelői termékek (lekvár, kolbász, sajt) eljuthassanak a helyi boltokba és éttermekbe, amelyhez ez EU adta jogi keretek lehetőségeit jobban ki lehet használni. Élelmiszerbiztonsági elvárásként megfogalmazódott, hogy készüljenek végrehajtási útmutatók, amelyek termékcsoportonként részletesen szabályozzák a Jó Higiéniai Gyakorlatot.

A jogszabályi környezet komplexitása egyúttal azt is jelenti, hogy nem elég csak egy ponton változtatást javasolni: „Nem lehet külön választani az értékesítési csatornákat, mert a kiskereskedelmi forgalomba mind beletartozik: ha csak az egyikkel foglalkozom, nem veszem figyelembe a teljes rendszert”

A legfontosabb társadalmi hatások (visszacsatolás) között említhető a sikeres civil nyomásgyakorlás folyamata, amely az együttműködő kutatás eredményeire épült. Kiderült az érintett hatósági intézmények alulfinanszírozottsága, az emberi erőforrás kapacitás alacsony szintje és az átláthatatlan, zavaros felelősségi körök. Lendületet kapott a kistermelői érdekvédelem megszervezése is: A SZÖVET ezek után sikeresen nyert támogatást az Ökotárs Alapítvány Trust for Civil Society in CEE forrásainak felhasználásával, a Civil érdekérvényesítés és közösségfejlesztés című pályázatán a "Civil szervezetek együttműködése a kisléptékű élelmiszer-előállítók érdekképviselőiért" témával (Szövetség az Élő Tiszáért, 2009). A téma zászlóvivőjévé a SZÖVET vált és a Kistermelői Jó higiéniai gyakorlat bevezetése lett első eredménye. Kiderült,

hogy az EU szintű intézményi tényezők csak kis része jelent akadályt a közvetlen értesítésben (ilyen például a csatlakozási szerződés részeként 2005-ben lejáró átmeneti mentesség a húszüzemek és vágóhidak esetében meghatározott egészségügyi feltételeknek való megfelelési követelmények alól, a pálinka jövedéki besorolása). Megnövekedett az együttműködési hajlandóság a kistermelők és önkormányzatok között, melyet a helyi termelői piacok és vásárok egyre szaporodó eseményei jeleznek. A téma iránt megnövekedett figyelem, a szakpolitika kívánatos irányú változása nyomán új intézményi környezet jött létre (például NÉBIH), amelyek új kölcsönhatásokat alakítanak ki. Fontos következmény, hogy az érintettek jobb együttműködése alakult ki, amely előfeltétele lett a sikeres fejlesztéseknek: "jó érzés volt látni, hogy másnak is szívügye ez a téma. Néha nem látom a munkámnak értelmét, mozdul-e előre ettől a világ, de az ilyen alkalmak mindig új erőt adnak" (Czeglédi, 2009).

Az érintett interjúk fő eredménye, hogy számos alternatív élelmiszeres kezdeményezést lehetett azonosítani. Ezek főbb jellemzőit a 9. táblázat foglalja össze.

9. táblázat: Alternatív élelmiszer hálózatok Magyarországon (forrás: saját gyűjtés)

térségi kezdeményező, kulcsszereplők	finanszírozás	dokumentáció, irodalom, releváns publikációk	kiemelkedő fejlemények
Tisza vízgyűjtő: Élő Tisza, SZÖVET, Nagykőrű	LIFE, NCA, Norvég, Zöld Forrás	Balázs-Simonyi 2009 Balázs B. (2011a) Balázs 2012. Lányi 2013 www.elotiszaert.hu	gazdálkodók közvetlen értékesítésének elősegítése; védjegy 5 kötelező és 24 önként vállalható kritériummal
Tolna megye (Szekszárd): Szekszárdi helyi élelmiszer rendszer, Eco-Sensus Közhasznú Nonprofit Kft.	KEOP	Kneafsey és munkatársai (2013) Balázs (2012) Részletesen az értekezésben kerül bemutatásra. szekszarditermek.hu	200 termelő adatbázisa, helyi termék piacok, kiskert tulajdonosokkal zártkerti környezeti problémák megoldása, EU szintű tematikus hálózat a REL-ekről
megyeszékhelyenként: közösségi mezőgazdaság: gazdálkodók által létrehozott fogyasztói közösségek	TVE (Erasmus+) VP	Balázs (2013) Balázs-Pataki-Lazányi (2016) http://tudatosvasarlo.hu/csa http://tudatosvasarlo.hu/cikk/csatlakozz-te-egy-kozossegi-gazdasaghoz	közösségi mezőgazdasági platform
Gödöllő: Gödöllői Helyi Élelmiszer Tanács (G7)	résztevő szervezetek projektjei	Balázs (2011)	helyi élelmiszer fesztivál, gödöllői helyi élelmiszer stratégia

térségi kezdeményező, kulcsszereplők	finanszírozás	dokumentáció, irodalom, releváns publikációk	kiemelkedő fejlemények
Mezőcsáti kistérség: helyi élelmiszer rendszer megalapozása - résztvevők: ESSRG és Kultúrpart Egyesület	Jövő/Menő Program (a Magyar Telekom vállalati társadalmi felelősségvállalási projektje)	Bodorkós (2010) Balázs B. (2011) Pataki és munkatársai (2011) Bodó (2015) Katonáné és munkatársai (2016)	Fenntartható Dél-Borsod Helyigyümölcs Program, Mezőségi Gyümölcsfesztivál; ProLecsó Program - Mezőcsát
Szentesi kistérség: Vedd és véd a szentesit	Szentes Város Önkormányzata és vállalkozói források	n.a.	matricával ellátott üzletekben hívják fel a figyelmet, hogy vásárlásaikkal megelőzhetik, hogy a gazdasági válságban tönkremenjenek a helyi vállalkozások
Mezőföld: Kishantosi Vidékfejlesztési Központ és Népfőiskola	-	Megvalósíthatósági tanulmány (kézirat) - benyújtott, de támogatásra nem megítélt norvég civil (NCTA) pályázat	Műhelybeszélgetések Élelmiszer-termelés, vásárlás és fogyasztás felmérése a Mezőföldön
Kaposvár: Kaposvár Kincse program, kaposvári önkormányzat, Zselici Forrás Kft, Kaposvári Nagypiac Kft.	KEOP	Nagy (2014)	termelőverseny, előadássorozat, helyi termék nap, Kaposvár Kincse Védjegy
Békés, Békéscsaba, Gyula: Közép-Békési Helyi Termékek - Közép-Békési Területfejlesztési Önkormányzati Társulás, Békés Város, Gyulai önkormányzat, Békés Megyei Kereskedelmi és Iparkamara	MNVH	http://kozepbekes.hu/	Békés, Békéscsaba és Gyula termelőit, kézműveseit bemutató kiadvány; helyi termékeket méltányos áron (15%-os árréssel) forgalmazó kiskereskedői hálózat
Marcal Forrásvidék: Marcal Forrásvidék hálózat, Sümegi kistérség, Famulus Egyesület, Sümeg Kistérségéért Egyesület	LEADER+	http://www.sumegterseg.hu/	helyi termék-együttműködés kialakítása
Kerekegyháza-Fülöpháza térsége: Csigatúra - Kiskunsági Hagyományörző Kézműves és Turisztikai Egyesület,	n.a.	Balázs-Simonyi 2009	lovas, kerékpáros vagy gyalogos „slow food” túrát kínáló szolgáltatás
Hegyköz, Zemplén: Szekrény hálózat a Hegyköz településein Nagy-Milic 896 akciócsoport, Hollóháza Önkormányzata	LEADER+	n. a	18 tagtelepülésen 30 db fából készült vitrines termék szekrény és tálaló
Börzsöny és a Dunakanyar: Duna-Ipoly Zöldút, Magosfa Környezeti Nevelési és Ökoturisztikai Alapítvány	NCA, KEOP, Erasmus+	n. a	helyi termelőket bemutató információs táblák a településeken. Vásárok, piacok szervezése a környező nagyobb településeken
Zsámbéki-medence: Stelázsi helyi termék-polcrendszer	Zsámbéki-medence Idegenforgalmi Egyesület	n. a	n.a.
Nyugat-Dunántúl (Oszkó, Szombathely): Pannon helyi termékklaszter, Pannon Helyi Termék Nonprofit Kft	NKTH, NCA, Mobilitás, PHARE, HEFOP és EQUAL	Pannon Helyi Termék Nonprofit Kft. (2013) pannonproduct.hu	30 körüli termelői adatbázis, vásárok - fesztiválok
Homokhátság (Kecskemét): Homokháti Gazdaudvar Hálózat, Kamra-túra Egyesület, Bács-Kiskun Megyei Agrárkamara	Homokháti speciális célprogram, Tanyafejlesztési program, NAK	Kujáni (2014) kamra-tura.hu	110 körüli homokháti gazda termékeinek adatbázisa, Tanyai Termékek Piacsa Kecskemét főterén

A megalapozó érintett-interjú kutatás hozzájárult a kistermelői rendelet sikeréhez. A rendelet célja a kisléptékű értékesítés megalapozása, a hagyományos kistermelői értékek védelme. A rendeletet azóta két ízben is módosítani kellett a hatósági ellenőrzési tapasztalatok mellett a kooperatív kutatás eredményei alapján. Az új rendeletet a szocialista vezetésű Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium alkotta meg (52/2010. (IV. 30.)), amelyet a jobboldali új kormány által létrehozott Vidékfejlesztési Minisztérium 4/2010. (VII. 5.) rendelete módosított. A változások eredményeként számos ponton bővültek a kistermelők értékesítési és szolgáltatási lehetőségei:

- A növényi és állati alapterméket a kistermelő már nem csak a helyi településén, hanem saját megyéjében és a gazdaságától légvonalban számított 40 km-es határon belül, valamint Budapesten is értékesítheti boltok, vendéglátóegységek és a közétkeztetés számára. (Vagyis a 852-853/2004 EK rendelet „local” szava ne pusztán az adott településre, hanem ennél tágabb környezetre vonatkozzon. Megjegyzendő, hogy Ausztriában például ezt az egész országra kiterjesztették.)
- A feldolgozott termékek nem csak vásáron és piacon értékesíthetők közvetlenül a fogyasztónak, hanem például tájboltokban, gazdaboltokban, helyi termék boltokban, éttermekben, közétkeztetésben is, a termelő lakóhelye szerinti és azzal határos megyékben, valamint Budapesten.
- A közbeszerzési törvény hatálya alól kikerült a hús, a zöldség-gyümölcs, így a kistermelők közvetlenül értékesíthetik ezen termékeiket a közétkeztetésben.

A megalapozó érintett-interjú kutatás tette lehetővé, hogy a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztésével foglalkozó kezdeményezésekről átfogó tudást szerezzek és fejlesztésükbe a kutatások kivitelezésével személyesen is bekapcsolódjak a fenti táblázatban kiemelt esetekben: Mezőcsáton, a SZÖVET-nél, a Mezőföldön, Szekszárdon, Gödöllőn, a CSA-knál. E kezdeményezések olykor állami támogatásból, máskor üzleti alapon, esetenként civil nekibuzdulásból szerveződtek, különböző sikerrel. Esettanulmányaim (4.2 fejezet) ezeket a sikertényezőket elemzik.

4.1.3. Jövőképek

Az alábbiakban a scenárióalkotó műhelybeszélgetés eredményeit közlöm. Az érintettekkel zajló műhelybeszélgetésen a résztvevőket arra kértem, hogy jelöljék meg, milyen (akár pozitív akár negatív) intézményi változásokat várnak a jövőben. Nominális csoporttechnikát használva (Chioncel és munkatársai 2010), először a résztvevők egyénileg dolgoztak és írták le a jövőképek elemeit. Majd közösen alakították ki a jövőképeket (pozitív – negatív – köztes), s végül értékelték és elnevezték a felvázolt három jövőképet (lásd 10. táblázat).

A hazai vidék- és térségfejlesztés gyakorlatában (illetve általában a szakpolitika tervezésben) nem jelenik meg a hosszú távú kitekintés, a szakma 7–10 éves távlaton túlra nem tervez és nem is méri fel a lehetőségeket (Faragó, 2005; Korompai és munkatársai, 2017). A hosszú távú szemlélet hiánya miatt a rövid távú politikai tervek nem rendelkeznek megfelelő alappal. A jövőalkotás társadalomtechnikája, és az eredmények ugyanakkor kifejezetten hasznos közpolitikai tervezési információkat képesek nyújtani, rámutatva az alternatív élelmiszer hálózatok kiemelt szerepére a hibridizációs és lokalizációs forgatókönyvekben.

A hazai scenáriók a jövőbeli élelmiszerellátást fenntarthatósági kérdésként kezelik és a jövőképeket a globális vs lokális, minőségi vs high-tech ipari élelmiszer élelmiszerellátás

ellentételezésére alapozzák. A lokalizáció-globalizáció-hibridizáció irányai láthatóan nem alkotnak igazán összefüggő jövőképeket, ugyanakkor más töről fakadó, egymással szembenálló nézetekből építkeznek.

A korábban ismertett WEF és Contsentsus scenáriókhöz hasonlítva látható, hogy itt is konszenzus van arról, hogy a jelenlegi élelmiszerrendszer átalakulásra van ítélve: ennek iránya azonban igen kérdéses. Érdekes, hogy a technológiai fejlődés e téren nem elkerülhetetlen és nem determináló szerepű. A klímaváltozás, a népességnövekedés mint téma sem igazán jelent meg integráns módon a hazai scenáriókban. Ugyanakkor itt is fontos strukturáló szempont a keresleti oldali igények változása és a gazdasági integráció/szeparáció. A negatív (globalizációs) forgatókönyv magában foglalja a lomha és társadalmilag igazságtalan globális gazdaságra épülő WEF-es, „leggazdagabbak túlélése” scenárióját, illetve a negatív externáliát növelő „korlátok nélküli fogyasztásos” WEF-es scenáriót. A hibridizációs jövőkép megfeleltethető a belga Contsentsus „ökohatékonyaságra” épülő jövőképeinek, valamint az erősen összekapcsolt piacokra és erőforrás hatékony fogyasztásra alapozott „nyílt fenntarthatóság” WEF-es scenáriónak, amely voltaképpen a helyi alternatívák globalizációját és a globális ellátási mintázatok lokalizációját kínálja. A lokalizációs (helyi gazdaságra épülő) jövőkép pedig a „lokális az új globális” WEF-es scenárióhoz, valamint a Contsentsus „dekommodifikációs” és „élelmiszer-önellátós” jövőképehez áll közel, amely a hazai helyi élelmiszer-rendszerek kialakítását a leginkább segíti.

A jövőképek alapul szolgáltak az érintettek közötti konszenzuskeresésnek, és így a kistermelői rendelet módosításához készített közös javaslatoknak. A közös scenárióalkotó műhelybeszélgetés számos szabályozási dilemma lezárulását tette lehetővé minden érintett számára megnyugtató módon. A támogató szervezetek száma egy év alatt 53-ra nőtt: a közösen megalkotott szövegszerű módosítási javaslatokon túlmutatóan a kisléptékű élelmiszerrendszerek érdekében tevékenykedő civil szereplők megerősítését, hálózatba szerveződésük elősegítését, készségeik és nyomásgyakorló képességük fejlesztését is sikerült elérni. A kooperatív kutatás eredményeként a korábbi szakpolitika által hátrányosan érintett csoportoknak (a kistermelőknek) jócskán felerősödött a hangja és a civil érdekvédelem kialakítása után megfelelő érveket dolgozhattak ki a hatóságokkal és a döntéshozókkal folytatott tárgyalásokra. A műhelybeszélgetés eredményei a Kistermelői rendeleten túl a Vidékfejlesztési Programba és Magyarország 2016-2050-es Élelmiszergazdasági Programjába (lásd A minőségi élelmiszergazdaság fejlődésének háttérének létrehozása című fejezetet) is beépültek.

A jövőképek ugyan tartalmilag nem jelentettek meglepetést és alapvetően azt jelezték, hogy az érintettek szerint az alternatív élelmiszer hálózatok helyzete hazánkban – az európai tapasztalatokkal megegyező módon - reményteljesnek nevezhető. Ugyanakkor jól azonosítható pontokon a jelenlegi (akkori) intézményi környezet nem megfelelően ösztönözte az alternatív élelmiszer hálózatokat. A kutatás feltárta a hazai szabályozás és támogatáspolitikai leginkább változtatásra szoruló pontjait. Az érintett elemzés megalapozta és az érintett interjúkkal hatékonyan tudta támogatni 53 civil érintett szervezet érdekképviseleti együttműködését. A kooperatív kutatás eredményeként létrejött jogszabálmódosítás az állami szervek kapacitás hiányát pótolta ki, azzal, hogy segítette kihasználni az EU adta jogalkotási kereteket nemzeti érdekeink védelmében. A részvételi folyamat fő eredménye, hogy a civil érdekvédelmi mozgalom képessé vált a kistermelői érdekek hatékony képviseletére.

10. táblázat: Jövőképek az alternatív élelmiszerhálózatokról – ahogy az érintettek látják.

Pozitív jövőkép: Lokalizáció

Helyi érintettek dominálnak a helyi közösségek élelmiszerellátásában, a létező közvetlen kereskedelmi formák megerősödnek.

A megtermelt áru a legrövidebb úton, a legkevesebb szállítással és tárolással, a legkisebb környezetterheléssel és energiaigénnyel jut el a fogyasztóhoz.

A termelés meghatározó részét a saját fogyasztásra termelő háztartások, egyéni gazdaságok, valamint az árutermelő mikro-, kis- és közepes méretű családi gazdaságok, mikro- és kisvállalkozások adják.

Kereskedők és üzleti befektetők helyett gazdálkodók szervezeti, együttműködési átveszik a helyi és regionális piacok, agro-turizmus, kisléptékű feldolgozók, termelői feldolgozott termékeket árusító boltok irányítását.

Az élelmiszerfogyasztás nagyobb része származik alternatív élelmiszer hálózatokból.

Helyi önkormányzatok aktív szerepet vállalnak a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztésében.

Az élelmiszertermelés tudatosítja a város és vidéke egymásrataltságát, és erősíteni tudja a térségi együttműködéseket.

A fogyasztók bevásárló körökön keresztül aktív kapcsolatot ápolnak a termelőkkel.

Helyi hatóságok döntő és kezdeményező szerephez jutnak közéleti meg szervezésében.

A termelők és fogyasztók közötti kapcsolatot számos innovatív szerveződés segíti.

Negatív forgatókönyv: Globalizáció

Multinacionális, nagy feldolgozók és befektetési célú érdekkörök kezébe kerül a helyi és regionális élelmiszerellátás megszervezése, amely saját márkás termékekkel feleslegessé teszi a termelők és fogyasztók közötti egyedi társas kapcsolatokat.

Az agrobiznisz (ellátó ágazatok, élelmiszer gazdaság, felvevő ágazatok) a nemzetgazdaság számottevő (legalább fele) részét képezi.

Dominálnak a termelésben a közép- és nagyvállalatok.

Szupermarketek és kiskereskedelmi egységek válnak az agrárgazdaság meghatározó szereplőjévé.

Az élelmiszerellátást egyre gyakrabban házhozzállítással segítik.

Az alternatív élelmiszer hálózatok súlya minimálisra csökken, marginálissá válik, és a közvetlen kereskedelmi megoldások a hobbi kategóriába kerülnek.

Gazdaságilag életképtelenné válnak az alternatív élelmiszerhálózatok, és a személyes kapcsolat lehetősége is megszűnik a termelők és fogyasztók között.

Köztes jövőkép: Diverzitás/Hibridizáció

A szereplők sokszínűsége jellemző: helyi gazdaságtól az élelmiszeripari nagyvállalatokig sokszereplős lesz az élelmiszerellátás.

A helyi és regionális ellátásban a kistermelők, családi vállalkozások, kis- és közepes vállalkozások dominálnak. A saját fogyasztásra termelés kiegészül a piacos minőségi helyi élelmiszer termeléssel.

A nagy volumenű, export igényeket termelői együttműködések, szövetkezetek, integrációk, szakosodott agrár-élelmiszeripari vállalkozások látják el.

A helyi és regionális piacokon megjelenik a kisléptékű és a nagyvállalati szereplők együttműködése, társulásai; például a feldolgozás és a szállítás területén.

A közéleti meg szervezés - a beszerzésen és felszolgáláson/feldolgozáson keresztül - fontos intézményi felvevője lesz a minőségi helyi termékeknek.

4.2. Négy esettanulmány az alternatív élelmiszerhálózatokról

A *SZÖVET* esettanulmány az posztstrukturalista elméleti fejezetben bemutatott élelmiszer-önrendelkezési elvi szempontok (ökológiailag megbízhatóság, helyi gazdaságok előnyben részesítése, átlátható kereskedelem, biodiverzitás fenntartása, társadalmi igazságosság) gyakorlati megvalósulását mutatja be. *Fő tanulsága*, hogy az alternatív élelmiszer hálózatok fejlesztésének számos előmozdító tényezője van jelen hazánkban: sokféle érintett együttműködése, hálózatépítés a változás érdekében; a hagyományok újragondolásának (értékfeladás nélküli professzionalizáció) igénye; kereslet az alternatív, környezetkímélő mezőgazdaság termékei iránt; összetett erőforrások mobilizálási képessége; folyamatok inkubálásában, accelerálásában jártas közvetítők.

A *szekszárdi esettanulmány* egy hazai élelmiszer rendszer kiépítésének fő mozzanatait tárta fel. Az értéklánc elemzés elméleti hátterén értelmezve a valódi érékképző mozzanat a földet az asztallal összekötő láncolat kiépítése lenne: az adott régióra jellemző, kézműipari módszereket alkalmazó termék-portfólió kialakítása, értékesítésének, ellátásmenedzsmentjének megszervezése. *Legfontosabb tanulsága* a fenntarthatósági átmenetek szempontjából az, hogy a jelenlegi hazai kísérletekben a rendszer-innováció igencsak korlátozott, főként csupán a szezonális termékek vásárlásával kialakuló egészségesebb étrendben és helyi gazdaság fejlesztésében jelenik meg.

A *gödöllői esettanulmány* egy helyi élelmiszer rendszer kiépítésével a városi szintű élelmiszerpolitika lehetőségeit és intézményesülésének esélyeit vizsgálta. Amint az eset rávilágított, élelmiszerpolitika alatt nem csupán az agrár- vagy vidékfejlesztési politika elemei értendők, hanem sokkal tágabb intézményi szempontok is ide tartoznak: a közegészségügy (elhízás és élelmiszerszegénység), a környezet és klímapolitika, az élelmiszerminőség és -biztonság aspektusai. A sokszereplős, térségi szintű együttműködést kívánó kezdeményezés a szerveződési dilemmák (önkéntes projektszervezet vs kommunikációs ernyőszervezet) miatt végül megszűnt, illusztrálva, hogy hazánkban a civil élelmiszer hálózatok politikai-gazdasági jelentősége csekély.

A *közösségi mezőgazdaság* esettanulmány bemutatja, hogy akár gazdálkodói, akár fogyasztói oldalról nézzük, a részvétel magas szintű elköteleződést vár el, ami a korábbi életmód fenntarthatóbbá tételét, teljeskörű átalakítását kívánja meg. Ezek a kezdeményezések a friss és egészséges termékeket preferáló, egészség- és környezettudatos, a helyi gazdákkal szolidaritást vállaló társadalmi rétegben aratnak sikert, amely Magyarországon is szerencsésen bővül. Emiatt joggal várható, hogy az alternatív élelmiszer hálózatok e típusa valóban alkalmas a fenntarthatóbb és igazságosabb élelmiszerrendszer megalapozására.

4.2.1. Élelmiszer önrendelkezés: SZÖVET

A szervezet bemutatása. A SZÖVET 2006 óta valós helyi közösségi interakciót végez a Tisza menti településeken, Nagykörű központtal. „Régi mániánk volt, hogy ha létrejön egy Tiszás szervezet, annak nehogy már Pesten legyen a központja” – mondta el az alpolgármester. A szervezet a Tisza Biodiverzitás Programja elnevezésű UNDP GEF programból (2005-2008) nőtt ki, amely 50 egyéni gazdálkodó, illetve szervezet számára biztosított az Élő Tiszáért program keretében összesen közel 40 millió forintos természetkímélő gazdálkodást elősegítő mikrotámogatást. Az Élő Tiszáért 2006-os Memorandum a Tiszáról című feljegyzéséhez 23 civil szervezet, 27 gazdálkodó, illetve gazdálkodó szervezet, 4 önkormányzati társulás, 31 önkormányzat, 17 tudományos kutató és 19 egyéni támogató csatlakozott. 2007-ben ők jegyezték be a Szövetség az Élő Tiszáért Egyesületet 38 taggal. Tevékenységei már nem pusztán valamely környezeti probléma komplex ökológiai megoldását célozzák (ártéri tájgazdálkodás, ember és folyó fenntartható együttélése). Célja sokkal inkább a helyi piacépítés, az eladási lehetőségek

javítása lett, tehát szocioökonómiai problémáik megoldása nyitott, közösségi szintű kezdeményezésekkel. A SZÖVET távlati célja a fenntartható vidékgazdaság megteremtése a környezetkímélő mezőgazdálkodási gyakorlat terjesztésével. A szervezet korábban az ártéri tájgazdálkodás módszertanáról készítettett kézikönyvet. A SZÖVET-re jellemző volt az erőteljes virtuális jelenléte, nyilvános elérhetősége és a vezetők közéleti aktivitása. Tagsági rendszerük is publikusan elérhető. Az Egyesület piacélénkítési céllal szervezte meg tagságát, a tagok listája pedig elérhető volt az egyesület honlapján. Szervezeti céljai gyakorlatiak és akcióorientáltak a helyi kisgazdálkodók, közösségi vállalkozások megsegítésére, amelyet a Svájci-Magyar Civil és Ösztöndíj Alap, a Nemzeti Együttműködési Alap Új Nemzedékek jövőjéért kollégiuma, az NCA, a KVVM Zöldforrás, az EGT/Norvég Finanszírozási Mechanizmus, az ÖKOTÁRS Alapítvány és partnerei is támogattak. A kezdeményezés továbbá az élelmiszer-önrendelkezés gyakorlati modelljét is nyújtja.

A szervezet profilja, vezetői, céljai. Az alapító tagok környezeti problémák iránt érzékeny, városi, diplomás értelmiségiek, akik egyfajta tudatos ellenurbanizációt képviselve vidékre költöztek és az előregedő helyi társadalomban aktív környezetkímélő életformát, helyben végezhető, alternatív gazdasághoz kapcsolódó munkahelyeket kerestek és alakítottak ki. A szervezet mintaadó, vizionárius operatív vezetője folyamatos kapcsolatot ápol gyakorló szakemberekkel, kutatókkal és rendszeresen dolgozik együtt szakdolgozókkal is. Fontos közéleti szerepet játszik nyilvános médiamegjelenéseivel és konferencia előadásaival. A szervezet gyakorlati tapasztalatok fényében fokozatosan mozdult a természetvédelmi céloktól a komplex vidékfejlesztés, majd a helyi gazdaságfejlesztésen keresztül a gyakorlati piacfejlesztés lépéséig. A célok lebontása legfőképpen „ösztönös” módon zajlik a munkatársak között – „ahogy itt egyre jobban látszott, hogy a helyi gazdaság nélkül a vidék halálra van ítélve”. A gyakorlatban „megtalálják a kapcsolódási pontokat, és újra kötik a kapcsolatokat”. Helyi gazdafórumokat tartanak, ahol a kistermelők be tudnak jelentkezni. „Összehangolt csapatra van szükség, nem jó, ha az egyik húzza szekeret, a másik meg rántja” – árulta el egy Szövetes gazdálkodó. A napi munkamegosztást a nagykerüi iroda szervezi meg, a munkát a nagykerüi polgármester és alpolgármester, a tájboltot üzemeltető gazda, egy helyi agrárkamara alkalmazott és egy jogász tanácsadó vállalja.

A szervezet és a helyi közösségek kapcsolata. A SZÖVET a helyi gazdálkodók összefogásán keresztül talált utat a helyi közösségekhez, emiatt magas az ismertsége a településen. A helyi közösségek részvételét segítette a településen még meglévő lokális tudás, azaz, hogy „falun még van kitől kérdezni”. Továbbá, hogy teljes évet átfogó programokat tudnak kínálni: például téliestés beszélgetéseket, felnőttképző (például gyógynövényes) tanfolyamokat, gyerekeknek szóló szakköröket, „virágzástól befőzésig” tartó helyi programokat. A Szövet szervezte meg az ország első helyi termék fesztiválját is és harmonikus viszonyra törekszik a helyi közösségekkel. Nagyjából 70 fős egyesületi tagságot szervezett akciócsoportba a Beregben, a Bodroghözben, a Kesznyéteni Tájvédelmi Körzet környékén, a Borsodi Mezőségben, Nagykörűben és környékén, a Nagy-Sárréten (Túrkeve és környékén) és a Kis-Sárréten (Biharugra és környékén). A fő feladatuk a helyi gazdálkodókkal, a helyi önkormányzatokkal, civil szervezetekkel való kapcsolattartás az egyesület akcióterületén. Aktív szerepet vállaltak a hagyományos mezőgazdasági tudás terjesztésében és közösségi ellenőrzésében is. Felnőttképzési és általános iskolai környezeti nevelési programokat is szerveznek. Az akcióterület kijelölésében a természeti határok voltak irányadók: „a tiszai Alföld, Magyarország területének egyharmada és a Kárpátok bérceinek vízválasztóján innen eső területek tartoznak a SZÖVET működési területéhez, amelyet Széchenyi nyomán Tiszavölgynek hívnak”. Ugyanakkor az alpolgármester szerint az ökológiai gondolat a helyi társadalom szocioökonómiai leépülésétől nem elválasztható: „ez a mozgalom, amit csinálunk semmit nem old meg, egy csepp a tengerben, s mutatja a helyzet abszurditását, hogy mi itt 2-3 gazdán segítünk, az ekkora port ver fel. Figyelemfelhívó jelentősége van. (...) a

falu évi kétmilliárd forint értékben költ kenyér, sajt, hús, tojás és tejtermékekre. Miközben neki kéne előállítani. Ha így lenne, ez a pénz nem kimenne, hanem bejönne.”

A szervezet fő tevékenységei és kedvezményezettjeivel való viszony. Célcsoportjuk a termékeik számára új piacokat kereső termelők, feldolgozók, szállásadók, akiket érdekképviseleti munkával segítenek. „Azt nem mondhatom, hogy szentek a termelőink, mert egyre kevésbé azok” – fejtette ki a Szövet piackoordinátora. A gazdák bevonását emiatt kifejezetten a piacélnkítés céljával kezdeményezték, hogy értékesítési lehetőségeik közös megszervezésével gazdasági életképességüket növeljék, agrármarketingjüket professzionalizálják. A feladat - ahogy az interjúalanyom fogalmazott - „a piac szereplőinek koordinálása, az együttműködés rendjének kialakítása”. Ez több szinten zajlik: a Szövet által kiszolgált termelői piacok mellett, egyre jellemzőbb, hogy amikor az emberek megszervezik magukat, hogy nagy tételben vásárolhassanak alternatív (kollaboratív) elosztóközpontokon keresztül, például fogyasztói körök vagy bevásárló csoportok segítségével (például a Szatyor vagy a Rák Ellen a Holnapért Alapítvány működtetésében). Az osztrák ízregió „Bauerneck” mintájára alakították ki a helyi termék polcokat, ezek azonban valós társadalmi igény hiánya miatt elhaltak. Eggyel magasabb koordinációs szinten pedig a tájboltok rendszerének kialakítása volt a cél, ezek szintén nem működtethetők fenntartható módon a magas ÁFA, munkaerő- és rezsiköltségek miatt. A következő forma az agro-ökoturizmus és a végén (a legösszetettebb koordinációt igénylő formaként) áll a helyi termék közétkeztetésbe juttatása. A piacszerzési munka fő tanulsága számára az, hogy „Budapestről nem lehet a helyi piacokat koordinálni, ezeket helyi közösségeknek kell. Mi csak a jó példákat tudjuk odavinni...”

A termelők korábban hiába pályáztak helyi LEADER szervezetükkel, nem nyertek. A Szövet vezetőjének értékelése szerint márpedig „amíg nincsenek helyi termelői csoportok, összefogások, addig helyben nem igazán lehet mit tenni”. E piacélnkítés lényegében adaptív erőforrás menedzsment, amely az élelmiszer rendszer bizonytalanságát és dinamikáját igyekszik kezelni kisléptékű és rugalmas helyi megoldásokkal. A koordinálás feladata során „mindig a fogyasztói igényekből indulunk ki.” A tapasztalat azt mutatta, hogy megnőtt a kereslet a vegyszermentes élelmiszer, a különlegességek (parasztparadicsom, lilahéjú krumpli) iránt, a minőségi helyi termékből hiány keletkezett. A legjobb termelőknek „már most le van kötve a jövő évi össztermése”.

A Szövet helyi gazdaságfejlesztési stratégiája a morális ökonómia koncepcióján áll: „a dolog lényege a tisztességes kereskedelem az, hogy a gazdához jusson is el a nettó ár 70 százaléka” – fogalmazott az alpolgármester. „A kistermelők által előállított áru értékének nem pénzügyi, hanem erkölcsi értelemben meg kell jelennie” – jelezte a piackoordinátor. Emiatt az Egyesület kísérletet tett egy új védjegy, az Élő Tisza Tájtermék Védjegy bevezetésére is 2008-ban. A védjegy ingyenes piacélnkítési szolgáltatást nyújt a tagoknak, építve a Tiszavölgy múltbeli jó hagyományaira és a környezetkímélő tudatos fogyasztói keresletre: „Ez nem konkurencia a biónak, a minősített rendszernek, bár itt is van tanúsítás.” A védjegyeseknek kínált szolgáltatások egyszerű, olykor önkéntesen végzett, kistermelőkre szabott „fapados” marketing és értékesítési megoldások. Az ebből származó egyesületi bevételek nem jelentősek, viszont a védjegy ismertsége kimagasló. A helyi termék piacok élnkítését hátráltatja, hogy „nagyon kevés termelő van, aki értéknek tartja a munkáját... egyre többen nyúglódnak: feladják, kivágják a gyümölcsöst. Erre tehát nem lehet bizton számítani”. A bizonytalanságot tovább növelik a kistermelőkkel való együttműködés során érzékelt problémák, ugyanis „önvédelemből vagy morális, gazdasági kalkuláció miatt nem mindig lehet rájuk számítani. Gyakran az áru nem annyi és nem jó minőségű”. Ez a fajta kooperációs rend tehát nagy elhivatottságot és rengeteg önkéntes munkát kíván meg a szervezet vezetőitől: „Bármennyire is szélmalomharcnak tűnik, nem teheti meg a Szövet, hogy cserben hagyja a kistermelőket”.

Alternativitás. A SZÖVET akcióorientált szemléletének legjellemzőbb példái a közvetlen értékesítési akciók és befőző napok, amelyekre heti hírlevelekben toborozták a vásárlókat előrendelési és házhozszállítási lehetőséget is kínálva. 2008-2009 nyarán került sor az Alma- majd Meggymentő és a Liba Akcióra, amely elindítója szerint egy „jól elsült médiahekk. (...) nem támogatásért mentünk, meg kiborítani, hanem magunk vettük kezünkbe a láncot”. Az átadások heti egyszer, három budapesti és egy szolnoki helyszínen valósultak meg. 2010 tavaszán és őszén tájfajta, régifajta, hazai fajta facsemete vásárt hirdettek meg. A SZÖVET e gyakorlati tevékenysége a modern élelmiszerrendszer kritikájaként értelmezhető és érdemben segítette a kistermelők piacra jutását, problémáik láthatóvá tételét a nyilvánosságban: „Demonstrálni kellett, hogy mindenki jól jár”. „A 2300 hírlevél feliratkozónak kiküldött közvetlen értékesítési lehetőség futótűzként járta be az internetet, ömlöttek az előrendelések”. A városi kereslet azóta stabilizálódott. Jelenleg Budapesten négy piacon árusítják Nagykörű és a Tisza menti települések termékeit: a Komjádi (volt MDF) piacon, a sashalmi, a Vörösvári úti és a Tétényi úti piacon. A Szövet helyi termék polcai a nagykörűi Tájházban, a budapesti Mamut II. bevásárlóközpontban, a Magyar Pálinka Házában vagy a Vásárcsarnokban egyáltalán nem találtak stabil keresletre.

A Szövet ezekkel az alternatív, közvetlen értékesítési lehetőségek megteremtésével a megváltozott és tömeges fogyasztói igényt érzékelte minden érintettnél korábban és élesebb módon: „kiderült, hogy a háziasszonyok befőznek és hogy Budapesten rengeteg önszerveződő közösség van”. A piackoordinátor pedig átfogó képet tudott alkotni e megváltozott fogyasztói igényekről. Amint az interjúban fogalmazott, „több órát álltak hosszú sorokban az emberek, hogy közvetlenül a gazdáktól vásárolhassanak, hogy ahhoz jusson a pénzük, aki a munkát elvégzi. (...) A nagy lelki felbuzdulás nem tartott sokáig. Viszont kis tételekben így is elég erős potenciált jelent, ha a helyben egyébként nem eladható árut felhozzák Pestre.” A szakirodalommal összhangban e megváltozott fogyasztói kereslet lényege a koordinátor szerint az, hogy „a vásárlási tényező inkább a szolidaritás, és kisebb részben az áru minősége és méltányos ára”. A változás oka a fogyasztók fokozatos kiábrándulása a kiskereskedelmi láncokban elérhető élelmiszerből. Amint a Szövet piackoordinátora fogalmazott, „bemennek a pillanatnyi örömeért (a multiba), de a boldogság végül hiányt szenved, nem tud egy jóízűt enni, nincs íze, hacsak nem prémiumtermék.” Az akciók ugyanakkor nagy érdeklődést generáltak a gazdálkodói oldalon is: „A bejelentkezett termelők egyharmadát még nem is ismertük. Akár védjegyhasználók lesznek később, akár nem, minden tagunk és beszállítónk nyilatkozni fog, hogy be tudja tartani a szabályokat.”

A Szövet esetében az élelmiszeri rezsimelemzés elméletével egyező módon a vezetők antagonisztikus ellentétet látnak a környezetkárosító agráripárosítás és az alternatív mezőgazdasági gyakorlat keretében előállított élelmiszer (food from nowhere vs. food from somewhere) között. A szervezet elnöke Hamvas Béla Antikrisztusra vonatkozó gondolatait felhasználva a személytelenségben azonosítja az ellenfelet az agrár-élelmiszer rendszerben⁴³. A kezdeményezés legfőbb célja az, hogy „Tegyük mellé az arcot, hogy egy személyes nyilatkozat nyújtsa a garanciát.” A szervezet elnöke „egyszer Hamvas idézetet hozott a közgyűlésre, aminek a lényege az, hogy az ember már nem tudja, hogy honnan származik az élelme. Bárkit bármikor meg lehet büntetni valami miatt. Ez az ösztönös félelem dolgozik az emberekben és ez hat ki a gazdaságra is. Emiatt fontos a személyesség visszaállítása.”

Hálózatépítés. A SZÖVET számos pályázatba is bekapcsolódott és állami programok is segítették a szervezetet. A pályázatokhoz kapcsolódó konferenciák hozták össze a vezetőket és a fő érintetteket. Amint a Szövet egyik munkatársa elmondta, „az „Arat a magyar” című konferencián megkerestem a Szövet elnökét, hogy a közétkeztetés és a helyi termelés összekapcsolásával

43 „anonim borzalom, amellyel szemben védtelenek vagyunk, nem mert tőlünk független, hanem mert ezt a nemlétezőt mi valósítjuk meg és mi csináljuk és mi tartjuk fenn és mi ragaszkodunk hozzá. Egyetlen pillanatában sem valódi. Annyiban van jelen és neki csak annyiban van hatalma, amennyiben élő emberi lény őt szolgálja és neki meghódol és magában neki helyet és teret enged, és amennyiben az élő emberi lény személytelenné és valótlanná válik”. – www.hamvasbela.org

kellene foglalkozni. Azóta ott dolgozom a helyi termelés és fogyasztás összekapcsolásán”. A pályázatok fontos szerepet játszottak a helyi kapacitásépítésben is: összetett helyi erőforrásokat (helyi ismeretek, szakértők, hagyományos tudás, képességek, önkéntes és fizetett munka, külső segítség, infrastruktúra) mobilizáltak. A pályázatok során kialakított kiterjedt hálózatosodás tette lehetővé, hogy az egyesület – a hasonló kezdeményezésekkel ellentétben – viszonylag sikeresen szervesüljön a helyi lakossághoz, helyben is jócskán képviselik az egyesület érdekeit, és sikeresen emelték a térségi szintű önszerveződési kapacitást. A pályázatok mellett a szervezet vezetőit nemzetközi tapasztalatok is segítették, inspirálták az adaptív menedzsment folyamatok kialakításában.

A szervezet és a szakpolitika. A SZÖVET és több más hasonló (zöld) civil szervezet mindennapi munkája során szembesült a szabályozás döntő szerepével a kistermelők kiszolgáltatottságának csökkentése érdekében. Hamar azonosítani tudta a legfőbb szabályozási gondokat (a többszintű kormányzás, a reziliencia, a transzparencia hiányát): a jelen szabályozás „ugyanazt akarja ráhúzni az exportra termelő nagyüzemekre, mint a kistermelőkre, teljesen figyelmen kívül hagyva a helyi realitásokat, hagyományokat. (...) semmilyen feldolgozott áru nem kerülhet kiskereskedelmi forgalomba (...) szükségessé vált a hatósági engedélyezés egyszerűsítése, ellentmondásmentesítése, egyértelműsítése, áttekinthetőségének megteremtése egy kistermelői útmutató szintjén.” Az érdekvédelem megszervezésének fontos lépése volt, hogy konkrét gazdasági előnyökért cserébe az akcióterületükön működő termelőket jól tudták mozgósítani és ezzel azonnal láthatóságot biztosítottak ügyüknek. E lépés azonnal bizonyította, hogy „meg lehetne élni kistermelőként dolgozva és nem kellene borogatni a terméket a Parlament elé”. A kistermelők helyzetével kapcsolatban sikerült kialakítani az érintettek körében egy alapvető konszenzust, amely konszenzuális „morális ökonómiai” alapot teremtve segített mobilizálni a jogszabályváltoztatás érdekében számos érintettet.

Sikertényezők. Az egyesület történetében több tanulási fázis azonosítható, amely az ökológiai restaurációs fókuszról, a komplex, fenntartható vidékfejlesztési programozáson át, a gyakorlatias, tényleges sikereket hozó és szocioökonómiailag fenntarthatóvá váló piacélenkítésig, a közvetlen értékesítési jogszabályi környezet könnyítéséig tartott. A Szövet többszintű tevékenysége során ugyanis a látványos és sikeres eredményeket, valamint a legtöbb társadalmi támogatást a pozitív csengésű, fenntartható élelmiszerellátást sürgető üzeneteivel, tevékenységeivel érte el. A fogyasztók és a termelők piaci érdekeit figyelembe véve építette stratégiáját. A Szövet tevékenységével ugyanakkor mindennél élesebben rámutatott a friss, vegyszermentes, tápanyagokban gazdag élelmiszerek közjószág jellegére. Kifejezetten helyi tájfajták (pl. a nagykörűi Germersdorfi cseresznyefajta) fogyasztását népszerűsítette, a helyi gazdák számára folyamatos piaci és a bolti árusítási lehetőséget biztosított. Közvetítő kereskedelmi tevékenysége során méltányos árazást alakított ki a helyi termelőknek. A nyilvánosságban kiállt a helyi népesség helyi természetű élelmiszerekkel való ellátása mellett (import- és exportfüggőségek helyett). Hangsúlyozta a Tisza-mentén élő gazdálkodók különleges szerepét az ország élelmiszer önállóságának megteremtésében. Igen kiterjedt hálózatot épített ki szakértői, tudományos és lobbitevékenységével és meghatározó vezető szerepet vívott ki a szabályozási környezet megváltoztatásában, a helyi élelmiszerrendszerek elterjesztésében. A Szövet sikereinek legfőbb zálogává azonban az a belátás vált, hogy az önkorlátozásra, lelkiismeretfurdalásra építő zöld (környezetvédő és fenntarthatósági) kampányok helyett egy alternatív hedonitást⁴⁴, kistermelőkkel való szolidaritást, ízletes ételek és jobb élet lehetőségeit kínáló gondolatra fűzte fel akcióit. Amíg jónéhány - inkább csak elméletileg/ideológiailag megalapozott - tevékenysége fokozatosan

⁴⁴ Az alternatív hedonizmus, Kate Soper kifejezése, a fogyasztás káros környezeti és társadalmi hatásainak mérséklése érdekében olyan másként fogyasztást jelölt, amely valódi örömforrás is (Soper 2007).

háttérbe szorult (tájgazdálkodás, tájboltok, termékpolcok) a Szövet folyamatos kapcsolatot tartva a termelőkkel és fogyasztókkal a mai napig kiszolgálja a 2009-től létrejött piacait a fővárosban. Kétségtelen, hogy a fővárosi piacokon történő megjelenés már nem az eredeti élelmiszer önrendelkezési elvről szól. Túllépve az eredeti értéktartalom, szélesebb összefogást indított és kiharcolta a kistermelői rendelet és a közétkeztetés megváltoztatását. Kreatívan kapcsolta össze az elérhető támogatási lehetőségeket (LIFE, NCA, Norvég, Zöld Forrás), amelyek révén végül létrehozott egy új országos érdekvédelmi szervezetet (Kislépték) a kisléptékű gazdálkodás és az élelmiszer önrendelés előmozdítására. A sikeres fenntarthatósági kezdeményezések működéséhez nem elégséges a gyakran önmagában mintaértékűnek tekintett technológiai és ökológiai agrár-innováció (gyökérvízszennyvíztisztítás, permakultúra, régi tájfajták, szalma és vályogépítész, élelmiszerhulladék csökkentése), hanem fontos mindezek piaci keresletre-kínálatra fordítása, szocioökonómiai megalapozása is.

Az érintett interjúk elemzése és a SZÖVET esettanulmány alapján az alternatív élelmiszer hálózatok fejlesztésének számos általános előmozdító tényezőjét azonosítottam:

Sokféle érintett együttműködése, hálózatépítés: A sikeres közvetlen kereskedelmi kezdeményezések erős térségi szintű önszerveződési kapacitást fejlesztenek ki, többnyire civil szereplők, társadalmi mozgalmak vagy zöld aktivizmus keretében. Az együttműködésre irányuló térségi törekvést és az ösztönzést gyakran állami vagy regionális programok, piaci szereplők bevonása teremti meg.

Hagyományok újragondolása, fősodorba kerülés: A közösségépítés, a helyi identitáserősítés és a gazdaság újszerű megalapozásának szándékával a helyi tradíciók invenciózus módon újraalkothatók, s így az elmúlt évtizedekben megváltozott táplálkozási, gazdálkodási és környezeti beállítódásainknak jobban megfelelnek. A helyi élelmiszer-hálózatok valódi sikere az, ha nem maradnak marginálisak, gazdaságilag életképtelenek, hanem értékelés nélküli professzionalizációval továbbfejlődhetnek. A SZÖVET története ugyanakkor megmutatja, hogy helyi vásárlóerő nélkül nem lehet helyben megvalósítani egy élelmiszer hálózatot és a professzionalizáció leggyakrabban talán mégis valamilyen értékelést is magával hoz. Igaz, egy alapvetően ellenséges szakpolitikai környezetben mindezek az erőfeszítések legfeljebb csak kivételesnek mondhatók, meglehetősen ritka és nehezen sokszorosítható jó gyakorlatként értelmezhetők.

Alternatív mezőgazdaság és védjegy rendszerek: A környezetkímélő mezőgazdálkodás hozzájárulhat a fenntartható közösségek kialakításához, a termelői-fogyasztói közvetlen bizalmi kapcsolatok ápolásához. A mezőgazdasági termékekre és az élelmiszerekre vonatkozó önkéntes tanúsítási rendszerek az élelmiszer-ellátási lánc különböző szakaszaira kiterjedő kezdeményezések széles skáláját fedik le; közös bennük, hogy az európai felmérések szerint katalizálják a közvetlen értékesítés fejlődését.

Tudáselemek integrációja: A helyi élelmiszer rendszereket létrehozó vállalkozók sokféle összetett erőforrást (tudás, képesség, önkéntes és fizetett munka, külső segítség, infrastruktúra) mobilizálnak, hogy létrehozzák sajátos működési közegüket. A helyi élelmiszer rendszerek és a közvetlen értékesítés fejlesztéséhez vidékfejlesztési, biogazdálkodási, agrár-marketing tudásbázis és képesség egyidejű összeszervezését kell megvalósítani, amelyben a szakértői, helyi, laikus, hagyományos, rejtett tudáselemek egyaránt bennfoglaltatnak.

Közvetítők: Jelenleg számos szabályozási és kereskedelmi akadály van a direkt értékesítésnek, s emiatt elsősorban a termelői marketing kapacitásokat pótló közvetítők segítségével valósulhat meg termelők és fogyasztók összekapcsolódása. A leggyakoribb esetben „kívülről jött”, városi, pragmatikus szervezők a kezdeményezések vezetői, akik jól tudnak együttműködni a helyi érintettek széles körével, megvan a szakmai képzettségük a szabályozási és a pályázati lehetőségek áttekintésére, a termelés és fogyasztás közötti közvetítés, kommunikáció megszervezésére. Egyre

több bajnoka van a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztésének, akik részben szakpolitikai változások kikényszerítésével, részben pedig a szabályozás érintettjeinek összekapcsolásával kedvező változásokat tudnak véghezvinni, sok esetben éppenséggel a regionális hatóságok, helyi önkormányzatok közreműködésével.

4.2.2. Helyi élelmiszer rendszer: Szekszárd és vidéke Védjegy

A Nemzeti Vidékstratégia 2012–2020 kifejezetten az élelmiszerpiaci globalizáció negatív következményeinek ellensúlyozására sürgeti a helyi élelmiszerellátó rendszerek fejlesztését, stratégiai célként jelölve meg a helyitermék-rendszerek, a tájjellegű specialitások márkázásának, védjegyrendszerének kialakítását. A stratégia megállapítja, hogy Magyarországon a helyi és környezetkímélő élelmiszerek fogyasztásának ügyét egyelőre nem túl számos, kisméretű, fiatal, néhány éve működő szerveződés vette szárnyai alá. Erősen ráutaltak az állami és európai uniós támogatásokra, s a helyi termék előállítók döntő részének nem tudnak teljes értékű megélhetést biztosítani. Ahogy a kínálati oldalon kevés az üzleti gondolkodású közvetítő (védjegytulajdonos), úgy a fogyasztók oldaláról szűk a helyi termékekért méltányos árat fizetni hajlandó réteg, s inkább csak az etnocentrikus motívum (preferált magyar eredet és diszpreferált külföldi eredet) dominál a vidékiség-zöld (környezetkímélő, esetleg egészségügyi) megfontolások helyett.

Magyarországon jelenleg nincs az osztrák Gutes vom Bauernhof, vagy a francia Bienvenue a la Ferme rendszerekhez hasonló nemzeti szintű minősítési rendszer a helyi termékekre. 2008 óta az egymásra torlódó válságokat (gazdasági világválság, demokratikus intézményrendszerek krízise, növekedés fenntarthatatlansága) kísérve számos helyi élelmiszer rendszerek fejlesztésével foglalkozó kezdeményezés jelent meg Magyarországon és ezek munkájába a kutatás céljával személyesen is bekapcsolódtam (Mezőcsáton, a Mezőföldön, Szekszárdon, Gödöllőn). E kezdeményezések olykor állami támogatásból, máskor üzleti alapon, esetenként civil nekibuzdulásból szerveződtek, különböző sikerrel. A szekszárdi kutatás kivitelezésében partnerem a szekszárdi helyi élelmiszer rendszert fejlesztő szervezet részéről Csillag Péter volt, aki az akcióterület 26 településén 200 kistermelőt keresett meg, és 120 termelőt vett be a nyilvánosan elérhető helyi termelők adatbázisba. Az esettanulmány kiválasztását a JRC rövid élelmiszer láncokról szóló európai áttekintő, e disszertáció céljával azonos célkitűzésű kutatása tette lehetővé (lásd Kneafsey és munkatársai 2013). Először kulcsinformátor interjúkkal tártam fel a kezdeményezés szocioökonómiai környezetét. A működési tapasztalatokról a vezető személyes beszámolóiból és az érintettekkel készített háttérbeszélgetésekből (N=21) nyertem képet, a potenciális fogyasztókkal kérdőíves (N=533), a tényleges vásárlókkal fókuszcsoportos vizsgálatot (N=8) végeztem.

A kezdeményezés bemutatása, profilja, tevékenysége. A Tolna megyei helyi élelmiszerek fogyasztásának ösztönzésével, egy helyi élelmiszer rendszer kialakításával foglalkozó közösségi, nonprofit vállalkozás, az Eco-Sensus Közhasznú Nonprofit Kft. helyi agrárértelmisségi kezdeményezésre alakult 2009-ben, Szekszárdon, a legkisebb megyei jogú magyar városban. Kezdetben egy kommunikációs, ismeretterjesztő kampány segítségével arra hívta fel a figyelmet, hogy a helyi termékek fogyasztásának milyen, kevésbé ismert környezeti előnyei vannak. A szállítási távolságból adódó környezeti hatást a fogyasztók tipikusan túlbecsülik aállítás módjához képest. Ugyanakkor a legtöbben túlbecsülik a környezetkímélő gazdálkodás előnyeit és a csomagolásból eredő környezeti kárt (lásd a szakirodalmi fejezetben). Később egy mintaprojektben megkezdte egy komplex „helyi élelmiszer rendszer” kialakítását egy jól körülhatárolható földrajzi területen, Szekszárd körzetében. A fenntartható életmódot és az ehhez kapcsolódó viselkedésmintákat ösztönző KEOP mintaprojekt lépései a következők voltak: kínálati oldalon a meglévő termelők kör felmérése, megszervezése, a keresleti oldalon a fogyasztók

tájékoztatása, minőségi élelmiszer védjegy bevezetése, helyi termék bolt kialakítása. A vezető helyi személyes kapcsolatait és külső szakmai kapcsolatait egyaránt felhasználva szervezte közvetítőként a fő érintetteket hálózatba. A vidék és város kapcsolatát újjászervező komplex projektek tervezésében a helyi szakpolitika, hatóságok, és más helyi érintettek támogatását szerezte meg 2010 folyamán. A helyi élelmiszer rendszer a helyi termékelőállításban résztvevő kistermelők és az ellátási lánc szereplőinek egymás jó ismertségére alapult.

A kezdeményezés céljai, főtevékenységei és kedvezményezettjei. Az európai uniós támogatással megvalósuló projekt elsődleges célja a fenntartható termelés és fogyasztás szokásainak megteremtése volt egy gazdaság-földrajzilag jól körülhatárolható régióban. A friss helyi egészséges élelmiszer elérhetőbbé tétele hosszútávon közvetlenül is hozzájárulhat a lakosság életminőségének javításához, a fenntarthatatlan fogyasztói szokások átalakulásához. Mindez nem utolsósorban a régió agrárgazdasági szerkezetének átalakulásához, a helyi termelői kör aktivitásának megerősödéséhez is vezethet: „A történetileg passzív gazdálkodói szerepek helyett egy, a dinamikusan változó piaci keresletet jobban kiszolgáló innovatív mezőgazdasági szerepkörre alapoztunk” – mondta el az interjú során az ügyvezető. A nonprofit kft fejlesztői tevékenyége ezt a gazdálkodói kört támogatja a helyi fogyasztói tájékozottság és kereslet felmérésével, a helyi termék védjegy és regionális márkázás bevezetésével. A KEOP mintaprojekt kezdetben a szekszárdi borvidék területén, később egész Tolna megyében segítette a helyi termékek közvetlen értékesítését. A tájékoztatás és a minőségi garanciák, a bizalom megteremtésének fő eleme egy „szekszárdi helyi termék védjegy” kialakítása és bevezetése volt. A szervezet vezetője szerint mindezt nehezíti, hogy „állati nehéz a termelőkkel és borászokkal együtt gondolkodni. Minden alkalommal magyaráznom kell, hogy nem a maradékot vesszük át, amit a helyi piacon már nem tudott eladni. (...) Folyamatosan az orruk alá kell dörgölni, hogy milyen értékei vannak a helyinek itt helyben. Állandóan elfelejtik, amikor a konvencionális szereplőkkel tárgyalnak. Ezeket a bejáratott kapcsolatokat kéne megváltoztatni, hogy a helyit támogassák.” A rendszer kiépítésével és egy értékesítési pont létrehozásával a szervezet előnyöket generált mindkét oldalon: a termelőnek biztos piacot, a fogyasztónak pedig környezetkímélő élelmiszereket. A közvetlen értékesítés megszervezésére a tájékoztatást keresleti és kínálati oldalon is végzik, partneri kapcsolatokat, különböző marketing akciókat szerveznek a helyi érdekek, érintettek összefogására.

A kezdeményezés működési környezete. Tolna megye központja korábban a tej és húszüzemeiről, és a szocialista ipartelepítést kísérő gyors városiasodásáról volt ismert, de rendszerváltást csak a turizmus és a szolgáltató szektor élte túl. Meghatározó értékelések szerint a helyi gazdaságfejlesztés elszalasztotta az önkormányzat és a kisvállalkozások intézményes együttműködési lehetőségének kiépítését (Kabai és munkatársai., 2012, Szekszárd IVS 2007). A megye agrárgazdasági teljesítményében leginkább a szántóföldi növénytermesztés kiemelkedő (GSZÖ 2013, KSH 2015): a megyék között a legnagyobb arányban, a szántóterület több mint háromnegyedén gabonát termesztenek. A gazdasági szervezeteken belül termelési típus alapján a növénytermesztő profilú cégek aránya a megyék közül itt a legmagasabb (73%). A vizsgált térségben a friss, helyben termelt élelmiszer szinte teljes hiánya volt megfigyelhető az élelmiszer kiskereskedelemben. Itt koncentrálódik az országos borszőlőterület egyik legjelentősebb hányada (6,9%). Az egyéni gazdaságok cukorrépa-területeinek nagysága (Hajdú-Bihar megye után) a második legnagyobb, míg területének aránya a szántóterületből a legszámottevőbb az országban. Az egyéni gazdaságok között a borkészítéssel, borpalackozással foglalkozó egységek aránya a megyében a legmagasabb. A szekszárdi Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal adatai szerint Tolna megyében összesen 7 piac működik, az alábbi városokban: Szekszárd, Bátaszék, Bonyhád, Paks, Dunaföldvár, Dombóvár, Tamási. A térség agrárgazdasági profilja konvencionális termesztési rendszerekre épül és nem igazán mutatja a fenntartható (regeneratív) mezőgazdaság és

természeti erőforrás gazdálkodás iránti igényt. Amint a kezdeményezés vezetője fogalmazott: „A helyi termékek ténylegesen csak ebben a térségben lelhetők fel, a fogyasztókat pedig egyre jobban érdekli minden élelmiszertermeléssel kapcsolatos tájékoztatás. A helyitermék bolt ennek a keresletnek és kínálatnak a kiszolgálására jön létre, ahol gazdát cserélhet az áru és az előállítás módjától a feldolgozáson át a tálalásig minden információ.”

Fogyasztási és vásárlási mintázatok a helyi közösségben. A helyi termékekről és a közvetlen értékesítéses kistermelői élelmiszerek iránti igényekről 2010-ben kérdőíves felmérést végeztem a térségben (N=533). Eszerint az átlagos Tolna megyei helyi termék vásárló közép fokú végzettségű, negyvenes éveiben járó hölgy. A megye „nagyvárosának” (Szekszárd, Tolna, Paks, Dunaföldvár, Dombóvár, Bonyhád) valamelyikében lakik, legalább egy gyermeket nevel, és családjában van aktív kereső. A felkeresett háztartások kétötödét kitevő gyermekes családok bevásárlóinak harmada a szupermarketben vásárol, ugyanakkor körükben átlag feletti a termelőtől vásárolt élelmiszer aránya. A kisebb városokban élők jellemzője a nagymérvű szupermarket látogatás.

A tolnaiak jellemzően bíznak a helyi élelmiszerben és jobb minőségűnek is tartják, noha annak fogalmáról nem alkotnak egységes képet. Tolna megyében – hasonlóan Magyarország legnagyobb részéhez – a helyi élelmiszer fogalmát sokan nem ismerik: „helyben termelt” helyett „közelben megvehető” értenek alatta. A helyi termék fogalmában a származási helyet tekintik a legfontosabbnak, ugyanakkor a termelő iránti kíváncsiság mérsékelt. A felmérésből az derült ki, hogy a Tolna megyei háztartások harmada fogyaszt nagyrészt helyben termelt terméket. A helyi élelmiszer definíciója tisztázatlan: a válaszadók harmada elutasítja a helyben termeltet, és csak harmada fogadja el a helyi piacon kapható termékeket. Nem jobb a helyzet a bioélelmiszer ismeretében sem: a tolnaiak 98%-a a húsmentes élelmiszert azonosítja a bioélelmiszerral.

A Tolna megyei élelmiszer vásárlása, a leggyakrabban elhangzó vélemények szerint biztonságos. Az élelmiszer beszerzésének forrását tekintve azonosítható, hogy a nem városi háztartások inkább a helyi boltot látogatják, a gyermekes háztartások bevásárlói viszont többet járnak piacra. A Tolna megyei, nem városban élő családokra jellemző a saját zöldség, gyümölcs és tojás termelés. Tolna megye 235 ezer főnyi lakosságának 35%-a nagyrészt helyi élelmiszert fogyaszt. A helyi élelmiszert fogyasztók (39,2 ezer fő) mintegy 2/3-a fontosnak tartja, hogy Tolna megyei termék kerüljön az asztalára. Vásárláskor erről alaposan tájékozódik, döntését nem bízta a véletlenre. A helyi élelmiszerral kapcsolatban legfontosabb elvárás, hogy a termék egészséges, biztonságos legyen. Bioterméket a Tolna megyei családok negyede vásárol. A biotermékekkel kapcsolatban a fiatalabb, iskolázottabb, magasabb jövedelmi csoportba tartozó vásárlók nyitottabbnak bizonyulnak.

A megyei átlaghoz viszonyítva iskolázottabb, fiatalabb, családos, zömmel város lakó vásárlói csoport roppant tudatos, alaposan tájékozódik a vásárolni kívánt termékről. 94%-uk szentel figyelmet a termék származási helyét illetően. Körükben mérhetően erősebb a bizalom a helyi termékkel kapcsolatban és többet is fogyasztanak. A helyi termék definíciójuk egységesebb, és vásárlásaikat is 80%-ban helyi élelmiszerüzletben bonyolítják. Kiemelkedően magas, majd 40%-os (szemben a megyei 25%-os átlaggal) a biotermékek rendszeres vásárlása, fogyasztása. A helyi gazdálkodókra tekintettel tudatosan választanak helyben termeltet, úgy gondolják, elsősorban a termelőnél szerezhető be autentikus hazai áru, a piacon, de már a helyi boltban is csekély a helyi termék aránya.

A felmérés szerint a Tolna megyeiek több mint 72%-a helyi boltból, mintegy 18%-a szupermarketből és majd 10%-a piacon vásárol. A termelőtől történő közvetlen beszerzés szerepe ugyanakkor egészen marginális. Az egyedülálló, vagyis a nyilvánvalóan idős személyekből álló vásárlói kör nem keresi fel a helyi termelőket. Van idejük elmenni a szupermarketbe (körükben a legmagasabb a bevásárlóközpontban történő vásárlás) és a piacra. A többtagú gyermektelen családok döntően a helyi boltban vásárolnak. Az átlag alatti arányban

látogatják a szupermarketet és a piacot, de termelőhöz kétszerte gyakrabban járnak. A közvetlenül a termelőtől beszerezett termék a legolcsóbb, és a háztartástípusba tartozóknak nagyobb a vásárlásra fordítható ideje. Olcsóságuk ellenére mégis ritkán vásárolnak közvetlenül a termelőktől. A felkeresett háztartások mintegy felét kitevő gyermekes családok vásárlási helyszínei pontosan megegyeznek a Tolna megyei átlaggal. A városban élők – az átlaghoz képest – vásárlásaikat kevésbé intézik a helyi boltban, annál inkább a szupermarketben. A megye hat nagyobb városában a vevők jobban preferálják az „igazoltan” helyi terméket, vagyis majdnem 12%-ot tesz ki a piaci és a termelőnél történő beszerzés aránya. A községekből nehezebb elérni a szupermarketet, a helyiek 84%-ban a helyi boltból kényszerülnek kielégíteni vásárolt élelmiszerszükségleteiket.

Vásárlási-fogyasztási szokások a helyi közösségben. A fenti kérdőíves szocioökonómiai adatok kiegészítéseként fókuszcsoporthoz (N=8) szerveztem a valós gyakorlatokról alkotott kép és a helyi termék vásárlással kapcsolatos attitűdök, érzelmek, elgondolások jobb megértésére. A fókuszcsoporthoz az élelmiszer rendszer fejlesztése szempontjából elsődleges célcsoportot, a megyei átlagnál iskolázottabb, fiatalabb, családostól, szekszárdiakat toboroztam – a beszélgetés vezérfonalát lásd az M12. mellékletben. A fókuszcsoporthoz résztvevői szerint az egyik alapprobléma, hogy „Szekszárdon nincs igazán hova menni vásárolni”. Egy helyi termék boltban ezért egyfelől igazán nincs alternatívája, ugyanakkor „kiszámíthatatlan, hogy mi elérhető egy helyi termék boltban (...) ezt (a kínálatot és a keresletet) össze kell fűzni”. A kérdés egy tudatos vásárló szintjén ugyanis úgy merül fel, hogy „például mit főzök, hogy ne legyen benne hús, cukor.” A vásárlók egyfelől tehát leginkább konkrét tervezett étkezésekhez keresnek helyi alapanyagot. Ugyanakkor a tényleges vásárlási helyszínen „a kínálat is valamennyire irányítja azt, hogy mit egyek”. Fontos tanulság, hogy a vásárló már a helyi termék vásárlása előtt is sok információt igényel, nem mondható, hogy csak rendelésvételre és házhozszállításra vár. Emiatt hasznos lenne email-es vagy sms szolgáltatás kiterjesztése a helyi vásárlók felé.

A fókuszcsoporthoz résztvevők annyiban semmiképp nem számítottak átlagos szekszárdi fogyasztónak, hogy csak aktív és családostól háztartásvezetőkből vettek részt, akik a beszélgetés során saját környezetükben sok „civilizációs gondot” azonosítottak: „rengeteg vackot összeeszel” vagy érzékeltetve, hogy „az átlagembernél nagy problémák vannak fejben”. Ezért a helyi termék-rendszer célcsoportazonosítást kritikus kérdésként érzékelték. Kihívásnak érezték, hogy a tudatos, igényes helyi fogyasztók gyűjtőhelyei kialakuljanak. Úgy ítélték meg, hogy megalapozásként a szekszárdi gyerekeknek környezettudatosságot fejlesztő programok kellenek. Emiatt javasolták a gyerekprogramok meghirdetését: évszakonként különböző szezonális helyi élelmiszer foglalkozások elindítását. Ugyanakkor úgy látták, „egyre erősebb a környezettudatos réteg”, ami viszont „teljesen elválk az átlagfogyasztótól”. Részben generációs, részben státusz alapon szegmentálták a helyi fenntarthatósági programok célközönségét, szembe állítva az átlagos helyi vásárlóval. Egy jellemző megfogalmazás szerint „itt a városban a harmincas generáció az első, aki elkezdte (a környezettudatos viselkedést), és például tényleg szelektálja a szemetet”. Mások szerint a környezeti érzékenység „nem generáció-, hanem társadalmi réteg-függő”.

A fő bevásárlási típusok megvitatása során az általános nézet az volt, hogy általában a termék és szolgáltatás „minőség leromlik”. Ennek példaként a helyi lipóti pékség esetét hozták fel, ami jól indult, de ma már nem járnak oda. A domináns vélemény szerint a választék és a visszafogott pénzügyi lehetőségek miatt „kényszervásárlás zajlik” és ezzel összefüggésben sokan inkább maguknak termelnek. A helyi termékeknek limitált az elérhetősége. A célcsoportot a résztvevők szerint úgy lehet alakítani és szélesíteni, hogy a bolti kiszolgálásra helyezik a hangsúlyt. Amint

elhangzott, egy ilyen helyen „a családiasság és a figyelem a lényeg” (...) „ez fogja bevonni az embereket”.

Amikor a kistermelői termékek vásárlásánál fontos szempontokról beszélünk, a személytelenség kiküszöbölése vált a legtöbbeknek hangsúlyos szemponttá: „a helyi és slow szimpatikus”, vagy „a személyesség a legfontosabb” vagyis „az, hogy rajta van a termelő neve”. Az azonosítható és kedvelt eredet mellett fontos ugyanakkor a termékek megjelenése is, ami nagyban befolyásolja a helyi termék autentikusságát: „egy dobozos sör, az sosem lesz...”

A jelenleg forgalomban lévő élelmiszervédjegyekről szélsőséges véleményeket rögzítettem: legfőképpen érzelmileg, esztétikailag nem tartják ezeket megfelelőnek „kommunista jelvény”, „legalacsonyabb szint”. A kiskereskedelmi láncok sajátmárkás termékeit nem vetették el, részben abból az okból, hogy úgyis „kiiktathatatlanak tűnnek”, másrészt pedig azért, mert „gyakran ezek is helyi beszállítóktól származnak”. Ugyanakkor úgy érzékelték, a jelenlegi védjegyek nem védik meg a piaci szereplőket („hát, vettem már kínai eperkonzervet”), illetve a védjegyzett termékek köre is olykor érthetetlen: „a magyar termék például klotyópapírt készít?”

Összességében nagyon kritikus volt a jelenleg ismert élelmiszer védjegyek megítélése, és töprengés után sem említettek olyan védjegyet, ami egyértelműen jól működik: „itt már sokszor és sokat hazudtak nekünk” - hangzott el egy sommás végkövetkeztetés. A kérdés megítélésekor a külső ellenőrzés, a minőséggarancia kritériumok, a nyilvános protokoll, a helyi közösségi döntések hiányát említették. Mindezek hiányában jobbra csak egyes márkanevek keltenek fogyasztói bizalmat. Ehhez képest alapvetően pozitív megítélése volt a helyi termék kalauznak és a szekszárdi termék tanúsító védjegyeknek.

Az internetes vásárlás témájában a helyi választékból a Biodirekt és Zöldbolt megbízhatóságát emelték ki. A futáros házhozszállításról azonban úgy vélték, hogy „agyoncsapja a helyi termék koncepciót”. Rendeléses és házhozszállítós kezdeményezések a környéken szép számmal vannak, mert a bor eladható és rengeteg a kereskedő, van megfelelő termékkínálat. Ezek alapján egyébként úgy ítélték meg, hogy „a helyi termékeket a bor mellé kínálva” lehet helyi eladást ösztönözni. Összességében arra jutottak, hogy „nem ehhez a szektorhoz való az internetes kereskedelem, hisz nem is tud olyan kínálatot megjeleníteni.” A webshop koncepciót a helyi termék esetében a védjegyes termékeknél tartják indokolhatónak és működtethetőnek. Ugyanakkor figyelmeztető hangok is voltak: „amitől a helyi termék eladható, azt mind kioltja az internetes vásárlás”.

A közeljövőben várható változásokat tekintve ellentmondásos képet rögzítettem. Alapvetően úgy találták, hogy kevés a helyi termelő, aki valóban minőségi árut termel. Kiemelt jövőbeli célként jelölték meg, hogy a meglévő termelői kör „nyitottságát kell megszerezni (...) őket kell hálózatba szervezni.” Újra előkerült a kényszervásárlások csökkentésének célja és a környezettudatosság, az újrahasznosított csomagolás. Az EU szintű kívánatos változások között elhangzott, hogy a „támogatási jogosultságot kisléptékű vállalkozásokra kéne hozni”, vagyis kivételek, könnyítések rendszerét kell kidolgozni EU szinten. Egyelőre azonban úgy látták, hogy „ami jó nekünk, az EU-nak nem jó”. Gondot okoz, hogy „foglalkoztatásra van kedvezmény, de a terhek nagyon magasak”. Többen úgy ítélték meg, hogy a jövőben a helyi termék mintaboltnak „saját gazdálkodást is kellene indítani”. Jelenleg ugyanis a „túlszabályozottság a kistermelői piacra jutást szinte lehetetlenné teszi”.

Alternativitás. A szekszárdi helyi termék védjegy egy civil kezdeményezés eredménye, hasonlóan az országban több helyen megtalálható civil szervezetek által létrehozott alternatív és helyi étel-miszer rendszerekhez. A védjegy kialakításakor figyelembe vették a Szövet által létrehozott Élő Tisza védjegyet, amely szintén önkéntes alapon vállalható kritériumrendszert vezetett be a termelőknek lényeges költségnövekedés nélkül. A vezető szerint „védjegy nélkül is összeállt egy támogató, elkötelezett termelői kör, akik iránt növekszik a fogyasztói bizalom (...) ezek a termelők a védjegyet bónuszként használni kezdik”. Alapvető - a szakirodalomban is jól feltárt - szempont volt, hogy a helyi identitás fejlesztése érdekében helyi szocioökonómiai környezetben jól ismert termelők kapják meg a védjegyet. A termelők többsége viszont az interjúk tanúbizonysága szerint nem igazán értették meg, hogy a helyi termék rendszerben nem lehet prémium árat kérni, éppenséggel a helyi fogyasztóknak olcsóbban kéne kínálni a terméküket. A védjegy a használóknak fontos ismertetőjelévé vált, amit közvetlen értékesítéskor a helyi piacokon, slow food rendezvényeken is jól tudtak kommunikálni a fogyasztók felé. Az alternatív jellegét erősítette, hogy a védjegy igazán vált meghatározó elemévé vált a rendszernek, fontosabb volt a helyi termelőket összegyűjtő szemléletformáló honlap és adatbázis, a nyomtatásban is több ezer helyi háztartásba eljutó helyi termék-kalauz. A helyi termék adatbázis korábban a helyi közösségben kevésbé elismert tudást és hagyományos minőséget fogott össze, erre épült a népszerűsítő honlap a termelőkről szóló kisfilmekkel. Mindezt megjelenítette a helyi közösségben a mintabolt, mint találkozási pont. A kezdeményezés tehát a domináns piaci étel-miszer ellátási módtól eltérő, kölcsönös együttműködésen alapuló, felesleges szállítást elkerülő utat kínált a termelőknek és a fogyasztóknak.

Hálózatépítés. Több szinten épített kapcsolatokat a kezdeményezés. Elsőként meghatározó a kezdeményezés vezetője számára a város és vidéke közötti kapcsolatok újjászervezése: „a termelői kör bevonása Szekszárd és a 26 környező településre terjedt ki, nekik kínált egyébként tisztességesen teljesíthető elvárásokat”. Így a hazai helyi védjegyrendszerek között a legnagyobb számú termelővel (200 fős) rendelkező hálózatot szervezte meg: 60 termék – hentesáru, borok és méz – alkotja a védjegyes termékek körét és nagyjából 200 fős törzsvásárlóval számoltak. Az értékesítési hálózat csomópontjaként a szekszárdi helyi termék mintabolt, mint találkozóhely és az ellátásmenedzsment közvetítő szereplője szervezte a keresleti-kínálati oldal egymásra találását. A bolt, mint korábban a környéken elérhetetlen helyi termékek beszerzési helye a konvencionális ellátási rendszert kiegészítő, azzal együttműködő alternatív hálózatot szervezett és infrastruktúrát alakított ki. A bolti eladáshely, mint kistermelői beszállítási központ azt is lehetővé teszi, hogy a résztvevő gazdaságok önbevallásos adatszolgáltatását folyamatos fogyasztói-vásárlási minőség-ellenőrzés is kísérje. Hasonló helyi termék bolt legközelebb Pécsen található. A Szekszárdon a Nefelejcs köz 12. szám alatt lévő mintabolt rendezvényekre, csoportok számára nyit ki. A kezdeményezés tapasztalatai szerint a termelők egymással igen keveset találkoznak és a fogyasztókkal is több igény jelentkezett az interakciókra. A tudásátadás hiányzó intézményesített formái helyett a bolt délutáni, hétfégi programokat kínált a célcsoportok bevonására. A kezdeményezés vezetője körüli személyes bizalom jelentősen hozzájárult e rendszer sikeréhez. A szekszárdi étel-miszer rendszer gyakran szerepelt a minisztériumi rendezvényeken, helyet kapott szakpolitikai kiadványokban és a REL-ek egyik mintaprojektjeként a tematikus hálózatok szervezői között is.

Szakpolitika. A szekszárdi helyi termék rendszer a helyi termékes kezdeményezések második generációjához tartozott, amely már élvezte a megváltozott jogszabályi környezetet és újabb szakpolitikai tanulságokra jutott. A legfontosabb volt, hogy a „védjegy helyett/mellett a leghasznosabb eszköz egy közvetlen támogatási rendszer, amely a működésben segíti a helyi termék kezdeményezéseket és a helyi gazdaságfejlesztésre irányítja a figyelmet”. Mindenekelőtt a védjegyezett helyi termelők termékeit kínáló üzletek ÁFA-könnyítésére lenne

szükség: „anélkül képtelenség helyben ár-versenyképes kínálatot kialakítani”, hiszen a helyi termékeket a helyi piacokon és háznál ÁFA-mentesen értékesítő kistermelőktől csaknem 30%-kal olcsóbban vásárolhatnak a fogyasztók. Az adminisztratív terhek csökkentése érdekében számos alkalommal jelezte döntéshozói fórumokon: „Egy ilyen védjegy bevezetése önmagában is jelentős terheket jelent minden fél számára”. A kezdeményezés távlati céljait tehát hátráltatja a magas ÁFA, amely elveszi a termelők és fogyasztók összehangolását segítő kezdeményezés helyét. Hasonlóan hátráltató tényező a foglalkoztatás magas költsége, amelynek helyi termék értékesítés és előállítás esetén történő könnyítését javasolta számos civil szervezet.

Sikertényezők. A szekszárdi helyi termék rendszer sikereit annak köszönheti, hogy egy városkörnyéki szintű önszerveződésre épült és sokféle (állami, üzleti, civil) helyi érintett együttműködésére irányult. A termelői marketing kapacitásokat pótló közvetítőként fellépve összekapcsolta a legtöbb fogyasztó számára ismeretlen minőséget vagy nehezen megközelíthető termelési oldalt a korábban elérhetetlen tudatos fogyasztókkal. E rendszer alapjainak lefektetéséhez szakértői (kutatói, hatósági), helyi, laikus (fogyasztói) és hagyományos (termelési) tudáselemeket egyaránt felhasznált. A működés érdekében a résztvevő civilek önkéntes aktivizmusra és pályázati forrásokra, a hatósági szereplők a megváltozott, segítő jogszabályi környezetre, az üzleti szereplők a közösségi, állami vagy regionális támogatási programokra és finanszírozásra építhettek a rendszer kialakításában. Fontos életképeségi tényezője, hogy sokféle összetett erőforrást (tudás, képesség, önkéntes és fizetett munka, külső segítség, infrastruktúra) mobilizált, hogy kialakítsa sajátos működési közegét. A helyi önkormányzat közreműködése ugyanakkor nem volt maradéktalan, sőt hiányzott például a regionális márkázás támogatásánál. A döntő tényező, a fent jelzett ÁFA probléma, amely mellett a működés nehezen lehet nyereséges. Hasonlóan hiányzott a minőségi élelmiszerkínálatnak megfelelően elkötelezett helyi vásárlóerő: a kezdeményezés indulásakor a vezető körülbelül hetven helyi háztartással számolt, amelyek napi szintű bevásárlást végeznek a helyi termék mintaboltban. Fontos előrelépést ért el a kezdeményezés a helyi identitáserősítésben, a lokális gazdaság újszerű megalapozásának kísérletével. A meghatározó vélemények szerint a rendszer a jelenleg domináns ellátási rendszereknél jobban megfelelne az elmúlt évtizedekben megváltozott táplálkozási, gazdálkodási és környezeti beállítódásainknak. Az alternatív regionális márkázás kialakításával azt tudta elérni, hogy a védjegyzett helyi termékek értéktartalmán túl a termelés jövőbeli potenciálja, és összességében a térség gazdasági lehetőségei növekedtek. A térségre jellemző konvencionális mezőgazdasági termelés mellett bizonyította egy városi fogyasztókra épülő helyi élelmiszer rendszer létjogosultságát.

4.2.3. Városi élelmiszerpolitika: Gödöllői Helyi Élelmiszer Tanács

A kutatás évei során (2008-2015) fokozatosan javult az intézményi-szabályozási környezet, amelyben a helyi élelmiszer rendszerek működtek. A Nemzeti Vidékstratégia 2011-ben újabb löketet jelentett a helyi szereplők összefogásához, hogy a hely társadalmi érzékenységet növelő és gyakorlatias lépéseket tegyenek a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztésére. Helyi önkormányzatok, civilek, kulturális intézmények és szakértők részvételével sok város alakította ki táplálkozáspolitikai irányelveit, amelyek a városfejlesztési stratégiák horizontális szempontját képezik (Harper és munkatársai 2009, Moragues és munkatársai 2013). Az európai és amerikai városi élelmiszer stratégiákról a Környezetgazdálkodási MSc képzés Környezetszociológia kurzusán (a 2013-as tanév második félévében) készítettem diákok bevonásával összefoglaló elemzést. A feldolgozás szempontjait úgy alakítottam ki, hogy a hazai városi agrár-élelmiszerpolitikák megalapozásának kínáljon lehetőséget.⁴⁵ A városi élelmiszer stratégiák elemzését Balla Réka (Toronto), Bordós Gábor (Plymouth), Dinga Szabolcs (London), Donkó Bettina (Cardiff), Kardos Cecília (Brüsszel), Naszádos Anna (Amsterdam), Nemes Erzsébet (Brighton), Radó Júlia (Oslo), Varga András (Vancouver) végezték. Magyarországi példaként egy ilyen hálózatos összefogási kísérletként értelmeztem a Gödöllői Helyi Élelmiszer Tanács tevékenységét is, amely egy nyitott, közösségi szintű kezdeményezéssel próbálta a kívánatos (fenntartható) irányba mozdítani a város élelmiszerhez fűződő viszonyát. A gödöllői helyi élelmiszer tanács (G7) által vázolt városi program (termelői piac, városi kertészkedés) mint jó gyakorlat bekerült az FM Környezetügyért, Agrárfejlesztésért és Hungarikumokért Felelős Allamtitkársága által előkészített Városi agrárpolitika című dokumentumba is (FM 2015).

A G7 tevékenységét részvételi akciókutatóként követtem végig öt éven keresztül (2010-2015). A részvételi folyamat során a fő célom az volt, hogy a helyi tudásra, emberi erőforrásokra, a résztvevők hallgatólagos ismereteire és meglévő kapacitására építve minél gyakorlatiasabb módon a városi élelmiszer rendszer fejlesztését segítsem. Aktív résztvevőként nem csak nyomon követtem és dokumentáltam a G7 körüli tevékenységeket, hanem aktívan segítettem a célok, tevékenységek megvalósulását és értékelését kvalitatív (résztvevő megfigyelés, interjúk, csoportbeszélgetések, e-mail lista és blogok elemzése) és kvantitatív (piacfelmérés termelőkkel, online kérdőív fogyasztókkal) kutatási fázisok beépítésével is. A folyamat során a G7 rajtam keresztül be tudott kapcsolódni a hazai részről Nemes Gusztáv (MTA KRTRK-KTI) vezette SOLINSA projektbe. Az akciókutatás kivitelezésében partnerem a Solier részéről Szoljár Csaba, a SOLINSA projekt részéről pedig Nemes Gusztáv és Varga Ágnes voltak. A projekt során a G7 tagjai részvételi műhelybeszélgetéseken is részt vettek, kihasználva az európai projekt által biztosított külsős moderátor, valamint szervezetfejlesztő kapacitáit a stratégia kialakításánál, a szervezetfejlesztésben és az érintettek meghatározásában is.

Rövid bemutatása, működési környezete. A Gödöllői Helyi Élelmiszer Tanács (G7) civil szervezetek és vállalkozások képviselői, valamint magánszemélyek által létrehozott együttműködés: Szoljár Csaba (Solier Cafe), Varga Adrienne (SZIE-KTI) Matthew Hayes (Babatvölgyi Biokertészet Tanüzem és Nyitottkert Alapítvány), Horváth Mihály és Naár Tamás (GAK), Tóth Krisztina és Nagy Gábor (Gödöllye Szociális Szövetkezet), Vadovics Kristóf (GreenDependent Egyesület). 2010 óta a Gödöllő környéki helyi élelmiszerek fogyasztásának

45 E szempontok a következők voltak: 1. a stratégia lényege, fő üzenetei 2. kik vesznek részt benne? Melyek a fő élelmiszervállalkozások? Milyen jellemzői vannak az élelmiszer kiskereskedelemnek, nagykereskedelemnek? Milyen a termelő gazdaságok helyzete? Milyen jellegű vendéglátás jellemző? Milyen feldolgozó kapacitások állnak rendelkezésre? 3. Milyen tevékenységeket terveznek? Milyen élelmiszerral kapcsolatos közösségi eseményeket szerveznek? 4. Milyen fő hatótényezőt azonosítottak? 5. Milyen fő előfeltételek azonosíthatók (fejlett regionális élelmiszer kultúra, erős zöld civil szervezetek)? 6. Milyen fő akadályokat azonosítottak? 7. Milyen értékek mentén szervezik a városi élelmiszer rendszert? 8. Milyen kormányzati szint vesz részt a rendszerben (város, régió, EU)? 9. Milyen erősségei vannak? 10. Milyen sérülékeny pontjai, gyengeségei vannak? 11. Milyen veszélyeket azonosítottak? 12. Milyen jövőbeli fejlődési lehetőségeik vannak?

ösztönzésével, egy helyi élelmiszer rendszer kialakításával foglalkozik. A G7 tevékenysége az egyetem tudásbázisát, helyi élelmiszervállalkozásokat, gödöllői civilek (tudatos fogyasztók és állampolgárok) kezdeményezéseit, és további szakmai szervezetek (ld. kisállattenyésztők, élelmiszeregészségügy) tudásbázisát, kapcsolatrendszerét és tevékenységeit foglalja keretbe. A G7 ismeretterjesztő tevékenysége a helyi termékek fogyasztásának sokrétű előnyeire hívja fel a figyelmet, vagyis elsősorban arra, hogy a fenntartható termelés és fogyasztás gyakorlata miként járulhat hozzá a helyi lakosság életminőségének javításához, a helyi termelők kör megerősödéséhez. A G7 önkéntes és egyenrangú partnerek összefogásán alapul; társadalmi hálózatot, közös platformot képezve sokféle érdekű szereplő tömörítésével alakítja ki önálló helyi termelők és fogyasztók közvetlen és szoros kapcsolatán alapuló helyi élelmiszer-rendszerét, hogy kevesebb környezeti terheléssel juthassanak friss és egészséges élelmiszerhez Gödöllő környékén. Jó gyakorlatot jelent a városi szintű civil cselekvés beindítása, a lakosság ill. a különböző szektorok képviselőinek aktivizálására, összekapcsolására, fenntartható helyi élelmiszerfejlesztési stratégiák kidolgozására a helyi viszonyok ismeretén alapuló nyilvánvaló előnyökből kiindulva.

A Gödöllői-dombság szociodemográfiai jellemzője a mobilitás és a növekvő népesség, amely főként Budapest vonzáskörzetének köszönhető. A harmincezres lakosú város lakosságának kétötöde napi szinte eljár a városból - a többnyire Budapesten található - munkahelyére, míg nagyjából nyolcezer külsős munkavállaló érkezik napi szinten Gödöllőre, amely így meghaladja a helyben foglalkoztatott helyi lakosság számát. Ipari beruházásai miatt a térség foglalkoztatásszerkezetileg az elmúlt négy évtizedben fokozatosan elvesztette korábbi agráros karakterét. Az ipari termelés már a hatvanas évektől vezető gazdasági szektor, a nyolcvanas évektől pedig Budapest városkörnyékeként az agrár-szektor végképp elvesztette jelentőségét: a kisgazdaságokra épülő mezőgazdálkodási jellegű tájak visszaszorultak és a kistermelés végóráit éli (IVS Gödöllő, 2007; Molnár, 2009).

A Gödöllői Helyi Élelmiszer Tanács (G7) 2010-ben indult gödöllői önkéntes együttműködés, amelyet Szoljár Csaba ötletéből kiindulva az önkormányzat által 2006-ban elfogadott városfejlesztési tervben szereplő ökováros koncepcióhoz illeszkedő fenntartható helyi élelmiszer rendszer kialakítását kezdeményezte. A G7 megalapítását siettetette az a körülmény, hogy a városfejlesztési stratégia szintjén teljesen hiányzott az agrár-élelmiszer rendszer megjelenítése, és a helyi termelőktől származó élelmiszer sem talált utat a helyi piacok és az 5000 gyereket ellátó városi közétkeztetés irányába.

Profilja, céljai és kedvezményezettjei. A G7 hét együttműködő gödöllői szervezetről kapta nevét: GAK Nonprofit Közhasznú Kft, SZIE Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, ESSRG Környezeti Társadalomkutatók, GreenDependent Egyesület, Nyitott Kert Alapítvány, Gödöllye Szövetkezet, Solier Cafe és magánszemélyek. Az együttműködést alkalmasszerűen segítette a SZIE GTK Babatvölgyi Területfejlesztési- és Szaktanácsadási Tanüzeme, a SZIE KTI Babatvölgyi Biokertészet Tanüzeme, a SZIE HÖK, a GATE Zöld Klub Egyesület, a Szederfa Otthon, Fogyatékos Személyek Esélyegyenlőségéért Közalapítvány, a Művészetek Háza, a Gödöllői Szolgálat és a Gödöllő Városi Önkormányzat.

A listából is jól látható, hogy alapvetően egy nyílt, középosztálybeli, értelmiségi bázisú kezdeményezésről van szó, amelyben sokféle sikeres helyi szervezet vezetői alkottak informális módon működő, hierarchia mentes gyakorlatközösséget. A résztvevők mindegyike sajátos, markáns és autonóm professzionális háttérrel és diverz szakmai tapasztalatokkal rendelkezett, ezt kívánták egyesíteni egy pozitív vízió körül. A civil partnerek (GreenDependent, Nyitott Kert) alapvetően a figyelemfelkeltés és a fenntarthatóságra nevelés eszközeivel, illetve egy sikeres közösségi mezőgazdasági vállalkozás működtetésével járultak hozzá a tevékenységekhez. A Szent István Egyetem kutatói a különböző szakértőket mozgósító programok kialakításával, a Gödöllye Szövetkezet az önkéntesség és az esélyegyenlőség kultúrájának terjesztésével teljesítették ki az

aktivitást. A tevékenységek motorja a Solier Café vezetője volt, biztosítva az olykor heti rendszerességű találkozók helyszínét, a Gödöllő központjában található kávézó, cukrászda, étterem területén. Az operatív vezető szerepet a Szent István Egyetem és a legnagyobb hazai agrárcégek tulajdonában lévő GAK Kht látta el.

A célok kialakítását meghatározta a résztvevők alaptapasztalata, miszerint a városban a humán infrastruktúra hiányzott az együttműködések kialakítására. Amint a G7 egyik vezetője az egyik műhelybeszélgetésen megfogalmazta „tanulunk a közelebbi és távolabbi ismerősök tapasztalataiból és folyamatosan olyan emberek között építjük a kapcsolatot, akik támogatást hoznak a közszférából, az önkéntes szektorból vagy a saját vállalkozásukból.” A szekszárdi esethez hasonlóan itt sem létezett strukturált intézményes kapcsolat az önkormányzat és a civil, az egyetem, valamint az üzleti szektor között. Ezek alapján dinamikusan változó, önszerveződő, innovatív folyamatot alakítottak ki. A tagok közötti bizalmi és szakmai kapcsolatokat kezdetben e közös tevékenységek és kávéházi beszélgetések alapozták és erősítették meg.

A szervezet átfogó céljaként a fenntartható egészséges életmód terjesztését jelölték meg (a G7 hét pontos misszióját lásd mellékletben). A helyi jó hagyományok (pl. a gödöllői művésztelep, mint a hazai egészségre törekvő, természet közeli életmód élharcosai) újragondolásával a városvezetés számára térségi imázs alakító lehetőséget igyekezett kínálni. Ennek érdekében kétféle fő tevékenységre összpontosított. A mobilizálás során helyi ismeretterjesztő események szervezésével (Aratófesztivál 2010-2011, helyi termelői piac, gasztró rendezvények, Sulispájs verseny, főzőiskola) toboroztak helyi érintetteket. Ezek a helyi termékek fogyasztásának sokrétű előnyeire hívták fel a figyelmet, vagyis elsősorban arra, hogy a fenntartható termelés és fogyasztás gyakorlata miként járulhat hozzá a helyi lakosság életminőségének javításához, a helyi termelői kör megerősödéséhez. Az akciók másik része a helyi élelmiszerellátás infrastruktúrájának javítását célozta. Ez részben humán erőforrás megerősítésével, vagyis a Gödöllő környéki helyi termelők és fogyasztók közvetlen kapcsolatának erősítésével, a kölcsönös előnyök mentén termelők, fogyasztók, kereskedők közötti új kapcsolatok létrehozásával érték el. Ebben fontos előrelépés volt, hogy adatbázis formájában elérhetővé tették a helyi termelésű és minőségi alapanyag előállításával foglalkozó helyi vállalkozókat, termelőket. A tudatos fogyasztók elérése helyi marketing és változatos események szervezését kívánta meg. Az épített infrastruktúrák fejlesztése pedig a helyi élelmiszer-vállalkozásokat és gazdálkodókat helyzetbe hozó élelmiszer kultúra, városi piac és a közétkeztetés területére irányult. Ennek érdekében a G7 önkormányzati támogatással az ököváros koncepciójához illeszkedve egy fenntartható helyi élelmiszer-stratégia kialakítását vállalta el.

A G7 szervezetei négy fő okot azonosítottak a Gödöllő környéki élelmiszer rendszer gondjai között (Balázs, 2013):

- kevés a minőségi, ellenőrzött, helyben termelt élelmiszer, és az ezt kiszolgáló infrastruktúra; a kiskereskedelmi láncokban nem kap szerepet a helyi szezonális kínálat. Gödöllő környéke és a Galga mente a fővároshoz közeli gyakorlatilag utolsó jelentős mezőgazdálkodási hagyományokkal rendelkező térség. A város környéki élelmiszertermelés beszűkült a földhasználat szabályozása (lakótelek, zártkert, külterület) miatt.
- nem elérhető a legtöbb ember számára a jó minőségű, friss, egészséges, méltányos árú és kulturálisan is megfelelő élelmiszer – az elérhetőséget korlátozza például a beszerzési ár, a távolság és az idő is. A kiskereskedelmi láncok, hipermarketek által forgalmazott feldolgozott, csomagolt, gyorsételekre és kényelmi termékekre alapozott élelmiszerkínálat teljesen átalakította a fogyasztói-vásárlói szokásokat, s ennek hatására a helyi

kiskereskedelmi bolti hálózattól egyre jobban elviszi a keresletet a napi cikkek, elsősorban az élelmiszer iránt.

- egészségtelen táplálkozási szokások alakultak ki; korlátlanul elérhető az olcsónak feltüntetett, kalóriában gazdag, tápanyagban szegény, már rövidtávon is egészségügyi gondokat okozó tömegélelmiszer; alacsony szintű a tájékozottság az egészséges és teljes értékű táplálkozásról; a szezonális, az egészséges táplálkozás és a klímabarát étrend elvei hiányoznak a közétkeztetésből és az oktatásból;
- környezeti problémák: rengeteg az élelmiszer hulladék; nagyon alacsony szintű az élelmiszer hulladék újrahasznosítása; környezetkímélő gazdálkodásból és méltányos kereskedelemről beszerezhető áruk alacsony aránya; víz minőség gondok: felszín alatti vizek növényvédőszer-szennyezettsége.

Fő tevékenységei. A G7 tevékenységeinek több fázisát lehetett elkülöníteni. A felívelő fázis (2010–2011) alapvetően a résztvevő szervezetek közötti egymásra hangolódással, eseményszervezéssel és a G7 missziójának, programjának kialakításával telt. Ezek között ételkóstolók, science cafék, aratási fesztiválok, biopiac és iskolai rendezvények jelentették a hálózatépítés fő fórumait, ahol a társadalmi tanulás különböző aspektusai kerültek előtérbe. A szervezetek együttműködését segítette, hogy többszáz fős helyi termék fesztiválok (Aratási Ünnepek 2010 és 2011) megszervezésében a GAK Kht, a Nyitott Kert Alapítvány és a GreenDependent Egyesület már rendelkezett tapasztalatokkal. A felívelő szakaszban a szervezeti formálódást segítették közös kommunikációs platformok is: aktív email- lista, valamint két G7 tevékenységeiről szóló blog is (<http://solier-green.blogspot.com/> valamint <http://helyielelem.blogspot.com/>). Az ismeretterjesztő blog három fő témát érintett: 1. Alapanyag: egészséges, környezetkímélő, regionális, bio, vegetáriánus és vegán alapanyagok, elérhetőségek, beszerzési források, termelők, fogalmak, jelölések; 2. Főzés: elkészítés és tárolás, receptek, ötletek, előadások, tanulmányok; 3. Programok: főzőtanfolyamok, receptversenyek, sütő-és főzőversenyek, fesztiválok, betakarítási ünnep, gasztronómiai programok, ingyenc menük, vacsorák.

A G7 jelenlétét a helyi nyilvánosságban segítette továbbá az egyetemi és önkormányzati média is, ahol rendszeresen bemutatták a szervezet tevékenységét. Szintén e felívelő szakasz fontos lépése volt a helyi REL fejlesztést magalapozó kutatások beindítása (eredményeit lásd később), valamint a helyi termelői adatbázis elérhetővé tétele a helyi nyilvánosságban. A helyi termelői adatbázis kialakítása kifejezetten azt a célt szolgálta, hogy az érdeklődő kereskedők, közvetítők számára láthatóvá tegyék a helyi élelmiszer választékot. E felívelő szakaszra jellemző, hogy az Aratási Ünnepeken a fővédnökséget Dr. Gémesi György, Gödöllő Város Polgármestere látta el és az önkormányzatot végig a passzív, de támogató jelenlét jellemezte. A támogatók között volt a Vidékfejlesztési Minisztérium, az egyetemi tanüzemek és hallgatói önkormányzat is.

A G7 tevékenységeinek második, kivitelezési fázisa (2012–2014) alapvetően az első szakasz eredményeinek szakpolitikai tanulássá formálásáról szólt és egy helyi gazdaságfejlesztés számára iránymutató helyi élelmiszer stratégia kifejlesztésében csúcspontot ért el. 2013 tavaszától a G7 a gödöllői önkormányzattal együttműködésben és a helyi érintettek bevonásával kezdte meg egy fenntartható helyi élelmiszer stratégia kidolgozását. Fontos országos szintű szakpolitikai változás volt a G7 életében, hogy a helyi termékek a jogszabályi könnyítések következtében elérhetővé váltak a piacon és az iskolai menzákban. A közétkeztetés reformja következtében egészségesebb és helyi élelmiszerre alapozott egészséges menük kerültek bevezetésre, a helyi piacok termelőinek pedig egyszerűsített higiéniai szabályoknak és pontosan kidolgozott útmutatóknak kellett megfelelniük. Ezzel a G7 eredeti céljait részben elérte, ugyanakkor a G7 tagjainak önkéntesen vállalt részvételi hajlandóságát csökkentette.

A gödöllői alpolgármesterrel történt egyeztetések hatására pedig a szervezet a helyi intézmények (piac és közétkeztetés) fokozatos segítségét, fejlesztését választotta céljának, amely alapvetően (élelmiszer)politikai cél volt. E stratégiát erősítette, hogy az önkormányzat cégeinél dolgozó vezetők politikai és gazdasági befolyása miatt lehetetlen volt radikálisabb és szélesebbkörű változást elindítani. A stratégia megalapozásához a G7 a helyi szereplők összefogásával és a stratégia bázisának kiszélesítésével látott hozzá: 2013-ban két belső, a résztvevő szervezeteket és helyi civileket tömörítő műhelybeszélgetésen zajlott a stratégia elemeinek finomítása. A stratégiafejlesztő műhelybeszélgetés (2013 március 12.) a helyi élelmiszerrel foglalkozó helyi kezdeményezések képviselőivel zajlott akciótervezés céljából.

2014 tavaszán nyilvános műhelybeszélgetés zajlott az önkormányzat részvételével. Ennek eredményeként többféle érintett csoportot tömörítő munkacsoportok kialakítására és célzott támogatási lehetőségek azonosítására került sor. A részvételi (élelmiszerpolitikai) folyamatot ezen a ponton sikeresen blokkolták az önkormányzati cégek vezetői. Az önkormányzat ellentmondásos szerepét a résztvevő üzleti és civil szervezetek korábban is megtapasztalták hasonló helyi ügyekben: „Szombaton találkoztam a Polgival. Jelezte, hogy sajnos nem tud jönni május 11-én, de az alpolgik ott lesznek, illetve megnyugtattott, hogy a Kalória és a Piac vezetője is ott lesz! :) ... (XY) jelenléte miatt nem igazán vagyok nyugodt.” Amint egyikük utólag is megjegyezte egy háttérbeszélgetésen: „Kár volt politizálni. A polgi támogatása ide kevés, az önkormányzat számtalan esetben beugrasztott már minket”. Tény, hogy a korábbi negatív tapasztalatok miatt sokan eleve nem is csatlakoztak. Az önkormányzati vezetés, a polgármester és a két alpolgármester személyes biztatása és ígéretei semmivé lettek: a támogatási lehetőséget a kidolgozott pályázat ellenére is visszavonták. A munkacsoportok pedig néhány ülés után érdeklődés hiányában befejezték a munkát. 2015-re a korábbi felívelő, valós társadalmi tanulást gerjesztő fázis (termelői adatbázis, fogyasztói igényfelmérések) biztató eredményei is feledésbe merültek és a hálózat befejezte tevékenységét: azóta nem vesz részt a helyi politikai és civil életben.

Fogyasztási és vásárlási mintázatok a helyi közösségben. A termelői piaci felmérést, a termelői adatbázis és portrék összeállítását a Környezetszociológia tantárgy keretében Környezetgazdálkodási agrármérnök (MSc. II. évfolyam) diákokkal végeztük el 2010-2011-ben saját fejlesztésű interjúk és kérdőíves vizsgálatokkal. Az adatokat három falugazdászokkal készített interjúból és 15 a gödöllői piacon készített kistermelői (bio és nem bio termelőkkel, zöldség és gyümölcsárusokkal, kecsketej és tejtermék értékesítővel, bio mangalica, kenyér és gabona árusokkal készült) interjúból gyűjtöttük össze (N=18). Ezen túl egy 50 fős egyetemi hallgatókkal és oktatókkal készült rapid kérdőíves vizsgálatot is elvégeztünk, amelyben felmértük az érdeklődést egy, az egyetem területén létesítendő piac iránt. Ebből kiderült, hogy egy helyi termelők által heti rendszerességgel üzemeltetett piac életképes lehetne az egyetem területén is és ezen piacon létjogosultsága lenne a biotermékeknek. Végül kidolgoztunk egy egyetemi helyi termék bolt létesítésére vonatkozó megvalósíthatósági tanulmányt is (A Gödöllői helyi élelmiszerek helyzete. Készítette: Kőrös Éva Judit, Ósz Ágnes, Barcsi András, Farkas Milán. Környezetgazdálkodási agrármérnök MSc. II. évfolyam. Gödöllő 2011.).

A termelőkkel folytatott interjúk fő belátása az volt, hogy a gödöllői piac biztosítja a legkényelmesebb kistermelői értékesítési pontot (off-farm sale), bár sokan a helypénzt drágállják. Az idősebb gazdálkodók alapvetően nyers alapélelmiszert értékesítenek, nem különösebben kedvelik a termelői piacot, és a fogyasztókkal történő interakció sokszor idegesítő teher számukra. A háznál történő értékesítés (on-farm sale) emiatt körükben a leginkább felértékelt, illetve a feldolgozás legtöbbjük számára nem igazán alkalmas módja a szezon meghosszabbításának. Ezeket a kistermelői termékeket alapvetően kis mennyiségben és vegyszermentesen állítják elő.

Emiatt a kistermelők marketingszemléletét és profitabilitását alapvetően határozza meg az, hogy elfogadható és méltányos áron tudjanak értékesíteni. Folyamatosan nézik egymás árait a piacon és érzékenyek a fogyasztók árelfogadására. Vagyis a termékek marketingje a helyi piacon történő alapélelmiszerek közvetlen személyes eladásán keresztül, reklám nélkül történik és jóformán csak az ár alacsonyan tartásával biztosított. Gyakran egyedül dolgoznak és a gazdaság továbbviteléről nem igazán gondolkodnak.

A fogyasztói felmérést 2010 áprilisában célcsoportspecifikus online kérdőívvezéssel végeztem több témára kiterjedően: a vegetáriánus, bioélelmiszerre alapozott és teljes értékű táplálkozásról (68 érvényes válasz); az élelmiszerek beszerzési forrásáról (48 kitöltő), és a fogyasztási szokásokról (223 válaszadó). (A három kérdőív elérhető ezeken a linkeken: [1](#), [2](#), [3](#)). A válaszok a fogyasztók bevásárlással kapcsolatos elképzeléseit, viselkedési hajlandóságát tükrözik, semmint a tényleges bevásárlási szokásokat.

A bevásárlással kapcsolatos attitűdök vizsgálata környezeti és egészségügyi aggodalmakat azonosítottak a G7 célcsoportjában.

Az élelmiszer származási helye, beszerzési forrása, az, hogy ki termelte és a termelővel ápoltság személyes kapcsolat jelenti a döntő szempontot a válaszadók döntő többségének (90 %). Magas volt a válaszadók között a vegetáriánusok aránya (15% ~ nagyjából háromszorosa az európai átlagnak) és körükben teljesen elutasított a szupermarketekben kapható feldolgozott kényelmi élelmiszer. Néhány válaszadó szerint a helyi termék rendszer túlságosan a jó anyagi helyzetű csoportok egészséges élelmiszer ellátását tartja szem előtt. E társadalmilag exkluzív tulajdonságot kiemelve egyik válaszadó megjegyezte: „ha nem vagyok valamilyen vega, akkor már nem is vagyok érdekes?” Nem meglepő eredmény, hogy a célcsoportban valóban az egészségügyi (50 %), környezeti (33%) és állatjóléti (10%) aggodalmak domináltak. Általában úgy érzékelték, hogy az élelmiszer feletti ellenőrzésünket elvesztettük. A válaszadók háromötöde ennek ellenére úgy nyilatkozott, hogy számára nem jelent gondot, hogy háztartásában egészséges (teljes értékű) élelmiszert biztosítson. A fő problémát az elérhető áron kapható jó minőségű élelmiszerhez való hozzáférés jelenti. Amint néhány válaszadó megjegyezte: „Nem mindig tudom megfizetni, amit a legszívesebben megennék” illetve „a bioélelmiszer ára teljesen elszállt, irreális”. A válaszadók háromnegyede szívesen csatlakozna olyan kezdeményezéshez, amely elérhető, méltányos áron juttatja el az élelmiszert a fogyasztóknak.

A zöldség és gyümölcs beszerzések a célcsoportban zömmel (négyötöd részben) a helyi piacon vagy kisboltokban történnek. Mindeközben a válaszadók egyötöde vásárol csak közvetlenül a termelőtől. A válaszadók harmada részben megtermeli saját élelmiszerét. Négyötöd részben követik a szezonális kínálatot.

A bio és a szabadföldi kifejezések jól ismeretek a célcsoportban, a legtöbben helyesen határozzák meg, de egyéb terminusok, például primőr, reform, természetes, natúr élelmiszer jelentésében bizonytalanok. A válaszadók kétharmada szerint rendszeresen vásárol bioélelmiszert, és több információra volna szükségük a helyi termelőkről, beszerzési forrásokról, a szezonális választék elérhetőségéről. Végül, az előnyöket tekintve, a válaszadók leggyakrabban egészségügyi aggodalmak miatt választják a helyi bioélelmiszert. Amint egy válaszadó megjegyezte: „Így nem mérgezzük vele magunkat”.

Az eredményeket visszacsatoltuk az érdeklődőknek két Science Café keretében is. 2010 április 27.-én Varga Adrienne (Szent István Egyetem Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet) tartott bevezetést arról, hogy milyen kémiai (nitrát, növényvédő szer maradvány) és biológiai (mikotoxin) szennyező anyagok fordulhatnak elő az élelmiszer alapanyagokban és ezeknek milyen humán egészségügyi kockázatai, következményei vannak. Majd 2010. június 2-én Kisa Judit (Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet) mesélte el, hogyan valósítható meg a gyakorlatban a teljes értékű táplálkozás. A beszélgetéseken kiderült, a Science Café résztvevők

hétköznapi tapasztalata az, hogy nagyon nehéz ellenőrizni, hogy mit fogyasztunk. Nincs garanciarendszer, amely meggyőző módon képviselné, hogy az ilyen jelöléssel árult élelmiszer tényleg bio. Egyáltalán nem világos még az elkötelezett fogyasztók körében sem, hogy mi drágítja meg olyan nagyon a bioélelmiszert.

Alternatív dinamika. A G7 szervezeti dinamikájára jellemző, hogy informális hálózatként indult: „Úgy érzem egy sikeres kezdeményezés alapjait kezdjük el rakosgatni. Egyre többen jelzik részvételi és segítő szándékukat. Ettől függetlenül egy igényfelméréssel kellene kezdenünk a programot, hogy pontosan meghatározhassuk a célcsoportot és az igényeket.” (Szoljár 2010). Az alternatív zöldmozgalmi kezdeményezéshez fokozatosan csatlakozó szervezeteken keresztül a G7-re egyre inkább a társadalmi inklúzitás és diverzitás vált jellemzővé, amelyben egyaránt helyet talált civil és vállalkozó, termelő és fogyasztó, üzlet és politika, elmélet és gyakorlat. Helyi és országos szinten, valamint nemzetközileg magasfokú kapcsolati tőke jellemezte a szervezetet a tudományos, civil, agráros szakpolitikai mezőben. A G7 esetében a műhelybeszélgetések jelentették a tagok számára az egyik legfontosabb inspirációt. Itt osztották meg egymással a résztvevők azt a sokféle (közegészségügyi, közpolitikai, környezettudományi, dietetikai, vezetésszervezési, catering, állatorvosi, kereskedelmi, biokertészeti) tapasztalatot, amely a helyi gödöllői nyilvánosság fórumain ütőképes csapatként jelenítette meg a G7-et. A másik fontos fórum a G7 számára az online kollaboráció volt: 2010 április és 2014 szeptembere között 691 e-mailes beszélgetés indult (a levelezőlistán az egy üzenetre érkezett válaszok beszélgetésekbe vannak rendezve), 2010 április és 2013 április között 52 blogbejegyzés és egy videó született a gödöllői helyi élelmiszer tanácsról. Valójában a szervezet korábban helyi együttműködést csak ritkán végrehajtó, korábbi kapcsolataikban inkább konfliktusos tagokat hozott össze és ültetett egy asztalhoz (civilszervezeti képviselőket, szakértőket, állampolgárokat, kutatókat, üzletembereket) a helyi élelmiszer rendszerből kiszoruló kistermelők, iskolai fiatal nemzedékek érdekeinek képviselete mentén.

A G7 működése során folyamatosan küzdött azzal a szervezeti ellentmondással, amely egyfelől a lapos és demokratikus szervezeti struktúra, a központi irányítás és a legitim vezető hiánya másfelől a célok tisztázatlansága okán a tagok közötti alacsony bizalmi szint miatt feszült: „A célok csak hasonlóak (pl. nem mindenki ugyanazt érti a helyi élelmiszeren, másképp tartjuk fontosnak a biót, a helyi élelmiszernek nem ugyanazokat a vonatkozásait tartjuk legfontosabbnak – pl. a hús/tejtermék fogyasztásának a jelentősége más táplálkozástani szempontból és klímavédelmi/környezetvédelmi szempontból, stb.) A tagszervezetek van, hogy belekezdnek projektbe maguk, anélkül, hogy a tagokkal egyeztetnék, és így vannak a tagszervezetek projektjeiben, rendezvényeiben átfedések”. Ráadásul a mélyülő válság is érezte lemorzsoló hatását: „a G7-ben végzett tevékenységem itt ... semmiben nem tudom elkönyvelni, semmi olyan hozadéka nincs számomra, ami felmutatható olyan tevékenységként, ami itt ... vázolt elvárásokba beleillene. Más lehetőségek után kell nézmem.” vagy „Magánéleti változás miatt sajnos nem tudok a továbbiakban aktív részt vállalni a G7 tevékenységében. Így az MTA workshopon sem tudok részt venni.” vagy „Ingyen csináljam, amit mellesleg az önkormányzatnak kéne?”

A G7 számára szervezeti szempontból a közpolitikai szerepvállalás vált végzetessé. Ez a következő gyors lépésekben zajlott:

Konzultáció (2013. február 19.) a G7 és a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézetének munkatársai részvételével: személyes és szervezeti szerepvállalások tisztázása.

Akciótervező műhelybeszélgetés (2013. március 12.): projektek, tevékenységek bekapcsolásának megtervezése minden kapcsolódó helyi élelmiszerrel foglalkozó kezdeményezéstől. Az érintett konzultáció eredményeként kialakított stratégia tervezet kerül vitára bocsátásra a 2013. május 11-i Gödöllői Helyi Élelmiszer Fesztivál szakmai konferenciáján.

Önkormányzati műhelybeszélgetés (2013. május 11.): Stratégia tervezet, vázlat bemutatása és vitára bocsátása a gödöllői és Gödöllő környéki élelmiszer rendszer valamennyi érintett és stratégiaépítés szempontjából releváns szereplőjével. A workshop célja, hogy a stratégia vázlatban megfogalmazott szempontok alapján készítsünk egy közös, a legtöbb résztvevő érintett által nagy vonalakban elfogadható élelmiszerstratégiát és útvonal-tervet, amihez az önkormányzat elköteleződését szeretnék kérni.

Havonta egy munkacsoport találkozó (2013. tavasztól), negyedévente helyi élelmiszer platform az összes releváns érintett részvételével -- folyamatos társadalmi konzultáció, egyeztetés az érintettekkel és konkrét projektötlek áttekintése, gördülő tervezése. Felkészülés a 2014-2020 közötti EU-s támogatási periódusra.

A helyi élelmiszerstratégia körüli tárgyalások, alkuk és lobbimunka felemésztette a szervezeti erőforrásokat. A gyors döntések kényszere, a lapos és demokratikus szervezeti struktúra, a központi irányítás és a legitim vezető hiánya egyszerre okozott válságot, amelyet időlegesen enyhíteni tudott majd jóformán tovább mélyített a SOLINSA projekt által ajánlott szervezetfejlesztés, vezetőválasztás és szervezeti-működési szabályzat. A várakozásokkal ellentétben ugyanis a G7 nem vált alkalmassá a fennálló rendszerrel ellentétes álláspont következetes képviselőre a politikai támogatást elengedő önkormányzattal történt tárgyalásoknál és a helyi élelmiszer stratégia műhelybeszélgetésen. A korábban a G7 minden eseményén fővédnöki szerepet ellátó polgármester végül váratlanul nem vett részt a legfontosabb kerekasztal-beszélgetésen. A G7 tehát nem alakította ki a belső szervezeti dinamikát (fluktuáló tagság, megosztott vezetés, személyes konfliktusok és bizalomhiány) jól leképező kormányzási modelljét, amely az ellenségessé váló külső körülmények között alkalmas lett volna radikalizálni az élelmiszer stratégia fejlesztési folyamatát, és az önkormányzat kihátrálása és a helyi politikai támogatás megvonása után is értelmet adott volna a szervezetnek.

Szakpolitikai lehetőségek. A G7, bár átütő politikai erőt sajnálatosan nem tudott képviselni az önkormányzati egyeztetésen, tevékenységének eredményeképpen létrejött egy helyi élelmiszer stratégia, amely az országos szakpolitika mintaadóként tart a városi élelmiszer rendszerek fejlesztésében. E stratégia nem vált szakpolitikává, nem álltak rendelkezésre a megvalósítás jogi, politikai és anyagi eszközei sem. A stratégia négy fő célt jelölt meg: 1. Helyi élelmiszer hálózatok, infrastruktúrák megerősítése; 2, Tudatosság növelése társadalmi marketinggel; 3, Közétkeztetés minőségének emelése; 4, Önkormányzati és civil szerepvállalás: a fenntartható városi élelmiszerstratégiában.

Mindezekhez az alábbi táblázatban olvasható önkormányzati hatáskörben lévő intézkedési eszközöket és civil-önkormányzati élelmiszer fejlesztési metodikát javasoltam.

15. táblázat: A gödöllői helyi élelmiszer fejlesztési stratégia

1: Helyi piac, termelők és fogyasztók kapcsolatának erősítése: a helyi termelők és tudatos vásárlók igényeinek jobb kiszolgálása érdekében a helyi piac által biztosított lehetőségek javítása. A helyi termelők és fogyasztók összekapcsolása, a köztük lévő kommunikáció javítása, a különböző elérhető szolgáltatások, igények és érdekek összehangolásának elősegítése.

- A G7 javasolja, hogy az önkormányzat teremtsen megfelelő lehetőséget a térségi termelők és a helyi kereskedelem közötti, szerződéses alapon működő rendszerek, infrastruktúrák kialakítására, és továbbfejlesztésére, amely a lánckereskedelem kiiktatásával versenyképes áron biztosít helyben termelt élelmiszert közvetlenül a helyi fogyasztóknak.
- A G7 szerint a gödöllői önkormányzat számára fontos korrekciós eszközök állnak rendelkezésre a helyi élelmiszert árusító kisboltok helyzetének elősegítésére: a kínálat különlegességének (jó minőségű, méltányos, bio, helyi termékek) garantálása egységes megjelenítéssel, a fogyasztói bizalmat növelő minőségbiztosítással; a helyi terméket árusító önkormányzati tulajdonú bérlemények árának csökkentése, pénzügyi ösztönző kidolgozása, működési költségek támogatása; a helyi szezonális kínálatot megjelenítő kisboltok hálózatosodásának, közös arculat fejlesztésének elősegítése.

2. Viselkedésváltozás előidézése és kommunikációs kampány: a célcsoportok és a célcsoportonkénti információtartalom pontos meghatározása, a szükséges kommunikációs csatornák megtalálása, a problémák kommunikálása. Az élelmiszergazdaság szereplőinek (fogyasztók, termelők, kereskedők, vendéglátósok, szülők, pedagógusok) tudatossága az egészséges, fenntartható élelmiszergazdasággal kapcsolatban.

- A G7 vállalja a helyi élelmiszer rendezvények koordinálását a Gödöllő környéki piackörzetekben, illetve az ehhez szükséges érintettek bevonását az egyeztetésekbe.
- A G7 megkezdte egy helyi termelői adatbázis kialakítását, hogy a jövőben egyszerűbbé váljon a fogyasztói kereslet helyi élelmiszerekkel történő kielégítése, a termelők és fogyasztók közvetlen és személyes kapcsolatának fejlesztése a Gödöllő környéki piackörzetekben.

3: A szektor lehetőségeinek szisztematikus felmérése a helyi fenntartható élelmiszergazdaságban.

- A G7 vállalja, hogy a termelői adatbázis alapján kidolgoz a helyi élelmiszer kiskereskedők és a közületi felhasználók (szállodák, éttermek, közétkeztetők, helyi vendéglátók) számára egy információs anyagot.
- A G7 megfelelő intézményes támogatással kidolgozza az önkormányzat számára a helyi élelmiszerek minőségbiztosításának szempontrendszerét.

4: Az önkormányzat és a helyi civil szervezetek által betöltendő szerepek, feladatok azonosítása.

- A G7 javasolja, hogy a polgármesteri hivatal jelöljön ki vagy bízjon meg egy a városi táplálkozáspolitikával foglalkozó munkatársat, aki az ügyosztályok élelmiszerekkel kapcsolatos tevékenységét magas szinten koordinálni tudja, tudatosan szervezi a legfontosabb érintett ügyosztályok (egészségügy, programszervezés, közétkeztetés) közötti feladatokat, kapcsolatot tart a G7-tel és a helyi élelmiszer rendszer partnereivel, megismeri más városok hasonló törekvéseit.
- A G7 javasolja, hogy a helyi piac jobb pozícionálására alakuljon marketingmegoldásokat, igényfelmérést és civil minőségi garancia rendszert is kidolgozó egyeztető fórum, amely a gazdaságos működtetés szempontjain túlmutatva a termények eredetét és a helyi termelők minőség iránti elkötelezettségét is képes példaként állítani.

Sikertényezők. A szervezet ön-definíciójába a sokféleség nyílt vállalása is belefért, ugyanakkor nem vált teljesen világossá, hogy ebben a formában inkább, mint önkéntes projektszervezet és/vagy kommunikációs ernyőszervezet képes működni. A civil résztvevők alapvetően egy, a tagokat integráló ernyőszervezetként gondoltak a G7-re, amely jóformán csak a résztvevők meglévő tevékenységeinek közös kommunikációjára, valamint a helyi társadalom és politika közti kapcsolatépítés összehangolására vállalkozik. Az egyetemhez köthető és az üzleti partnerek pedig szívesebben kapcsolódtak volna egymáshoz egy projektszervezet koncepciója mentén, új, hasznos és közpolitikai értelemben a városi élelmiszerstratégia fejlesztés folyamatát radikalizálni képes projektek kivitelezésére. A G7 jól azonosította a hálózatok hálózata formájú működési mód előnyeit, a fennálló rezsimben lévő feszültségeket, a stratégiai szövetségeseket. Ugyanakkor a kezdetektől vállalt sokfélesége, az önkéntes és egyenrangú partnerség a hirtelen fősodorba került

politikai cselekvés idején szétfeszítette a szervezetet: „A G7 csatát veszített és megszűnt a korábbi koherencia” - fogalmazta meg találóan az operatív vezető.

4.2.4. Közösségi mezőgazdálkodás: gazdálkodók vezette CSA-k

A hirtelen javulni látszó intézményi-szabályozási-támogatási környezet, az ökoszociális piacgazdaság elveit a gyakorlatba átültetni kívánó Nemzeti Vidékstratégia (és társadalmi vitája) által indukált pozitív fejlemények és társadalmi várakozások hatására 2011 körül számos CSA kezdeményezés jött létre: az Ökotársulás, az Évkerék Ökotanya, a Háromkaptár, a Biokert, a Privátlecsó és Nemes Mátyás fülöpjakabi gazdasága⁴⁶. A Tudatos Vásárlók Egyesülete (TVE) által szervezett társadalmi érzékenységet növelő és gyakorlatias képzések eredményeképpen kialakult a termelésen túli támogatási forrásokat is bevonni képes civil szervezetek között egy hálózatos összefogás és a közösségi mezőgazdaság iránt érdeklődő gazdálkodók között pedig egy szolidáris egymásra figyelés, közös tanulás, ami egyre meghatározóbbá vált, így mára egy közösségi hálózat részei (<https://groups.google.com/forum/#!forum/kozossegimezogazdasag>).

A megnövekedett érdeklődés, valamint a szektor ugrásszerű fejlődése tette indokolttá egy platform kezdeményezés beindítását is, amely célul tűzte ki, hogy megkezdődjön a hazai közösség által támogatott mezőgazdaság szélesebb körű megismer(tet)ése. Ennek érdekében a francia közösségi gazdálkodás modelljét terjesztő Urgenci hálózat, a brit CSA-k fejlesztését segítő Soil Association közreműködésével, a Tudatos Vásárlók Egyesülete, az Ökológiai Mezőgazdasági Kutatóintézet (ÖMKI) és a Környezeti Társadalomkutatók (ESSRG) részvételével beindult egy tapasztalatátadási program, amelyben működő vagy alakulófélben levő CSA-közösségek folyamatosan tudják erősíteni az egymással való együttműködést.

A szektor kutatási igényeinek megismerését és a jelen kutatási kérdések kialakítását a CSA rendszerben értékesítő biogazdák részvételével 2012 februárban rendezett műhelybeszélgetés alapozta meg, amelyet a SZIE KTI Humán Stúdióban tartottunk. A platform folyamatot támogató feltáró jellegű szocioökonómiai kutatás kivitelezésében partnerem a Tudatos Vásárlók Egyesülete részéről Perényi Zsófia és Gulyás Emese voltak, akik számos hazai, fenntarthatóságra törekvő közösséggel állnak kapcsolatban. A kvalitatív interjúk kutatás célja a hazánkban domináns és tipikus CSA forma, amelyben gazdálkodók gyűjtenek maguk köré megbízható fogyasztói közösséget, kialakulásának, fő szervezeti megoldásainak, a résztvevők ambícióinak, motivációinak, eddigi tapasztalatainak feltárása volt.

A kezdeményezések működési környezete. A hazai CSA-k működése során gazdálkodói és fogyasztói oldalon is rengeteg kihívással kell szembenézni s ezek kezelésére kreatív fogások alakultak ki. A 12. táblázatban öt gazdálkodó által integrált CSA jellemzőit mutatom be.

46 A működő közösségi mezőgazdasági csoportok frissített listája, elérhetőségekkel: <http://tudatosvasarlo.hu/csa>

12. táblázat A vizsgált CSA gazdaságok alapadatai

	működés (év)	termények	terület (ha)	elhelyezkedés	tagság	alkalmazottak	szervezeti forma	
Évkerék Ökotanya	3	gyümölcs, zöldség, gabona, hús	7 ha	Szeged (Kistelek)	50 doboz	2	egyéni családi gazdálkodó	és
Háromkaptár Biokert	3	zöldség biobolt és	1,5 ha	Tahitótfalu	80 doboz	1	Kft	
Biokert Szigetmonostor	7	zöldség, gabona, kertészet	5 ha	Szigetmonostor	60 doboz	2	Kft	
Matthew gazdasága	3	zöldség, tojás, baromfi	4 ha	Zsámbok	53 doboz	4	Kft	
Bioéléskamra (Eleven Föld Szövetkezet)	8	zöldség, tökmag exportra	7 ha	Hét (Miskolc)	47 doboz	2	egyéni családi gazdálkodó	és

A gazdálkodókkal és a fogyasztókkal készített interjúk alapján öt fő szocioökonómiai témát azonosítottunk. A témák közül kettő a gazdasági alapokra (termelés és szezonáltság; befektetés és megélhetés), három a társadalom-technikai kérdésekre (doboz és átvétel; tagság és szerződés, közösségformálás és elkötelezettség) vonatkozik.

Termelés és szezonáltság: A hazai CSA-k termelése biogazdálkodás során előállított zöldségeket, fűszer- és gyógynövényeket és egyelőre nagyon kevés gyümölcsöt jelent; állattartás, gabonatermesztés csak kis léptékben jellemző. A terményválaszték minőségi, mennyiségi szempontból is folyamatos fogyasztói kritika tárgya. A fogyasztók részéről explicit tartalmi hiányérzet szinte kizárólag a gyümölcs esetében merült föl, illetve például szemes terményeket (búza, árpa, hajdina, köles, len), hús és tejtermékeket is szívesen látnának. A termelési tényezők miatt kötött választékon túl a dobozok mérete, kisserelése is olykor nehézségként merül fel fogyasztói oldalon. Meglepő módon a fogyasztók jellemzően jobb ár-érték arányúnak tartják a dobozt még a piaci vásárlással szemben is, de mennyiségre inkább soknak találják az egy dobozba kerülő terményt. A választék szezonálisan is változó, ami szintén kihívást jelent a fogyasztói oldalon: például nyáron 5-10 kg paradicsom mellé még zöldséget is tartalmaz. Ugyanakkor a CSA-khoz csatlakozó fogyasztók szívesen tanulnak a termelési folyamatokról, kifejezetten sokan érdeklődnek a termények jellemzői és beltartalmi értékei, a termesztéstechnológia, az egyes fajták, felhasználásuk, tartósításuk iránt.

A gazdák ezt úgy igyekeznek kielégíteni, hogy a betakarítás után elküldik a tagi levelezőlistára tájékoztatásul a zöldségdoboz várható tartalmát, valamint gyakran illesztenek hozzá recepteket is, hogy a feldolgozást, tartósítást segítsék. A változó tartalom miatt a gazdák igyekeznek olykor szezonális árat is megszabni, vagy szezonálisan több részre osztani a szerződést. Emellett a tagság előnyeiket kommunikálják, nem az egyes dobozok pillanatnyi értékét. A tagoknak betekintést kell adni a gazdálkodás fő szabályairól is: pl. vetésszerkezet változtatásra csak szezon elején van lehetőség. A tartalom bővítésére egyébként rengeteg, könnyebben termesztendő kiegészítő termény is rendelkezésre áll (snidling, zöldbüszerek), ami megrendelés rendszerben nem kelne el, viszont színesíteni tudja a szezonális kínálatot. A hiányzó választék úgy is kipótolható, ha a gazdaság összekapcsolódik például gyümölcsstermelő gazdasággal vagy eleve több eltérő profilú gazdálkodó működik együtt, hogy az előfizetőket különböző termékekkel ellássa. A dobozátvétel helyszínére a gazdálkodó vagy a közösség meghívhat olyan termelőt, aki például szezonális gyümölcsöt tud hozni; illetve lehetséges az átvételt eleve a piac mellett szervezni, ahol más termékeket (sajt, füstölt húсарu, gyümölcs, lekvár) is meg lehet vásárolni.

A kerti munkák során a talajművelést leszámítva a tevékenységek 90%-a kézi erővel történik márciustól novemberig. A gyomlálás és a szerves trágya (istállótrágya, a zöldtrágya, a komposzt és a szár- és gyökérmaradványok) kihordása jelenti a legnagyobb kézimunka igényt és ez a legkölségesebb. A termelés rentabilitását biztosítaná, ha e költséges élőmunka terhei lecsökkennének. Megoldást jelent, hogy a gazdaságok a saját településükről választanak jellemzően alkalmi munkásokat, főszézonban a nagyobbak akár 6-7 főt is foglalkoztatnak alkalmazottként. A kézimunkát részesművelés formájában is igénybe tudják venni, szerződés alapján meghatározva, hogy mit termeljenek, a művelésben hogyan vegyenek részt, majd osztozzanak a termésen. A részesművelés meglehetősen patriarchális rendszere feltehetően nem minden gazdaság számára vonzó. Szeles Attila szövetkezeti gazdaságában Borsókör néven hoztak létre egy részesművelési rendszert 8 családdal, akik a kijelölt területet együtt művelik. Itt a cél egyébként alapvetően edukációs; amint a gazda fogalmazott: „Gyertek el, csináljátok és meglátjátok, hogy miért kerül annyiba a biohagyma.” A munkafeladatok megszervezése, pontos heti menetrend kialakítása megoldást jelenthet arra, hogy maguk a fogyasztók is áttekinthessék a gazdálkodási kihívásokat és aktívabban részt vállaljanak a termelési munkákban. A Háromkaptár gazdaságban például úgy alakul a munkarend, hogy betakarítással kizárólag a hét első két napján foglalkoznak. Szerda a dobozok előkészítésének napja, amely a termények szortírozásával és a leveles-zöldség betakarításával telik, az összeállított dobozok esti kiszállításáig. Csütörtökön és pénteken zajlanak a kertben a termelési munkák.

A termelési nehézségek jobb átláthatósága érdekében megoldást jelenthet a tagok számára kötelezővé tett termelési tapasztalatszerzés is, amikor például a gazda által meghatározott négyórás kerti munkákból legalább kettőt kell vállalni minden évszakban, hogy a vegyszermentes gazdálkodás ismereteinek elsajátítása mellett a kertben dolgozókkal is együttműködés alakuljon ki.

Az évszakonként szabályszerűen a legjobb beltartalmi minőséget hozó idényterményeknek kitüntetett szerepük van a kezdeményezések sikerében, a közös tanulás beindításában. A szezonális kérdésében ráadásul nagyon markáns tapasztalati és tudásbeli különbségek is rögzíthetők a gazdák és fogyasztók között. A gazdálkodó számára értelemszerűen a szezonális főszepon a termelés megtervezésében, hiszen egy teljes szezonra előre kell megterveznie a gazdálkodást. A szezonális ellátásbiztonságot növelheti a gazdák közötti együttműködés.

A gazdálkodói tapasztalat szerint a fogyasztóknak „újra meg kell tanulniuk a szezonalitást”. A szezonális az egyik olyan belépő pont, ami mentén megindulhat a közösségen belüli tanulás, önképzés. A gazdálkodók szerepe itt elsősorban a megfelelő informálás, szemléletformálás: a tagoknak át kell adnia a gazdálkodással járó vagányságot és kreativitást. Érzékletesen meg kell (újra és újra) tanítania a szezonális étkezés beltartalmi értékeit, előnyeit és élményszerűségét is a fogyasztóknak.

Befektetés és megélhetés: A CSA rendszerben az értékesítés innovatív módszerét az adja, hogy a gazdálkodók a szállítás, a termékminősítés, a marketing, a piaci megjelenés, a csomagolás költségeinek lefaragásával, illetve a munkaszükségletek és a bevételek egyszerűbb tervezhetőségével versenyképessé válnak. Kevesebb az útiköltség, kevesebb a csomagolóanyag szükséglet, kevesebb a veszteség és kiszámíthatóbb az értékesítés. A gazdálkodók által integrált dobozrendszerekben a résztvevők megfogalmazása szerint „lehet más az értékesítés” vagy „nem a szokványos logika érvényesül”, vagy „a hegyet odaviszik Mohamednek”. Az átvételi pont „félúton” van a termelő és a fogyasztó között, s ez biztosítja, hogy nemcsak a gazdák mennek a fogyasztók után a dobozzal, hanem a fogyasztók is jönnek a gazdálkodóhoz a dobozért. Így az értéklánc legfontosabb elemét, a közösséget ellátó termelőt és termékét, amihez ténylegesen bizalom tapad, a gazdálkodó ellenőrzése alatt tudja tartani. A CSA-k gazdálkodói számára a doboz jelenti azt a kreatív marketing eszközt, aminek segítségével a piacgazdasági logikáról leválasztják

a terményeket, piacos árjellegűktől megfosztják a zöldségeket, s így újra kódolják azt a jelentést, amit a kereskedelmi kultúra tapasztal a termelői termékekre.

A gazdáknak legnagyobb kihívást az árkalkuláció jelenti, amely többféle megfontoláson alapulhat. A legalapvetőbb, ha költség-alapon számolnak, dobozonként elosztva az összeget, ami még fedezni képes az összköltséget. Így az átlagos havidíj dobozonként 14 ezer forint. Van olyan megfontolás is, ami a versenytársakhoz próbál igazodni, például olyan kereskedők, fogyasztói csoportok vagy közvetítők áraihoz, akik szintén dobozrendszereket működtetnek, többnyire házhozszállítással. Végül a gazdák igyekeznek képből lenni a piacon aktuálisan megvásárolható termények árával is, és ezek költségéből kiindulva kalkulálják ki a szezonális doboz árat. A fogyasztók szerint kifejezetten megfizethető a tagság ára. A termékek rendkívül magas minőségűek, s ehhez képest sok tag számára még inkább olcsónak is mondható a tagság. Az interjúk szerint a fogyasztók emiatt rugalmasak az ár tekintetében és még többet is fizetnének.

A rentabilitásról, hogy megéri-e a CSA-val foglalkozni Magyarországon, markánsan megoszottak az érvek a gazdák körében. Egyrészt eleve olyan beruházásként kezelik a dobozrendszer megvalósítását, amely csakis máshonnan származó gazdasági alapokból, például családi-szülői segítséggel, közreműködéssel valósul(hat) meg. A CSA-k esetében magas az elveszett/elsüllyedt költség, a befektetett pénz megtérülni nem fog, viszont cserébe a működtetési költségek alacsonyak, s a logisztika nem igényel komolyabb többletbefektetést a piacoláshoz képest. A döntő azonban az, hogy a bevételek arányaiban még alacsonyabbak, emiatt kevés jövedelem képződik. Enélkül pedig nincs megtérülés.

13. táblázat: Egy hazai CSA kiadásainak szerkezete

Bruttó
- 27%-a ÁFA
- 2 % iparűzési adó
Nettó
- 10% adminisztrációs költség
- 75% munkabér
- 10% szaporítóanyag és növényvédőszer
- 15% rezszi és üzemanyag
- 10% amortizáció

Az üzleti tervek mérsékelt számításokról, fokozatosságról tanúskodnak és szinte egybehangzóan három évben jelölik meg, amikor már a munkabért is teljes egészében ki tudják termelni. Önmagában a CSA egyik gazdának sem tud megélhetést biztosítani. Ugyanakkor minden CSA gazdánál megvan az a gazdasági láb (egyéb gazdasági tevékenység, pl. kertépítés vagy félállás vagy rendelkezésre álló tőke az elveszett kiadások fedezésére, korábbi gazdálkodási tapasztalat), ami elegendő ökonómiai háttérrel jelent ahhoz, hogy „tét nélkül” megteheti, belevághat a kísérletezésbe. Mindez egyébként közvetlenül a közösségteremtésre is kihasználható, hiszen máshonnan is tud bizalmi kapcsolatokat importálni a zöldség-közösség számára. A rentábilis működtetést nehezíti, hogy a gazdálkodási kockázatok megosztása és kommunikációja nem teljeskörűen történik meg. Nagyon alacsonyan állapítják meg a tagság árát: a tagi befizetés mindössze a kertművelés havi költségét fedezi. Nem kalkulálnak a váratlan többletköltségekkel, s így összességében a kockázat megosztás, ami definíció szerint alapvonása a CSA-modellnek, nem jön létre, és ezzel voltaképpen szolgáltatás jellegű marad a gazda-fogyasztó viszony. A gazdáknak emiatt sokkal hangsúlyosabban meg kellene jeleníteni, hogy a tagok személyes közreműködésére van szükség a rentabilitáshoz.

Következésképpen az a helyzet áll elő, hogy a rendszer elmélyítését minden gazdálkodó külső forrásból és különböző túlélési stratégiákkal kísérletezve finanszírozza:

- magasabb hozzáadott értékű termék előállításával (exportra szánt tökmag és piacos termékkör, például homoktövis);
- esetenként feldolgozással (lecsó);
- szezon kiterjesztésével: fűtött palántanevelő; télen csíra, betárolt zöldségek (zeller, krumpli, karalábé, káposzta, hagyma) értékesítése külső forrásból;
- tárolókapacitás fejlesztéssel: a teljes téli időszakra legyen tároló kapacitás;
- gazdálkodók közötti együttműködéssel;
- átadó pontok fejlesztésével: a dobozok fogadását biztosító infrastruktúra kiépítése üzemanyag-megtakarítást jelent;
- tagok aktivizálásával, munkaerejének felhasználásával: a szállítást a tagok összeszervezésével lehet optimalizálni, ami komoly energia megtakarítást is jelenthet; több olyan tag toborzásával, aki év elején egyben fizet.

A gazdasági alapokra vonatkozó tapasztalatokat összefoglalva, a gazdák által integrált CSA-k tipikusan nem profit-maximalizáló, hanem nonprofit vállalkozások, amelyekben nem képeznek osztalékot. A gazdák, a fogyasztók és a közösségszervezők is alapvetően társadalmi/közösségi vállalkozásként, olykor szövetkezetként tekintenek a vállalkozásokra. A rendszer fenntartása egyelőre minden résztvevőtől befektetést, rengeteg többletmunkát igényel. A CSA mint társadalmi vállalkozás alapja a gazdaságin túli motiváció: a gazdálkodók érzelmileg telített viszonyulása a földhöz, a termeléshez. A gazda nemcsak élelmiszertermelő és -értékesítő, hanem egyúttal személyiségét kiterjesztve, közösség-termelő és alakító szerepet is betölt, vagyis közvetlen gazdasági hasznon túl, emberi viszonyok formálását is célul tűzi ki. A gazda e célját egyébként a megtermelt és közösségi rendszerben értékesített táplálékon és a hozzá kapcsolódó élmények megosztásán keresztül éri el. Az élelem és az élmények fogyasztói pedig egy „morális gazdaság” részesei lesznek, szoros szolidáris kapcsolatba kerülve korábban egymásnak ismeretlen emberekkel is: közös értelemzést tudnak kialakítani a méltányos árról. E szolidaritás a CSA-k gyakorlatában három szinten jelentkezik: a személyközi viszonyok szintjén egyéni szimpátia, baráti viszonyok alapján; az egész közösség szintjén a kölcsönös érték elkötelezettségben, és a sikeres vállalkozás elvi szintjén, amelyet a gazda és a tagok közötti szerződés is intézményesít. A közösségek számára a hosszú távú sikeres működés feltételeit a méltányosabb és jobb árazás (esetenként akár drágább tagság), illetve a külsődleges forrásokra épülő túlélési stratégiák összhangba hozása teremtheti meg.

Doboz és átvétel: A CSA-k értékesítési tevékenységének közösségformáló szerepét, a termelői-fogyasztói kapcsolat minőségét alapvetően befolyásolja a heti kiszállítás. A dobozok gondozása a gazda részéről elsősorban is roppant szervezettséget kíván meg, hogy összeállításuk és kiszállításuk frissen és minimális csomagolással történhessen. A doboz összeállítása persze nem csak nagy figyelmet igénylő, rengeteg adminisztrációval járó feladat, hanem valódi kreatív munka is, amit a gazdák alkotó módon, büszkén és élvezettel végeznek. A logisztika egyszerűsége a gazdálkodók számára meghatározó előny a CSA-modellben. Ez az értékesítési forma innovatív eleme, ami nagyobb bevétel elsajátítását biztosíthatja a teljes értékláncból. A piacos árutermeléssel szemben itt pénzzel csak havonta egyszer kell foglalkozni, a gazda-fogyasztó találkozás személyes beszélgetéssel telik, amely a hosszú távú partneri viszony elmélyüléséhez elengedhetetlen.

A termelők és fogyasztók közti személyes interakciók kiterjesztése iránti igény kielégítésére több gazdaság direkt visszajelzést gyűjt tagjaitól gyors elégedettségi vizsgálatok, igényfelmérő és évértékelő kérdőívekkel. Ezzel a gazda hite megerősödhet saját munkájának értelmében, társadalmi szükségességében, hozzájut ahhoz a szociálpszichológiai komfortérzéshez, önbecsüléshez, ami nélkül nem érdemes (mezőgazdasági) munkát végezni. A tagok pedig visszajelzést adva aktív formálói lehetnek a gazdaságnak, s hamar megérzik, hogy számít a véleményük. Fontos, hogy az átvételi ponton olyan ember legyen jelen, aki a valóban a

gazdaságban dolgozik, legyen érzéke az emberekhez, megnyugtatóan tudjon válaszolni laikus kérdésekre is. A szezonon kívül az átvételi pont biztosította érintkezést Facebook hírekkel, levelezéssel, hírlevelekkel, receptekkel segíti elő a CSA kezdeményezések többsége. A résztvevő gazdák szerint így „szívesebben adják a pénzt, és meg is becsülnek”.

Ugyanakkor a dobozos rendszerek biztosította komplex társadalmi és technikai szervezés erőforrás-igénye jelenleg nem jelenik meg transzparens módon a fogyasztók számára. Sokan úgy érzik, nem látnak a kulisszák mögé, nem tudják felmérni, mennyi munkafeladat kapcsolódik a heti dobozhoz. Az átláthatóság megteremtésére a gazdálkodók folyamatosan keresik a megoldást – például a doboz összeállítását a tagok bevonásával és fényképekkel dokumentálva végzik. A gazdálkodói tapasztalat az, hogy a diverz termékkínálat több időráfordítást, energiát igényel. Emiatt kéri a gazdák önkéntes koordinátorok segítségét, akik képesek helyi csoportok összefogására vagy segítik az átvételt.

A doboz átvétel során sokféle célcsoport-specifikus igényt kell figyelembe venni. A fogyasztók gyakran szoros együttműködésre utalva próbálják egymást is kisegíteni. A zöldség-közösség elsősorban a gazdaság vezetője és a csoporttagok társadalmilag is behatárolt köre számára elérhető. Aki nem tudja elfogadni a gazdaság alakultúráját, nehezen tud csatlakozni, vagy „kirekesztve érezheti magát”. Bizonyos célcsoportok számára, például a közel lakó tagok esetében a doboz épp a gördülékenységével, kényelmességével válik vonzóvá. Más esetben azzal, hogy például „egyszeri ajándékként” akár át is ruházható, ilyen módon terjesztve magát a CSA-modell. A gyerekeseknél például az átvételre a szombat délelőtt lenne a legkézenfekvőbb, hétköznap nincs idejük beszélgetni. Gondot jelent, ha az időhiány miatt csak autóval tudják megoldani a felvételt - ilyen esetekben segítséget nyújthat a házhozszállítás megszervezése, amit a fogyasztók maguk között megoldhatnak. A dobozok felezését, megosztását a fogyasztói vélemény jobbára túl bonyolultnak találja, ezért ritkán élnek vele.

A doboz várható tartalmának szezonális és heti változékonysága, valamint a doboz aktuális tartalma és heti ára közötti nemlineáris kapcsolat miatt elsősorban olyan élménykereső fogyasztóknak kedvez, akik képesek ezt a nehézséget, „zsákbamacska jelleget” lehetőségként megélni. A csalódás elkerülhető, ha hangsúlyozottabban megjelenik a kommunikációban és az együttműködési megállapodásban, hogy a fizetés nem a dobozért, hanem a tagságért jár. Ennek hiányában a fogyasztók tudatában háttérbe szorul, hogy a közösségen belüli értékesítés célja a gazda megélhetésének támogatása. A tagsággal együtt járó előnyöket kiterjeszti a cseredoboz és a tagi levelezőlista is. A cseredobozban elhelyezhető olyan szezonális termék, amire egy tag nem tart igényt, vagy a gazdának jelent terményfelesleget, és helyette más választható. A levelezőlista kifejezetten a szervezés megkönnyítését szolgálja a tagok számára, itt szerveződik a tagok közötti cserebere, a hirtelen feleslegessé váló dobozok átruházása. A doboz tartalmát a gazdálkodók még az átvétel előtt ellenőriztethetik a tagokkal, különösen, ha kieső termést kell pótolni vagy az elvárnál gyengébb a minőség.

Az egységdoboz igazságosan szigorú, azaz technikailag biztosítja, hogy egyenlő elbánásban részesüljenek a tagok, ugyanakkor a fogyasztók igyekeznek saját igényeiknek megfelelően egyéni rendelésekkel személyre szabni a dobozt. Tény, hogy az egységdobozos értékesítéssel maguk a gazdálkodók sem feltétlenül értenek egyet és eleve rugalmasabb, hetente változtatható tartalmú dobozos rendszert építhetnek ki, amely képes az egyéni igényeket jobban kezelni, webáruház alapú rendelést biztosítani a tagok számára. A dobozos gazdaságok közötti lényeges különbség, hogy ki, mennyire készíti elő a dobozba kerülő zöldségeket. Van olyan gyakorlat, amely szerint a gazda dobozokba szétosztja a zöldségeket, majd a tagoknak a dobozból kell elvenni (olykor betétdíjért a dobozzal együtt). Más gazdák csak az adott időszakban termelt terményeket viszik ömlesztve és a tagok maguknak mérlegelik.

Tagság és szerződés: Az 5 gazdálkodói és 3 ágazati interjú mellett 13 CSA fogyasztóval is félig strukturált interjút készítettem. A fogyasztói interjúk szerint a célcsoportban magas fokú a gazdálkodók felé a bizalom, a gazdálkodókat kifejezetten baráti viszonyra utaló jelzőkkel ábrázolták a fogyasztók. Hiteles forrásnak tartják őket a minőséggel kapcsolatban felmerülő kifogásaik, kérdéseik megválaszolására, és jó partnernek az élelem minőségéből kiinduló, az ideális emberi viszonyokról szóló beszélgetésekhez. A beszélgetések során az együttműködéshez szükséges érzékenység is fejlődik és megerősítést nyernek a zöldség-közösségi szabályok.

Bár a fogyasztói interjúk alapján úgy tűnt, hogy világos a megkérdezettek számára, hogy milyen közösségi elvárásokat támaszt velük szemben a CSA, a gazdálkodói interjúk tanulsága éppen ellentétes: a fogyasztók egyelőre nem sajátították el maradéktalanul, hogy a CSA lényege a kölcsönös előnyök mentén történő együttműködés. Maguk a gazdák egyébként kerülnek a „fogyasztó” elnevezést, és a „tag” illetve „tagság” elnevezést preferálják. E distinkció pozitív üzenete, hogy a tagoknak korántsem a kerti javak és szolgáltatások (felhasználása, egyszeri elfogyasztása a céljuk, mint inkább a gazdaság sikerének, a zöldség-közösségi kapcsolatok elmélyülésének megélése, a kerthez kötődő tevékenységek közegeiben zajló élménykeresés. A tagoknak szóló elsőszámú lecke, hogy az elvárt jó minőség záloga a CSA gazdaságossága, az árprér alóli teljes mentesség. A jobb ügyfélkezeléshez a gazdának hatékony tanulási folyamatot kell beindítaniuk, amely folyamatos párbeszédre alapul, s teremti meg az együttműködéshez szükséges érzékenységet, finomítja a közösségi szabályokat. Ebben sokat segíthetnek olyan közösségi képzések, amelyek a tagoknak megtanítják, hogyan mérhetik fel saját igényeiket, s ezek alapján jobban rá lehet őket szoktatni a folyamatos visszajelzésre.

Ellentmondásos eredményeket rögzítettünk a szerződés témájáról a megkérdezettek körében. Minden jel arra vall, hogy a szerződés a jelenlegi helyzetben kizárólag a gazdának fontos, a vásárlók nem is teljesen értik, hogy miért kell és spontán módon nem is említik. A helyzet úgy fest, hogy a szerződéses viszonyok alakítására számos gyakorlatias, kvázi szerződéses megoldást alkalmaznak, amellyel a kezdeményezések jelenleg több-kevesebb sikerrel boldogulnak:

- Szezonálisan szétbontják a szerződést – például májustól augusztusig, augusztustól októberig és így tovább.
- Sok terméket (tojás, kenyér, kecskesajt, joghurt) eleve nem a doboz részeként adnak, hanem a szerződésen kívül, s önkéntesen szerzik be a termékkála színesítése érdekében.
- Nem kötnek egyáltalán szerződést a kialakulás időszakában, csak egyszerű rendeléses rendszert alakítanak ki.

Az interjúk alapján az a következtetés vonható le, hogy a tagok számára nem sikerült teljességgel elmagyarázni a szerződéses viszony lényegét, a dobozrendszer zsákbamacska jellegét, vagyis, hogy éppenséggel egyedül a doboz tartalmát nem lehet szerződésben tisztázni. A vizsgált gazdaságok, ha egyáltalán használnak szerződést, a francia AMAP-ok mintaszerződésének fordításával beérik. Az éves költségterv ismeretében közösen – egyéni vállalatokat egyeztetve – alakítható ki az árazás, majd ennek alapján lehet partnerségi szerződést kötni, szervezeti-működési rend megalkotásával.

Közösségformálás és elkötelezettség: A közösség által támogatott mezőgazdálkodás esetében a közösségi érzés kialakulása több szinten zajló folyamat. Általában maga a kezdeményezés vezetője, a gazdálkodó rendelkezik egy a közösségre vonatkozó elérni kívánt vízióval, s ehhez igyekszik igazítani a vállalkozását. A közösség határait megszabja, hogy milyen a gazda által választott modellszerződés (ez több esetben a francia AMAP szerződés fordítása), de befolyásolja a gazdálkodó által választott intézményes (jogi-szervezeti) elrendezés is (östermelő, egyéni vállalkozó, családi gazdálkodó, kft, szövetkezet). A vizsgált CSA-k esetében a szociális határokat és a belső struktúrát változásban találjuk, a résztvevők által kialakított kultúra szűri, hogy milyen

a közösség. A szükséges együttműködés megteremtését a közösség szervezését önkéntesen elvállaló koordinátor változatos társas és technikai mechanizmusokkal segítheti, közvetítve a gazdálkodók és fogyasztók részéről felmerülő szempontok között.

A gazdaságban megszervezett közösségi események az elköteleződés nehézségeinek lebontásában érnek el eredményt. A fogyasztói szolidaritást erősíti, hogy a személyes találkozók során rálátást nyernek a gazdálkodási, szervezési és tervezési folyamatokra. A gazdák részéről minden ilyen kerti látogatás kitűnő alkalom, hogy információnyújtással és környezeti neveléssel mélyítsék kapcsolatukat fogyasztóikkal. A közös kerti munkát többen szívesen egészítenék ki közösségteremtő produkciókkal is (pl. kerti javító, szerelő, buhera-műhelyek, koncertek), amelyek a közös alkotást, a közösségi érzést, identitást és a kollektív előnyöket még jobban hangsúlyozzák.

A társadalmi marketing és a közösség összetartó erejének kialakításában egyre fontosabb szerepet kap a virtuális jelenlét és kapcsolattartás: hírlevél, email, blog, Facebook, levelezőlista, esetleg saját honlap. Ezeken keresztül kapcsolódó hírek, újságcikkek, filmek megosztása segít kimunkálni a közösségi értékeket, potenciálisan további bővülés, hálózatépítés és együttműködések kialakításának is lehetőséget biztosítva.

A gazdálkodók közötti CSA-platform találkozók a személyes tapasztalatcserére adnak alkalmat és egyre bővülő számban vonzzák a CSA-rendszert működtetni kívánókat is. A CSA-k közötti tudásmegosztást további közös rendezvények, bemutatók, kölcsönös gazdaságlátogatások is erősíthetik.

A közösség érdekében vállalt feladatokat a gazdálkodónak kell megszerveznie és összefognia. Az önkéntesség kultúrájának elterjesztése érdekében folyamatos önkéntes munkalehetőséget szükséges biztosítani és ezzel a kapcsolat személyesebbé, az egyedi igények kezelése is olajozottabbá válik. A közösségi események (betakarítási ünnep, kenyérünnep, közös munka, befőzés megszervezése, önkéntes napok, ízlelés nevelési programok) alkalmával a fogyasztók vállalhatnak például reggeli-, ebéd-, vacsorafőzést, szervezhetnek maguknak versenyt (pl. legjobb recept, legjobb ételfotó témában); közösen tanulhatnak az idénynövényekről, például saját maguk által összeállított kvizek formájában. Az átvételek idején számos munkafeladatot fel lehet ajánlani a fogyasztóknak: ilyen lehet az átvétel folyamatainak megszervezése, az átvétel után a honlapra kerülő zöldség-dobozfotó elkészítése, negyedévente egy szezonális szakácskönyv, receptgyűjtemény összeállítása, esetenként közös termékfeldolgozás, kenyérsütés vagy akár heti adománydoboz összeállítása rászorulókat támogatására. A legjobb, ha a fogyasztói oldalról külön felelőse van az egyes közösségi tevékenységek megszervezésének és így még inkább célcsoport specifikus programok alakíthatók ki (például több generáció és eltérő élethelyzetű emberek együttműködése vagy a gyerekeseknek külön önkéntes programok). A megoldást sok esetben érdemes lehet professzionális közösségfejlesztőre bízni, akitől a szociokulturális heterogenitás értékei könnyebben elsajátíthatók.

Sikertényezők. A kezdeményezések tapasztalatainak széleskörű elterjesztése egyelőre jelentős kihívásokba ütközik. Feltűnő, hogy a megbízható fogyasztói bázis kiépítése igen költséges, és a vizsgált gazdaságok egyelőre még saját kislétszámú bázisukat építik. A szektor ugyan nagy növekedést ért el az elmúlt években, de jellemzően a gazdák vállaltak többet, a dobozok ára/bevétele csak 1%-kal nőtt (Perényi 2016). Gyakori anomália, hogy nem is osztják meg a fogyasztókkal a teljes termelési költséget, emiatt „a fogyasztónak átláthatatlan az árazás”. Ennek hátterében az áll, hogy arra számítanak, hogy ez az engedmény a bevezető időszakban még belefér, később pedig növekedni fog a fogyasztók elkötelezettsége. E fenntarthatósági kezdeményezések fent részletezett társas-materiális gyakorlatai (a termelés, a dobozok kialakítása, a befektetés és árazás, valamint a közösségszervezés) egyelőre tehát külső finanszírozást igényelnek. Ennek érzékletes megfogalmazására született a „mezőgazdaság által támogatott közösség” kifejezés. Összességében tehát a gazdálkodók által vezetett fogyasztói közösségekben a gazdálkodók maguk

kontrollálják a helyi és társadalmilag igazságosabb élelmiszerrendszer kialakításának - radikális és rendszer konform elemeket is tartalmazó - kísérletét.

Termelési szempontból meghatározó, hogy e CSA rendszerek elindítását erős agráros gyakorlati munkatapasztalat nélkül nem igazán ambicionálják Magyarországon. A megbízható termelési tapasztalat alapvető feltétele a jó minőségű terméknek és a méltányos árazás kialakításának. Az elsődleges sikertényező a biztos agrár-ökonómiai háttér, amely lehetőséget jelent az itt megszerzett személyes kapcsolatrendszerben való értékesítésre, majd az eleve fogékony fogyasztói körök felkutatására és bekapcsolására.

A fogyasztói igényekre jellemző, hogy a CSA-k szinte exkluzív módon magas képzettségű, fiatal, jó anyagi helyzetű, többnyire családos, egzisztenciális gondoktól mentes és önreflexív, élménykereső, városi tudatos fogyasztókra specializálódtak. Városkörnyéki övezetekben tudtak gyökeret verni, sikeressé válni és kialakítói tudatosan keresték egyéni továbbfejlődési, önmegvalósítási útjukat. A gyakorlat számára ez azt jelenti, hogy nagyjából minden megyeszékhelyen néhány gazdálkodó bevonásával meg lehetne szervezni a közösségi mezőgazdálkodás előőrseit a városi tudatos fogyasztók körében. A CSA kezdeményezői elszántan keresték az értékesítés alternatív csatornáit - például mert leromlottak vagy bezárultak körülöttük a piacos ártermelés lehetőségei. Más esetben azzal szembesültek, hogy „nincs közösség és az emberek nem termelnek már a kertekben”. Az értékesítés lehetősége a falvakban még bővíthet, összefüggésben azzal, hogy egyre kevesebben termelnek, s a még termelők pedig egyre inkább szakosodnak és keresik a szövetkezés lehetőségeit. E célcsoport jellemzőjeként az interjúkból jól azonosítható az alternatív értékteremtő ökonómia, az ellen- vagy szubkulturális mozzanatok iránti igény, a fősodró agrármodell elleni fellépés lehetősége, amiben egy CSA-gazdaság kialakítása és ahhoz tagként kapcsolódás megfelelő terepet jelenthet. A belépők számára az élelmiszer rendszer hatalmi viszonyainak megváltozása a döntő: korántsem passzív szerepben, az élelmiszerlánc alávetett, kényszerűen alkalmazkodó foglyaiként, hanem aktív és tudatos fogyasztóként saját hatáskörben tartják az élelmiszerlánc ellenőrzését. CSA fogyasztónak lenni így jellemzően szubkulturális jelenség, amely erősen szemben áll a megkérdőjelezettek szerint is a domináns fogyasztói kultúrával. A kritikai hozzáállás mozzanata konkrét cselekvésben is megnyilvánul, mert az élelmiszer-beszerzésen keresztül kedvező hatást lehet elérni a fenntartható élelmiszer-rendszerek irányába. A gyakorlat számára ez azt jelenti, hogy e kezdeményezések előnyeit az elkölthető pénzzel és szabadidővel rendelkező városi tudatos fogyasztói célcsoportok körében kellene még hatékonyabban, kézzelfoghatóbban megmutatni. A stabil célcsoportok számára szóló specifikus ajánlatok képzése (gyerekesek, munkahelyi közösségek), az újak bevonására pedig a gazdaságok saját tagságukra épített további célcsoport-szegmentálása ajánlható, például szomszédság alapján, azonos munkahely szerint, gyerekeseknek, rászorulóknak.

A CSA-k sikeres működéséhez hozzátartozik a közösségi szintű mozzanatok kiteljesedése és a kölcsönös elkötelezettség folyamatos karban tartása. A gazdák számára ez az érzés egyúttal személyes elismerést, visszaigazolást is jelent a sikerről. A közösség szervezésbe bekapcsolódó fogyasztók egy „önigazgató és önszerveződő közösségi vállalkozással” tudják alakítani a gazdálkodói kezdeményezést és így „a gazda sokkal jobban tud szakmai feladataira és kertjének növényeire figyelni”. A jelenleg működő CSA-k esetében a gazdák a közösségi szintű hitelességét jó társas, kommunikációs képességeik is megerősítik. A gazdaságok szintjén további előrelépést jelentene, ha az önszerveződés lehetővé tenné a bevétel szerkezet kiegyenlítését.

Rendkívül pozitív a gazdálkodókról alkotott fogyasztói kép és a még a bizonytalannak vélt tagok is arról számoltak be, hogy a gazdák sikeresen töltik be feladatukat. A gyengeségek között leggyakrabban az egyéni szempontok érvényesülése, a személyre szabott információbiztosítás hiánya szerepel. Az ügyfélkezelés nehézségeit elemezve arra a következtetésre juthatunk, hogy a partnerség kialakítása során nem kap elegendő hangsúlyt, hogy milyen kötelező elvárásokat támaszt a fogyasztókkal szemben a CSA. A szezonális témája kapcsán nagy az információs aszimmetria a tagok és a gazda között, és ennek figyelmen kívül hagyása nem segíti az

összehangolódást, a közös tanulást. Az interjúk tanulsága, hogy a CSA mint „morális gazdaság” szoros szolidáris kapcsolatba vonja a fogyasztókat és a termelőket, katalizálja a résztvevők által vallott etikai elvek, morális érzések megjelenését.

A közösségek szellemi és társas terméke egy olyan normatív vízió alapján formálódó gyakorlatközösség, amelynek életében meghatározó szerepet játszik a jó ételletről folytatott diskurzus és az ezen keresztül létrejövő társas viszonyok. A normatív vízió kiterjesztésével e szűkre szabott szektor a társadalomszerveződés kívánatos irányát jelölheti ki, reményteli kiutat is adhat az egész ételmiszergazdaság önszabályozó-közösségformáló irányú átformálásához.

Az interjúk azt mutatták, hogy az új zöldségközösségek kialakulása a résztvevők korábbi társas kapcsolatait gazdagítva, a minőségi és méltányos árú étellelem szempontjaira irányuló közös figyelem alapján a baráti hálózatok megerősítésével ment végbe. A fogyasztók számos előnyét ismerték meg a CSA-nak: legfőképpen azt, hogy az ételmiszer-ellátás általuk preferált módja társadalmi kapcsolatokat is terem. Az interjúra kiválasztott tagok körében ugyanakkor a „lehet más az értékesítés” érzése, az ételmiszer autonómiával kapcsolatos törekvés a legmarkánsabb: igyekeznek visszaszerezni az ételmiszer-ellátás feletti elveszített ellenőrzésüket.

A CSA gazdák több mint gazdálkodók, közösséget is termelnek. Csak erős szocioökonómiai háttérre támaszkodva tudják sikerre vinni céljaikat és terjeszthetik ki a gazdaságot támogató közösséget. Fogyasztóik magasan kvalifikált, inkább fiatal, jó anyagi helyzetű, többnyire családos emberek, akiknél megélhetési, egzisztenciális gondok nem jellemzőek, viszont annál gyakrabban szembesülnek a kérdéssel, hogy hogyan tudnának úgy élni, hogy életüket értelmesnek és élményekben telinek érezzék. A CSA-k hazai fejlesztéséhez a már beazonosítható tudatos fogyasztói csoportok és a fiatal gazdálkodók által vezetett gazdaságok összekapcsolódását erőteljesebben segíteni kell. A fogyasztók bizalmát hosszú távon azok a gazdálkodók nyerik el, akik gazdálkodási élményeiket képesek megosztani, felkínálni, fogyasztóikat a termelőfolyamatokba értelmes és aktív módon bevonni. A szektor fejlesztéséhez készített javaslatokról lásd mellékletben a CSA-k probléma-megoldás-képzési igény mátrixát.

Mindezek alapján felvázoltam a hazai CSA szektor fejlesztési módszereit és kapcsolódó képzési igényeit (lásd 14. táblázat).

14. táblázat: A hazai CSA szektor képzési terve

	probléma	megoldás	képzési igény
termelés	költséges élőmunka	részesművelési rendszer edukációs célú gazdálkodás a tagok számára bekapcsolódást biztosító heti munka rutin	alternatív mezőgazdasági vállalkozások üzemeltetéséhez szükséges tervezési módszerek földhasználat, termelési szerkezet tervezése, termény választék kialakítása
	behatárolt választék, pl. kevés gyümölcs	a gazdaság és/vagy az átvétel összekapcsolása más pl. gyümölcsstermelő gazdasággal receptek előre elküldése szezonalis árazás választék színesítése	
dobozátvétel	Személyes interakciók fenntartása	visszajelző kérdőív online kapcsolattartás a szezonon kívül is	képzés a hatékony kommunikáció rendszer működésének alapelveiről
	A dobozrendszer erőforrásigénye	átláthatóság biztosítása fényképek közzétételével, tagok és koordinátorok részvételével	
	sokféle célcsoport	fogyasztók segítsék egymást a szervezésben	
	zsákbamacska jellege	a tagság előnyeinek hangsúlyozása cseredoboz és levelezőlista	
	egységdoboz választékszükséglete	egyéni rendelések felvétele tagság közösen dönthet a kimérésről	
megélhetés	alulárazás, nem megfelelő árkalkuláció	méltányosabb és jobb árazás – drágább tagság	alternatív mezőgazdasági vállalkozások üzemeltetéséhez szükséges tervezési módszerek átlátható költségvetés tervezés, árazás kialakítása mérlegszámítások beruházási és megtérülési, jövedelmezőségi számítások
	a gazdálkodási kockázatok megosztása nem történik meg	külső forrásra épülő túlélési stratégiák	
ügyfélkezelés	alapvető félreértések a tagsággal/partnerséggel kapcsolatban	hatékonyabb kommunikáció és műhelybeszélgetések a közösségi szabályokról	közösségfejlesztés: saját igények, szükségletek és erőforrások számbavétele, motivációk feltárása és fejlesztése, éves költségterv ismeretében partnerség kialakítása, alapító okirat és működési szabályok
szereződés	a fogyasztó számára nem érdekes vagy kívánatos	hatékonyabb kommunikáció a tagság és a szerződés előnyeiről	
szezonalitás	ellátásbiztonság	tervezés, gazdák közti együttműködés	szezonalításban rejlő kötöttségek lehetőségként való megélése
	fel nem ismert előnyök	újratanulás, önképzés, tudás-átadás	
közösség	elköteleződés nehézségei	közösségi események a gazdaságban folyamatos virtuális jelenlét és kapcsolattartás	közösségfejlesztés: közös kreatív alkotás élményének megtapasztalása közösségi média marketing szempontú használata

4.3. Összefoglalás az esettanulmányok és a megalapozó kutatások eredményeiről

Az esettanulmányok és a megalapozó kérdőíves vizsgálatok az alternatív élelmiszer hálózatok társadalmi-gazdasági alapjainak elemzését tették lehetővé. A szintetizáló és javaslattevő jellegű megállapításokat az alábbiakban közlöm.

A SZÖVET esettanulmányban - a posztstrukturalista elmélet keretében kidolgozott élelmiszer-önrendelkezés elvének gyakorlati példája alapján - számos kulcstényezőt azonosítottam az alternatív élelmiszer hálózatok fejlesztésére. Kiemelkedő a hálózatok megfelelő szakmai előkészítése, tervezése, amelyben sokféle érintett együttműködésére, hálózatépítésére és önszerveződésére van szükség. A sikeres együttműködési mintázatok jellemzője, ha a civil szereplők, az állami vagy regionális programok vezetői és piaci szereplők kölcsönösen segítik egymás szempontjainak érvényesülését, sokféle összetett erőforrás integrálását. A professzionális menedzsment elengedhetetlen, ez segítheti a helyi értékek újragondolását, a közösségépítést, a helyi gazdaság újszerű megalapozását. A fenntartható közösségi kezdeményezések kialakításához a helyi (önkormányzati és politikai) beágyazottság mellett helyi közösségi támogatásra van szüksége az élelmiszer hálózatok fejlesztőinek. Végül a bemutatott esetek jól illusztrálják, hogy a termelők és fogyasztók összekapcsolódása a kistermelői marketing kapacitásokat pótló „közvetítők” segítségével valósulhat meg. Jelenleg az alternatív élelmiszer hálózatok fejlesztése néhány elkötelezett közvetítő szereplőn és az általuk képviselt társadalomtechnikán múlik. Bármennyire odaadóan vagy hitelesen is képviselik az élelmiszer fenntarthatóbbá tételét, a helyi kedvezményezettek pontos azonosításán és elkötelezettségén sok múlik.

A szekszárdi helyi termék rendszer esettanulmány az értéklánc elemzés elméleti hátterén értelmezve az értékképző közvetítő mozzanatokot mutatta be. A fenntarthatósági átmenetek szempontjából értelmezve pedig a rendszer-innováció korlátozottságára mutatott rá. A kezdeményezés szinte minden kulcstényezőt sikerre tudott vinni, a regionális márkázáshoz szükséges önkormányzati támogatás kivételével. S bár gazdaságilag nem bizonyult fenntarthatónak, kialakított gyakorlata alapján kifejlesztettem egy általános programfejlesztési metodikát a helyi élelmiszer rendszerek számára:

11. táblázat: Helyi élelmiszer rendszerek programfejlesztési metodikája

<p>I. Földrajzi lehatárolás, szereplők azonosítása</p> <p>A lehatárolás gazdasági-társadalmi elemzés elvégzésének szempontjai, ajánlott adatforrások, módszertan, vizualizációs sémák.</p> <p>A helyi termék rendszer (pl. bolt) céljainak, célcsoportjainak meghatározása</p> <p>Területi lehatárolás és a termékkör lehatárolása (milyen körzet, milyen termékkör).</p> <p>A meglévő, párhuzamos, átfedő, eltérő intenzitású kezdeményezések felmérése, katalogizálása: az adott térségben célszerű konstrukció azonosítása a helyi élelmiszer rendszer üzemeltetésére.</p>
<p>II. Fogyasztói és termelői felmérések</p> <p>II. 1. Fogyasztói attitűd felmérése</p> <p>Keresleti oldali felmérés: Moduláris kérdőív kidolgozása a fogyasztói attitűd felméréshez</p> <p>A modulok a helyi termék projekt elemeire vonatkoznak (marketingterv, márkázás, termelői felmérés gyakorlatának megválasztása.)</p> <p>II.2. Termelői felmérés</p> <p>Moduláris kérdőív a kínálati oldal megismerésére</p> <p>Adatforrás igények a termelői felméréshez (kistermelői adatbázis, helyi piaci nyilvántartások, kulcsszereplők helyismerete.)</p> <p>Az eredmények alapján helyitermék adatbázis, illetve a boltban értékesítendő-értékesíthető helyi termékek körének meghatározása</p>
<p>III. Marketing és médiaterv. A helyitermék rendszer arculati elemei és azok alkalmazása</p> <p>Termelői kalauz: portrék, portfóliók</p> <p>Védjegy (szabályozás, javasolt kategóriák, alkalmazási feltételek, előnyök/hátrányok)</p> <p>Szempontok az arculat kialakításához (helyi kontextus, üzenetek, arculati kézikönyv vázlata)</p> <p>Márkázási stratégiák: termékközpontú, üzenetközpontú, üzletközpontú.</p> <p>A helyi élelmiszer rendszer működtetésének aktív és passzív kommunikációs megoldásai, azok hatékonysága, költségigénye</p>
<p>IV. Az üzlet létesítésének lépései</p> <p>üzleti tervezés, a működtetés pénzügyi megvalósítási terve</p> <p>építés vagy meglévő ingatlan felújításának lépései, azok időigénye és költségei (ingatlanvásárlás, telekalakítás, tervezés, építési engedély, kiviteli terv, hatósági engedélyek, parkolóhelymegváltás, nyilatkozatok.)</p> <p>üzlethelyiség kialakítás, technológiai és higiéniai szempontok</p> <p>működési engedély megszerzésének lépései, azok időigénye és költségei (hatóságok, az egyes lépések egymásutánisága)</p> <p>dokumentációs feltételek (szakhatósági engedélyek, élelmiszerbiztonsági, élelmiszerhigiéniai, és egyéb feltételek)</p> <p>értékesítési formák (pultos, önkiszolgáló, mozgóárus), berendezés eszközei, azok költségigénye (bútorzat, előírások, szemétszállítás, egyedi megoldások.)</p>
<p>V. Üzemeltetés</p> <p>nonprofit menedzsment: jogszabályi háttér, forrásteremtés, közösségi szolgálati tevékenység, rendezvényszervezés</p> <p>HR kiválasztás szempontjai (szakirányú végzettség, egészségügyi követelmények, létszám, időbeosztás, kommunikáció, képzési igények.)</p> <p>GANTT diagram a lépések időbeli érzékeltetésére, a projekt időhorizontjának meghatározására, ami a tervezéshez és az egyes lépések összehangolásához, végeredményben a sikeres megvalósításhoz szükséges</p>

A gödöllői esettanulmány egy helyi élelmiszer rendszer kiépítésében a városi szintű élelmiszerpolitika lehetőségeit és intézményesülésének esélyeit vizsgálta, megállapítva, hogy a civil élelmiszer hálózatok politikai-gazdasági túlélési esélye egyelőre csekély. A gödöllői kezdeményezés a sikertényezők közül a megfelelő együttműködési mintázat (ernyőszervezet vs projektszervezet) mentén felmorzsolódott. A gödöllői és a szekszárdi helyi közösségi/piaci szükségletekre alapozó élelmiszer-rendszerek közös tanulsága, hogy egyik sem volt képes hosszú távú önkormányzati stratégiákba ágyazni a közösségi/piaci tevékenységét. A helyi élelmiszer rendszerek fejlesztéséhez nélkülözhetetlen közösségi forrásbevonás kudarcának további oka, mindkét esetben az volt, hogy a helyi önkormányzat végül eltérő célú (pl. épületfelújítási) pályázatoknak adott elsőbbséget.

A közösségi mezőgazdaság esettanulmány a legmagasabb szintű részvételt és elköteleződést várja el az életmód fenntarthatóbbá tétele érdekében. Egy igazságosabb élelmiszerrendszer megalapozásához a legnagyobb szocioökonómiai kihívás a megbízható és hosszú távon elkötelezett fogyasztói bázis kiépítése. A gazdák emiatt racionális cselekvőként járnak el, amikor átvállalják a közösségépítés terheit, és „közösséget termelnek”. Szerencsés, hogy mindehhez már a vidékfejlesztési program „Szolidáris gazdálkodás és közösség által támogatott mezőgazdaság” című felhívásán külső finanszírozáshoz is juthatnak.

Az európai nagymintás kvantitatív vizsgálatok (Eurobarometer) eredményei szerint a helyi élelmiszervásárlás előnyös és fejlesztése közösségi támogatásra érdemes. Bár a helyi fogalma nem könnyen határozható meg, a kisléptékű gazdálkodás támogatása nem kérdőjeleződik meg. Különösen a vidéki térségek társadalmi életéhez való hozzájárulása, gazdasági fontossága és fejlesztési igényei miatt számít ez európai ügynek. Az európai fogyasztó számára a jó minőség, a megfizethetőség és a megbízható eredet számít. Emiatt is zömmel támogatásra érdemesek tartják a helyi piacokat és értékesítési rendszereket. A támogatáspolitikai szempontjából ugyanakkor izgalmas kihívás, hogy a helyi élelmiszer iránti érdeklődés mindenekelőtt az életkorral nő.

A hazai eredmények alapján kijelenthető, hogy a kereslet nagyon korlátozott a helyi termékekre, a közvetlen kereskedelemre; alacsony a kifejezetten helyi élelmiszert kereső vásárlók aránya. A hazai vásárlásokat is a termék frissessége, minősége és ára határozza meg. A helyi élelmiszernek ezen tulajdonságaiért többletfizetést csak a gazdag, városi diplomások vállalják. Az árérzékenység a legalapvetőbb visszatartó tényező, de a szektor bővülésének a korlátozott elérhetőség és az egyenetlen minőség is akadály. Az ellátás térbeni-társadalmi szerkezetére jellemző, hogy az idősek kiszorultak a szupermarketekből, a szegények pedig még a piacokról is. A gazdag fiatalok járnak a plázába bevásárolni. Meglepően sokan kezdenek élelmiszerönellátásba Magyarországon. Az élelmiszer önellátás térbeni-társadalmi mintázata kiegyenlítettebb, demokratikusabb, mint a piacos. A spóroláson túl, számos megfontolás motiválja az embereket saját élelmiszer termelésre: egészség, frissesség, közösségi értékek. A sajáttermelésű élelmiszer környezetileg kifejezetten fenntartható gyakorlatnak tűnik: a többség kézimunkával, természetes, környezetkímélő módon gazdálkodik, s természetes növényvédelmi módszereket, fenntartható gazdálkodási technikákat alkalmaznak.

4.4. Új tudományos eredmények

Disszertációm legfontosabb eredménye, hogy elsőként gyűjtöttem össze a hazai alternatív élelmiszer hálózatok érintettjeit és tártam fel szintetizáló és javaslattevő igénnyel e szektor helyzetét.

Bemutattam, hogy mi táplálja az elmúlt években megnövekedett figyelmet a helyi élelmiszer rendszerek és jogszabályi elősegítésük iránt. A szakpolitikai és intézményi támogatás lehetőségeit összefoglaló fejezet tanulsága, hogy a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztéséhez, elterjesztéséhez korántsem elegendő a megfelelően rugalmas jogszabályi háttér (lásd öt legfontosabb támogatási intézkedés, 67.o). Igaz, a jogszabályi helyzet változásával valamelyest növekedésnek indult e szektor. Szükség van a kínálati és a keresleti oldal képesség-fejlesztésére, tudatosítására is. Szükség van továbbá a sokféle érintett együttműködésére, hálózatépítésre, a helyi hagyományok újragondolására, értékelés nélküli professzionalizációra, környezetkímélő mezőgazdaság és védjegy rendszerek promóciójára, sokféle erőforrás és tudás kombinálására, felkészült közvetítők bevonására.

Az alternatív élelmiszer hálózatokról rendelkezésre álló alapadatok nem elegendők és további összegző jellegű vizsgálatra van szükség. Az alternatív élelmiszer hálózatok a helyi élelmiszer rendszerek és a rövid ellátási láncok példáin vizsgálhatók – ezek hazai típusait esettanulmányokban mutattam be. Az együttműködő kutatási keretben az érintettek bevonását élhetővé tevő kvalitatív és kvantitatív módszerek ötvözése a leginkább alkalmas.

Az esettanulmányok alapján megállapítható, hogy a helyi élelmiszer rendszerek és rövid ellátási láncok fejlesztése még jelentős potenciállal rendelkezik Magyarországon, amelyhez európai és amerikai példák is megfelelő ihletet jelenthetnek. Szocioökonómiai hatásai jelentősek lehetnek és számos jó gyakorlati előzményük is létezik már. A kutatás alapján általános programfejlesztési metodikát alakítottam ki a helyi élelmiszer rendszerek számára. Megállapítható, hogy az új kezdeményezések városi szinten jelennek meg, s ezekben a fiatal csoportoknak, tudatos fogyasztóknak nagy szerepe van. Kvantitatív vizsgálataimban kimutattam, milyen eltéréseket találunk a helyi élelmiszer fogyasztási szokások és az élelmiszerellátás térbeni-társadalmi mintázataiban.

Kutatásom alapján nem találtam okot arra, hogy elvessem egyes alapfeltételezéseimet. Vizsgálataim alapján tehát igazolható, hogy

- az alternatív élelmiszer hálózatok fogalmának (operacionalizálásához) kutatási kérdéssé formálásához, egyéb fogalmakra (például helyi élelmiszer rendszerek és rövid ellátási láncok) szükséges támaszkodni.
- a kérdések a rendelkezésre álló alapadatok híján zömmel esettanulmányok keretében vizsgálhatók.
- a vizsgálatra az érintettek bevonását lehetővé tevő kvalitatív és kvantitatív módszereket ötvöző együttműködő kutatási keret alkalmas.
- egyre több kezdeményezés indult meg a szektorban és ehhez bővülő keresletet támasztanak a városi fiatal, tudatos fogyasztói csoportok.
- a jogszabályi helyzet változásával növekedés indult meg ahhoz képest, amit a társadalom- vagy piackutatások rendre kimutattak.

Más alapfeltevéseimet kutatásom alapján nem lehetett korroborálni. Így például

- a várható szocioökonómiai előnyök (interakció, bizalom, társadalmi tőke, közösségi érzés, tudásátadás/viselkedésváltozás, hozzáadott érték, multiplikátorhatás, árprémium) jelentősek, ám a kezdeményezések valójában inkább a környezeti fenntarthatósági előnyöket kommunikálják.
- az alternatív élelmiszer hálózatok helyzete Magyarországon hasonló karakterisztikával írható le, mint a korábbi nyugati alap kutatások esetében.
- az európai országokhoz képest jelentős eltéréseket nem találunk a helyi élelmiszerfogyasztási szokások és az élelmiszerellátás mintázataiban (leszámítva az élelmiszer önellátás kiterjedtségét).

5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

Az utolsó fejezetben fogalmi-tipológiai, módszertani, szocioökonómiai és szakpolitikai irányú kérdéseimre választ adva foglalom össze következtetéseimet, javaslataimat.

5.1 Fogalmi-tipológiai konklúziók

A disszertációban az alternatív élelmiszer hálózat fogalmi meghatározásait és általános, valamint hazai típusait és azok jellemzőit gyűjtöttem össze.

Szakirodalmi elemzésem alapján megállapítható, hogy számos elméleti hagyományra támaszkodhat az alternatív élelmiszer hálózatok jellegzetességeinek vizsgálata. Az *értéklánc megközelítés* tanulságai alapján olyan esettanulmányokat kerestem, amelyek az élelmiszer kiskereskedelem aránytalan koncentrátságára jelenthetnek megoldást, csillapítják a kormányzati tehetetlenséget az élelmiszerhez önrendelkezéshez való jogok biztosításában. A *rendszerszintű megközelítések* lényeges belátása, miszerint az élelmiszerrendszer gondjait elkülönült szakpolitikai területek transzdiszciplináris megközelítésével, kutatók, szakpolitikusok, gazdasági szereplők, civilek együttműködésére épülő többszereplős fellépés keretében lehet kezelni, fontos kiindulópontjává vált módszertani megközelítésemnek. A *rezsim-elmélet* sarkalatos megállapítása, hogy az élelmiszertermelés és -fogyasztás jelenlegi szabályozó (strukturáló) folyamatai olyan szocioökonómiai mintázatokat hoznak létre, amelyek a meglévő egyenlőtlenségeket újratermelik, vizsgálataimból is jól igazolható. Emiatt fontos látni, hogy kik a változásban érdekelt cselekvők, intézmények. Az élelmiszerrendszert komplex adaptív rendszerként értelmezve, a további kutatásokhoz izgalmas irányt kínál a reziliencia jelensége, amely esettanulmányaimban a közösségi mezőgazdasággal foglalkozó gazdálkodók kockázatkerülő rutinjaiban, illetve a hazai élelmiszer önellátás kiterjedt mintázataiban is tetten érhető. A *posztstrukturalista* elméletek alapján megfogalmazható a végkövetkeztetés, hogy az alternatív élelmiszer hálózatok, az egész rendszer útfüggősége miatt, kényszerpálya mentén mozognak és korlátozott a szakpolitika szerepe a változásokban. A *cselekvő-hálózat* megközelítés felől nézve az alternatív élelmiszer hálózatok materiális és kulturális interakciók összességeként értelmezhetők, amelynek fejlesztése többszereplős fellépést, sokrétű tudás integrálását kívánja meg. Az *átmenet menedzsment* szemlélet elsősorban a szakpolitikai kísérletezésre, fokozatos beavatkozásra teremt lehetőséget, amennyiben megfelelően biztosítja a szektor szereplői számára az innovációhoz és tanulásához szükséges tényezőket. Avelino és munkatársai (2014) fogalmát kölcsönözve, a bemutatott esettanulmányok társadalmi innovációk, amelyek új közösségi gyakorlatokat, ötleteket, szabályokat, társas viszonyokat és vagy termékeket hoznak létre. Ösztönzésükre a nemzeti szintű szakpolitika - amennyiben a tágabb politikai környezet erre egyáltalán lehetőséget ad - az alternatív élelmiszer hálózatok innovációs tevékenységét segítheti, s így valós megoldások jönnek létre az élelmiszer rendszer fenntarthatósági problémáira is.

A nyugat európai és amerikai kutatásokhoz képest Magyarországon hasonló fogalmakkal és típusokkal, de speciális jellemzőkkel írható le az alternatív élelmiszer hálózatok helyzete. Az alternatív élelmiszer hálózatok az agrár-élelmiszer rendszer átalakulásának egyik átfogó narratívájává váltak világszerte. Magába foglalnak a gazdasági válság és a nyomában jelentkező elhúzódó árdrágulás, erősödő szakpolitikai figyelem nyomán e szektorban sokféle típusú, társadalmilag innovatív kezdeményezést. Az alternatív élelmiszer hálózatok transzformatív szerepet töltenek be az élelmiszer rendszerben. Alternatív közösségi gyakorlatok következetes megvalósításával olyan kulturális, társadalmi, szervezeti, és technológiai változásokat

kísérleteznek ki, amelyek alapvető változásokat indíthatnak meg a tudás és érték-rendszerben, továbbá új típusú infrastruktúrák, szervezeti megoldásokat eredményezhetnek.

Az alternatív élelmiszer hálózatok kutatásában elsősorban a helyi élelmiszer rendszerek és rövid ellátási láncok fogalmára érdemes támaszkodni. A rövid ellátási lánc nem feltétlenül szorítható be a helyi kategóriába: a REL a társadalmilag meghatározott minimális számú közvetítőn alapul. A helyi élelmiszer rendszer nehezebben definiálható: egy földrajzilag meghatározott viszonyrendszeren alapszik, amelyre a termelő-fogyasztó és a természeti erőforrások kapcsolata épül. A hazai típusok megfeleltethetők a szakirodalomban bemutatott típusoknak.

A kezdeményezések fő motívuma a jó minőségű friss helyi élelmiszerellátás bővítése és a társadalmi edukáció a kistermelők kiszolgáltatottságának csökkentése érdekében. Esettanulmányaim professzionizálódó önkéntes (projekt)szervezetek életébe nyújtottak betekintést és rögzítették, hogy a kezdeményezések a piacos helyi élelmiszer ellátás szereplői számára egyre bővülő hozzáférést biztosítottak, a lokális közvetítő szerepük felértékelődött, a társadalmi mozgalmakkal való kapcsolatuk megerősödött. Az esettanulmányok alapján látható, hogy az alternatív hálózatok szereplői elkötelezettek az együttműködő tanulásra társadalmi és szakpolitikai szinten, valamint a különböző intézményes és társadalmi aktorok közötti kapcsolatok fejlesztése iránt is. Minél nagyobb termelői kör nyereséges megélhetése mellett, egyre bővülő célcsoport számára teszik elérhetővé az egészséges, friss helyi élelmiszert.

A kezdeményezések sikertényezője, hogy helyi adottságokra alakuló szerveződések, akkor amelyek akkor válnak életképesek, ha helyi szocioökonómiai erőforrásokra, önszerveződési kapacitásra épülnek. Az eredményes alternatív élelmiszer hálózatok az együttműködésre irányuló térségi törekvést és az ösztönzést csakis állami vagy regionális programok, piaci szereplők bevonásával teremthetik meg. A helyi identitáserősítésre, a szervezeti professzionizációra egy alapvetően ellenséges szakpolitikai környezetben kerül sor, ezért a példák nehezen sokszorosíthatók. A közvetlen bizalmi kapcsolatok ápolása alapozhatja meg az önkéntes tanúsítási rendszerek bevezetését, amely katalizálhatja a közvetlen értékesítést.

Az alternatív élelmiszer hálózatok fejlesztéséhez sokféle összetett erőforrás (tudás, képesség, önkéntes és fizetett munka, külső segítség, infrastruktúra) bennfoglalására és mobilizálására van szükség. A termelői marketing kapacitásokat helyi közvetítők tudják hatékonyan kipótolni, így összekapcsolva a termelőket a fogyasztókkal. A leggyakoribb esetben „kívülről jött”, városi, pragmatikus szervezők a kezdeményezések vezetői, akik jól tudnak együttműködni a helyi érintettek széles körével, megvan a szakmai képzettségük a szabályozás elősegítésére, a társadalmi és környezeti fenntarthatóság előmozdító pályázatok áttekintésére, a termelés és fogyasztás közötti közvetítés, kommunikáció megszervezésére. A kezdeményezések mögött egy maroknyi csapat morális felelősségvállalása és önkéntes munkája áll, amely a társadalmi nyilvánosságban jobban tudatosulva közügyé is válhat. E kollektív, együttműködő hálózatokban (termelők vagy fogyasztók egymás között, termelők-fogyasztók egymással, különböző helyi intézményekkel) eltérő módon vált hangsúlyossá az együttműködési szándék és készség a szereplők részéről. A kezdeményezések főtevékenységeit korántsem alternatív társadalmi értékek, partikuláris etikai-morális meggyőződések köré szervezzük: méltányosság, környezeti fenntarthatóság, helyi kulturális erőforrások iránti elkötelezettség.

Az alternatív élelmiszer hálózatok kapcsán a fő kihívás: valós közösségi támogatottságot szerezni egy értékalapú üzleti modellhez. Nem véletlen, hogy ezek mind városi/városkörnyéki

kezdeményezések magasan képzett értelmiségi vezetéssel, a keresleti oldalon mind hasonló szocioökonómiai profillal. Piacos tevékenységüket középkorú, iskolázott, jól kereső nők célcsoportjában végzik, versengés helyett együttműködésre törekcszenek, nonprofit alapon nyújtanak szolgáltatásokat. A kezdeményezések egyensúlyoznak a kommercialitás és a demokratizálás között: összehangba kívánják hozni a kistermelői termékek elterjesztését (élelmiszer demokrácia célja) a helyi igények és hagyományok szükségsszerű piacosításával, a fogyasztói kereslet gerjesztésével.

5.2 Módszertani szempontok az alternatív élelmiszerhálózatok vizsgálatához

Az alternatív élelmiszer hálózatok a rendelkezésre álló alapadatok hiányában esettanulmányok keretében vizsgálhatók. A szakirodalom feltárása alapján javaslatot tettem az esettanulmányok elméleti és módszertani kereteinek finomítására. Az elméleti perspektívák elkülönítése segítette a lényeges kutatási kérdések megfogalmazását. Kvalitatív esettanulmányaim - Venn és munkatársai (2006) tapasztalataihoz hasonlóan - nem összehasonlíthatók, de a szocioökonómiai hatásokról fontos tanulságokat szűrhetünk le belőlük.

Módszertanilag az érintettek bevonását lehetővé tevő, kvalitatív és kvantitatív megközelítések ötvözése helyénvaló az alternatív élelmiszer hálózatok problémáinak feltárására. Az alternatív élelmiszerhálózatok változatos típusait mutattam be, amellet érvelve, hogy vizsgálatukra a többszereplős fellépést segítő együttműködő kutatási keret és az adathiányokat sikeresen kipótló vegyes módszerű kutatások alkalmasak. A módszertani fejlesztéssel céloom volt további szakpolitikai stratégia kiindulópontjait is elhelyezni az alternatív élelmiszer hálózatok fejlesztése érdekében. A kutatás lehetséges folytatási irányaként adódik a vidékfejlesztési programokhoz illeszkedő támogatási célok mentén kialakított esettanulmányok kivitelezése, amelyek a helyi élelmiszer szektor fejlődésének potenciáljában szerepet játszhatnak: például a fogyasztói-bevásárló körök, a szociális mezőgazdaság, a Nemzeti Parki Termékek minőségrendszere.

5.3 Szocioökonómiai tanulságok

Vizsgálataim az alternatív élelmiszer hálózatok szocioökonómiai fenntarthatósági vetületeit elemezték ugyan, de összességében messze vagyunk attól, hogy átfogó megközelítésben tárgyalhassuk e témát. Helyi esettanulmányaimmal és országos kérdőíves felméréseimmel igyekeztem pótolni az adathiányt, felhívva a figyelmet a helyi kontextus szerepére, e nonprofit kezdeményezések politikai prioritásoknak való kiszolgáltatottságára, a fogyasztói igények drasztikus változására, térbeni-társadalmi heterogenitására. Országos szinten jól érzékelhető kísérletek zajlanak a társadalmilag igazságosabb élelmiszer rendszer érdekében. Meglepő eredmény, hogy maguk a kezdeményezések a szocioökonómiai előnyök helyett elsősorban a környezeti előnyöket állítják a központba, bár ezek nehezebben kimutathatók. A disszertációban bemutatott kérdőíves vizsgálatok és esettanulmányok együttes eredménye alapján megfogalmazható, hogy a szektor jelenlegi kiterjedése nem tesz lehetővé gyors szocioökonómiai (sem környezeti) állapotjavulást. Még sok kezdeményezésnek kell elindulnia és kísérleteznie e területen, mire bármilyen valós változás indulhat meg a szektorban - ebben a fiatal gazdáknak, valamint városi fiatal, tudatos fogyasztóknak nagy szerepe van. Összességében megállapítható, hogy jelentős eltéréseket nem találunk a helyi élelmiszer fogyasztási szokások és az

élelmiszerellátás mintázataiban az európaiakhoz képest. **Esettanulmányaim legfontosabb szocioökonómiai tanulsága, hogy a kezdeményezések valóban segítik a helyi közösségeket, „közösséget termelnek”.** Egyfelől többletjövedelmet és megbecsülést biztosíthatnak a kistermelőknek, ezzel hatékonyan képesek a tájban tartani a gazdálkodókat. Másfelől növelhetik a fogyasztói tudatosságot és felkelthetik a fenntarthatóbb élelmiszerellátás iránti igényt.

Gazdálkodói vizsgálataim alapján az alternatív élelmiszer hálózatok terjedése - Brunori és munkatársai, 2011, Lang, 2010, Macias, 2008, Martinez és munkatársai, 2010, Kneafsey és munkatársai, 2013, Lass és munkatársai, 2003 tapasztalataihoz hasonlóan - **hazánkban is a kezdeményező, fiatal és képzett kistermelői bázison alapszik.** A helyi esettanulmányok alapján a kezdeményezések szocioökonómiai alapjainak fejlesztéséhez fontos a biztos agrár-ökonómiai háttér, amely lehetőséget jelent a személyes kapcsolatrendszeren keresztüli értékesítésre, majd hálózatok módszerrel az eleve fogékony helyi fogyasztói körök felkutatására és bekapcsolására.

Az alternatív élelmiszer hálózatokban résztvevő hazai gazdálkodók jelenleg csak - a termelésen túlmutató, a törzsvásárlói kör kialakításáért tett, marketingjellegű és közösségszervezői - **többletmunka ráfordítással képesek nyereségessé válni.** Ez azonban merőben racionális befektetés, amelynek értelme, - a feldolgozott szakirodalom (Kirwan, 2006, Morris és Buller, 2003, Galt és munkatársai, 2011, Lass és munkatársai, 2003) tanulságaival összhangban -, hogy kikerülhetnek a termelési, technológiai, szabályozási taposómalom nyomása alól.

Önmagukban az alternatív élelmiszer hálózatok csak kivételes esetben jelentenek árprémiumot a termelőknek, bár nem is ezt várják tőle a termelők, hanem vásárlói megbecsülést és kisebb környezetterhelést. Az értékesítési kockázatokat - biztos vásárlói kör kialakításával - csökkentik, de a marketing kockázatokat, munkaráfordítást, költségeket növelik. A legfontosabb gazdasági hatásuk, hogy az értéklánc rövidítése növelheti a helyi eladásokat, munkalehetőségeket és a multiplikátor-hatást. Egyúttal a regionális turizmus és termékkínálat fontos elemévé válhat.

A bevételnövelés érdekében a termelők további értékesítési csatornákra is építhetnek: az Egyesült Államokban (Brown és Miller, 2008), valamint brit és ausztrál vizsgálatok tapasztalataihoz (Pearson és Bailey 2009) hasonlóan a termelői piac a legelterjedtebb értékesítési csatorna. A közvetlen értékesítés, amely Magyarországon EU-s összehasonlításban évtizedek óta magas arányú (Juhász, 2012; Juhász és Szabó, 2013), a zöldségdoboz-rendszerek és termelői piacok terjedésével egyre jelentősebb versenytársává válik a globális ellátási láncnak.

Fogyasztói vizsgálataim tanulsága, hogy jelentős társadalmi csoportok számára a jelenlegi élelmiszer rendszer nem képes teljesértékű, megfelelő (típusú, mennyiségű, minőségű és áru) élelmiszer hozzáférhetőségének biztosítására. Másképpen, bármennyire is korlátozott (elhanyagolható) az alternatív élelmiszer hálózatok szerepe a teljes agrár-élelmiszergazdaságban, a társadalom jelentős, fizetőképes szegmense mégis éppen ettől várja az élelmiszerbiztonsági gondjaink megoldását. Ők válnak az alternatív élelmiszer hálózatok első kedvezményezettjeivé.

Célcsoportjukat tekintve az alternatív élelmiszer hálózatok már-már exkluzív módon a magas képzettségű, fiatal, jó anyagi helyzetű, többnyire családos, egzisztenciális gondoktól mentes és önreflexív, élménykereső, városi tudatos fogyasztókra specializálódtak. Az alternatív élelmiszer hálózatok tipikus fogyasztója az amerikai, brit és olasz tapasztalatok szerint a környéken lakó, átlagnál idősebb, magasabb végzettségű, rendszeresen visszajáró, a magas minőségért magasabb árat fizetni hajlandó nő (Kezis és munkatársai, 1998, Lyon és munkatársai, 2009, Vecchio, 2010). Hazai vizsgálataim is értelmiségi, középosztálybeli bázist mutattak ki a szekszárdi és gödöllői helyi élelmiszer rendszerben (aktív keresős háztartások, középfokú végzettség, negyvenes, városi, gyermekes hölgy); valamint fiatal városi csoportokat a közösségi mezőgazdaság fogyasztói oldalán.

A fogyasztók számára a legkézzelfoghatóbb előny a termékek magas minősége (Byker és munkatársai, 2012, Lyon és munkatársai, 2009), ismert eredete (Cavicchi és munkatársai, 2011, Trobe, 2001) a helyi gazdák segítségének szándéka (Lyon és munkatársai, 2009), illetve ezek együttes jelenléte (Vecchio 2010). Vagyis, láthatóan a szocioökonómiai előnyök miatt preferálják az alternatív élelmiszer-ellátást és hajlandók érte többlet fizetésre. Szakirodalmi áttekintésben részletesen bemutatott vizsgálatok fő tanulsága, hogy az alternatív élelmiszer hálózatok **társas bizalomra épülnek**. Ennek alapja a jó minőségű élelem biztonságos előállítás módja, amelynek garanciája a termelővel való személyes kapcsolat. Valós értékkel töltik fel azokat a jelzőket (helyi, termőhely, hagyományos tudás, tájfajta) amelyeken keresztül a termelők magasabb árat tudnak a piacon elérni, hosszabb távon élénkítve a helyi gazdaságot.

Így járulnak hozzá **az élelmiszer rendszer hatalmi viszonyainak megváltozásához** is. Az alternatív élelmiszer hálózatok célcsoportja korántsem passzív fogyasztói szerepben, az élelmiszerlánc alávetett, kényszerűen alkalmazkodó foglyaként, hanem aktív és tudatos állampolgárként saját hatáskörben kívánja tartani az élelmiszerlánc ellenőrzését. Ez annyiban szerencsés helyzet, hogy a piacos helyitermék ellátás létező keresletre és növekvő kínálatra épülhet.

Összességében az alternatív élelmiszer hálózatok fogadtatása pozitív. Az európai nagymintás kvantitatív vizsgálatok (Eurobarometer 2011 és 2012) hasonlóan kimutattam, hogy a helyi élelmiszervásárlást előnyösnek, a kisléptékű élelmiszer előállítást indokoltnak tartják. **Ugyanakkor a hazai nagymintás vizsgálataim szerint a kereslet nagyon korlátozott a helyi termékekre**, a közvetlen kereskedelemre; alacsony a kifejezetten helyi élelmiszert kereső vásárlók aránya. A helyi élelmiszer vásárlás során döntő a megfizethető minőség; a többletfizetést csak a gazdag, városi diplomások vállalják. A támogatáspolitikai szempontjából az igazi kihívás, hogy a legalapvetőbb visszatartó tényező az árérzékenység (a korlátozott elérhetőség és az egyenetlen minőség mellett), valamint nem elhanyagolható, hogy a helyi élelmiszer iránti érdeklődés elsősorban az életkorral nő.

Megfigyelhető - az amerikai vizsgálatok (Guthman, 2008, Hinrichs és Allen, 2008) tapasztalataihoz hasonlóan -, hogy az alternatív élelmiszer hálózatok ugyanakkor **társadalmi egyenlőtlenségeket is újratermelnek**. A pozitív hozzáállás ugyanis a gyakorlatban nem eredményez több vásárlást, ami a hozzáférés nehézségeiből adódik. Jellemzően a helyi élelem se anyagi, se földrajzi értelemben nem elérhető. Ugyanakkor a fogyasztók gyakran nem is tudják, mi számít helyi terméknek és hol érhető el. Meglepő ellentmondás az is, hogy az helyi élelmiszerellátás azokon a (zömmel várostérségi) helyeken erősödik meg, illetve azokat a fogyasztói csoportokat szólítja meg, amely együtt él és leginkább profitál a globális élelmiszerellátás rendszerből (is).

A hazai élelmiszerellátás térbeli-társadalmi egyenlőtlenségére jellemző, hogy az idősök kiszorulnak a szupermarketekből, a szegények pedig még a piacokról is, és jobbra a gazdag fiatalok járnak plázába bevásárolni. Ugyanakkor meglepően sokan kezdenek élelmiszerönellátásba Magyarországon, amelynek térbeli-társadalmi mintázata sokkal kiegyenlítettebb, demokratikusabb, mint a piacos. A spóroláson túl, számos megfontolás motiválja az embereket saját élelmiszer termelésre: egészség, frissesség, közösségi értékek. A sajáttermelésű élelmiszer környezetileg kifejezetten fenntartható gyakorlatnak tűnik: a többség kézimunkával, természetes, környezetkímélő módon gazdálkodik, s természetes növényvédelmi módszereket, fenntartható gazdálkodási technikákat alkalmaznak.

5.4 Szakpolitikai konzekvenciák

Méltányos érdeklődés és felfokozott várakozások kísérik e szektor növekvő piaci jelenlétét és lehetséges irányait. A szakpolitikai figyelmet indokolja a szektor dinamikus alakulása és bizonytalan előrejelezhetősége. Ugyanakkor, mint szakirodalmi vizsgálatom feltárta, az alternatív élelmiszerhálózatok sikeres működéséhez a szakpolitikai ösztönzés komplex fejlesztőmunkát és strukturális változásokat kíván meg számos területen. A rendszerszintű változás igénye (Grin és munkatársai, 2010; Esnouf és munkatársai, 2012) a radikálisabb (civil) és rendszerkonform (üzleti, állami) szereplőket is arra készíti, hogy az innováció nyitott, többszintű, többszereplős, kísérletező lehetőségeit keressék.

A fennálló rezsím támogatja, illetve ellehetetleníti (elsorvasztja, megtűri vagy betiltja) a kezdeményezéseket. Ezzel mindenképpen megváltoztatja a rezsím szereplőinek felfogását. Smith (2007) gondolatmentetét kölcsönözve a hazai esetek is egyértelműen mutatják, hogy a fennálló rezsímhez jól alkalmazkodó innovációk (közösségi mezőgazdaság, közvetlen értékesítés) sikere és nyeresége nagyobb lehet, mint a radikálisan innovatívaké (helyi élelmiszer rendszerek). A jövőben olyan támogató intézmény környezetre van szükség, amely lehetővé teszi az „okos kísérletezést”, a fokozatos szakpolitikai beavatkozásokat, a radikális innovációk összekapcsolódását segítő, kísérletezésre alkalmas terek létrehozását, az innovációhoz szükséges társadalmi-technikai ökoszisztéma kiépítését.

Az alternatív élelmiszer hálózatok termelési alapját képező fenntartható és alternatív mezőgazdasági rendszerek (bio- és természetes gazdálkodás, permakultúra) igencsak munkaintenzívek, és emiatt is a közösségi erőforrások bevonására szorulnak. Jelenleg a kezdeményezések egyelőre réspiaci helyzetben vannak, erőtlen szocioökonómiai alapokkal. Sokféle stratégiát követhetnek a fenntarthatóbb rendszerek felé való átmenet, a konvencionális rendszer számára is mintaadó innováció elősegítésére. Várhatóan kevesen tudják sikerre vinni céljaikat és tudják kiterjeszteni a támogató közösséget. Ehhez tartósabb segítő intézményi elrendezéseket kell találni, amelyek a tudatos fogyasztói csoportok és a helyi fiatal gazdálkodók összekapcsolódását ösztönzik. Belőlük alakulhat Magyarországon agrárium jövőjét jelentő társadalmi változást katalizáló laboratórium (Henderson 2003).

Mindezekhez a 2014-2020 közötti Vidékfejlesztési Program helyi termékértékesítést szolgáló piacok infrastrukturális fejlesztését, a közétkeztetés fejlesztését, a rövid ellátási láncok kialakítását, a fiatal gazdálkodók induló támogatását, az innovációs operatív csoportok, a szolidáris gazdálkodás és a közösség által támogatott mezőgazdaság létrehozását segítő támogatási felhívásai is lehetőséget teremtenek. Ezek mindegyike nem anyagi jellegű ösztönzést is jelent az alternatív élelmiszer hálózatoknak, például gyakorlatközösségek, kommunikáció, oktatás, szervezői munka biztosításával. Vagyis az alternatív élelmiszerhálózatok szocioökonómiai előnyeik miatt rövid idő alatt fontos támogatási jogcímmé váltak a vidékfejlesztésben. Ugyanakkor még korai megítélni, hogy a koncepció mennyire életképes és hatékony vidékfejlesztési eszköz.

2010 óta a szakpolitikai környezet javulása növekedést hozott a szektorban, ahhoz a marginális helyzethez képest, amit a társadalom- vagy piackutatások rendre kimutatnak. A kutatásom kezdetén az érintettek egy jelentős része az EU szabályozást hibáztatta - anélkül, hogy erről pontos ismeretekkel rendelkezett volna. Mindezt felerősítette a kormányzati álláspont is, amely inkább fenyegető kényszerként állította be a közösségi keretrendszert, amelynek nehezen feleltethető meg a hazai intézményrendszer. Később az EU szabályozás inkább lehetőségként jelent meg, amihez a hazai szabályozás felzárkóztatható, és az abban előrejelzett kivételek, lehetőségek jobban kihasználhatók. Végül a hazai szabályozás úttörő módon teremtett lehetőséget a szektorban, de a gyakorlatban csalódást okozott, mert kiderült, nem csak ezen múlik a dolog.

A külföldi és hazai példák alapján megfogalmazott tanulság, hogy a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztéséhez, elterjesztéséhez korántsem elegendő a megfelelően rugalmas jogszabályi háttér.

Valójában sokkal nagyobb szükség van a társadalmi tanulásra a keresleti és kínálati oldalon: sokféle érintett együttműködésére, hálózatépítésre, a helyi hagyományok újragondolására, értékelés nélküli professzionalizációra, a környezetkímélő mezőgazdaság és védjegy rendszerek promóciójára, sokféle erőforrás és tudás kombinálására, felkészült közvetítők bevonására. Megállapítható, hogy a helyi élelmiszer rendszerek intézményes ösztönzése még jelentős potenciállal rendelkezik Magyarországon, amelyhez európai és amerikai példák is megfelelő inspirációt jelenthetnek. Brunori és munkatársai (2012) példáihoz hasonlóan azonban a hazai esettanulmányokra is jellemző az erős támogatás-függőség: külső erőforrásokra szorulnak rá az innovatív gyakorlatok véghezviteléhez. Ezzel azonban újradefiniálják a lokális viszonyokat, alternatív gyakorlatokat hoznak létre az agrár-élelmiszer szektorban.

A szakpolitika további alakításának fontos kiindulópontja, hogy bár egyre több embert nagyon is érdekel, hogy mit eszik – ez a jövőben már nem lesz elég. A fenntarthatóság felé történő átmenet során az élelmiszerellátás útjait radikális átszervezésre szorúlnak, szükségleteink fenntartható kielégítése és a termelésben résztvevők iránti magasfokú szolidaritás elkerülhetetlen lesz. Az alternatív élelmiszer hálózatok az élelmiszer szektor legsürgetőbb szocioökonómiai gondjaira javasolnak megoldást. Emiatt Kirwan és munkatársai (2013) eredményeihez hasonlóan szerencsés lenne hazánkban is a támogatási rendszert úgy alakítani, hogy e kezdeményezések a helyi közösségi kohézió motorjává válhassanak. Azaz a közvetlen célok túl a kezdeményezések infrastrukturális, kulturális és személyes életmódbeli kapacitásainak fejlesztését is szükséges lesz komolyan venni. Az alternatív élelmiszerhálózatok fejlesztéséhez készült javaslataimat üzleti, önkormányzati, civil és állami szereplők számára is jól hasznosítható programfejlesztés metodika tartalmazza.

6. ÖSSZEFOGLALÁS

Az alternatív élelmiszer hálózatokról uniós szinten nem érhető el rendszerezett, reprezentatív adatgyűjtés. Kevés az empirikus és általánosítható – különösen egy teljes ország szintjére kiterjesztett – kvantitatív kutatási eredmény. Keveset tudunk tágabb környezetünk, Közép-Kelet Európa ez irányú tapasztalatairól. E tudáshiány ellenére, megállapítható, hogy épp eleget lehet tudni arról, hogy hogyan lehetne fenntarthatóbb az élelmiszer-rendszer. Magyarországon sem készült e sokrétű jelenségről tudományos igényű áttekintés, magyar nyelven alig áll rendelkezésre közérthető és a kedvezményezettek számára is hasznos tudományos teljesítmény. Az értekezés a szórványos hazai tapasztalatok alapján elsőként tekintette át az alternatív élelmiszer hálózatok sikertényezőit, szakpolitikai támogatásának lehetőségeit. Időszerűségét jelzi, hogy Magyarországon jelentősen nőtt a helyi és termelői termékek iránt kereslet, viszont az élelmiszerbiztonsági kockázatok is megnöttek.

Kimutattam, hogy az alternatív élelmiszer hálózatok jelenlegi szocio-ökonómiai helyzete és térbeni-társadalmi mintázatai nem sok eséllyel kecsegtetnek a jövőre nézve. Az alternatív élelmiszer hálózatokat fejlesztő üzleti vagy civil kezdeményezések nagyon korlátozott eredményeket érhetnek csak el. A szakpolitikai fejlesztés szempontjából nézve azonban számos eredményesen használható - jogi, intézményes, gazdasági és kommunikációs - ösztönző azonosítható.

Kutatásom kezdeti szakasza segítette az érintettek véleményének becsatornázását a szektor fejlesztési lehetőségeiről szóló szakpolitikai vitákba. Az érintettek feltérképezése megalapozta és az érintett interjúkkal hatékonyan tudta támogatni 53 civil érintett szervezet érdekképviseleti együttműködését. A szektor érintettjei számos állami beavatkozási lehetőséget azonosítottak a kooperatív kutatás során. A jogszabálmódosító javaslatok az állami szervek kapacitás hiányát pótolták ki, azzal, hogy segítettek az EU adta jogalkotási kereteken belül könnyíteni a kistermelői értékesítést. A folyamat megalapozta, hogy a civil érdekvédelmi mozgalom képessé váljon a kistermelői érdekek hatékony képviselésére.

Az elmúlt években megnövekedett figyelem kíséri a helyi élelmiszer rendszerek felértékelődését, jogszabályi elősegítését. A külföldi és hazai példák alapján megfogalmazott tanulság, hogy a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztéséhez, elterjesztéséhez korántsem elegendő a megfelelően rugalmas jogszabályi háttér. Igaz, a jogszabályi helyzet változásával valamelyest növekedésnek indult e szektor, de továbbra is szükség van a kínálati és a keresleti oldal képesség-fejlesztésére, tudatosítására. Szükség van továbbá a sokféle érintett együttműködésére, hálózatépítésre, a helyi hagyományok újragondolására, értékelés nélküli professzionalizációra, környezetkímélő mezőgazdaság és védjegy rendszerek promóciójára, sokféle erőforrás és tudás kombinálására, felkészült közvetítők bevonására.

Az alternatív élelmiszer hálózatok vizsgálatában az érintettek bevonását elérhetővé tevő, kvalitatív és kvantitatív módszerek ötvözése a leginkább helyénvaló. Kérdőíves vizsgálataim statisztikai elemzésével kimutattam, milyen eltéréseket találunk a helyi élelmiszer fogyasztási szokások és az élelmiszerellátás térbeni-társadalmi mintázataiban. Az esettanulmányok alapján megállapítható, hogy a helyi élelmiszer rendszerek fejlesztése még jelentős potenciállal rendelkezik Magyarországon, amelyhez európai és amerikai példák is megfelelő ihletet jelenthetnek. Az alternatív élelmiszer hálózatok a helyi élelmiszer rendszerek és a rövid ellátási láncok példáin vizsgálhatók. Szocioökonómiai hatásai jelentősek lehetnek és leginkább nyugati példákat követnek, és számos jó gyakorlati előzményük létezik már. Ugyanakkor a rendelkezésre álló alapadatok nem elegendőek és további összegző jellegű vizsgálatokra van szükség.

7. SUMMARY

There is an increasing interest in Hungary to relocalize food as well as growing market demand for local food. Discourses on the benefits and potentials of food relocalisation have been proliferating, while the academic literature has often downplayed their significance, neglecting quantitative or qualitative evidence of the scope of and motivation for alternative agri-food networks (AAFNs). Primarily we lack systematic representative data on spatial-social patterns of local food consumption, and empirical, comparable national level quantitative studies on local food systems, short supply chains, community supported agriculture and food self-provisioning.

This dissertation examines characteristics of AAFNs in Hungary. The overarching goals of this study were: a) to investigate theoretical understanding of AAFNs and their relevance in Hungary; b) to assess practitioners' knowledge needs around AAFNs development; c) discover socioeconomic patterns and analyse development potential of alternative agri-food networks based on representative surveys and mixed methods case study research on the sporadic AAFN experiences in Hungary; d) identify success factors and possibilities of policy support to AAFN practitioners.

The dissertation draws from several theoretical frameworks for its analysis of AAFNs: value chain theory, regime theory, poststructuralist theory, action-network theory, transition management theory. Conceptually it clarifies the meaning of alternative agro-food network, short food supply chains, local food systems, community agriculture, civic food networks, food self-provisioning. Based on the literature it identifies the socio-economic benefits of alternative agro-food networks, pointing out areas for institutional and policy support.

Cooperative research, as a type of action research, is presented as a suitable approach to build links and strengthen collaboration between scientific and practice-based knowledge production, to explore common problem framings and, furthermore, to initiate meaningful policy change through co-creating an evidence base and collective actions for policy change. Data gathering consisted of representative surveys and mixed-methods case study research.

The state-of-the-art analysis builds on two representative surveys on the market based and non-market-based provisioning of local food. Then in an institutional analysis key stakeholders and main problem areas were mapped. Finally, results from a scenario workshop are analysed that involved wide range of food-sector stakeholders-

The first empirical case looks at the bottom-up networking for food sovereignty in Hungary that has succeeded in transforming the regulations for local food systems. Following a cooperative research approach, the case illustrates how researchers, practitioners and CSOs can successfully link support from research and grassroots organising for policy change that can strengthen local smallholder food production. As the primary action step, 53 CSOs launched an advocacy campaign for the modification of the Smallholder Decree that was adopted by the Hungarian Ministry of Agriculture and Rural Development jointly with the Ministries of Health and Social Affairs and Employment in 2006 (Nr. 14/2006, II.16). The new Decree (New Smallholder Decree, 2010) is more favourable for small farmers and enables them to take full advantage of the continued use of traditional methods at any stage of production, processing or distribution of food specified by regulation on the hygiene of foodstuffs.

Local food system (LFS) development pathways have been assessed in the context of recent regulatory reforms in Hungary implemented to promote local product sales and short food supply chains (SFSCs). Two case studies demonstrate how new types of local food systems initiated by non-farmers attempt to shorten the distance between consumers and producers. The findings are based on qualitative key informant interviews and a consumer attitude survey data that seek to identify how LFSs promote or enact sustainable food supply and how consumers perceive the nature of the relationships between consumers and producers. The results from the 'Gödöllő Local Food Council' and the 'Szekszárd local food system' show various specificities and challenges of new types of emerging urban civic food networks. The dissertation points to critical factors and tools for developing LFSs, as well as reflecting on the role of original research to facilitate change for a more sustainable food system.

Another case study on the farmer-led CSAs examined uncertainties of farmers and consumers for running or joining a CSA. Research findings demonstrate how CSAs catalyse social change to enhance consumer-producer cooperation and regain control over how food is supplied. The research also found that current share prices do not transparently reflect real production cost and that farmers rely on an altruistic coping strategy to invest in deepening their operations by a trusted community base. In the Hungarian context of weak community engagement, CSA farmers take on the extra work to bring together and nurture bonds of affinity in their customer base and educate members about sustainable diets.

A final case highlights food self-provisioners' perceptions valuing informal production and distribution of food. It has a solid foundation and promising future, as it is propelling high proportions of the population along a sustainable pathway towards a new food regime.

Discussion section of this dissertation presents the most important results. It is the first to synthesise learnings on the local alternative food networks and to critically evaluate the state of the art of this sector. Alternative food networks have been examined through examples of local food systems and short supply chains. The development of local food systems and short supply chains has significant potential in Hungary, and the dissertation proposed new programme development heuristics for local food systems.

Based on the research it can be verified that the concept of alternative food networks can be operationalised adequately into other concepts (e.g. local food systems and short supply chains) and cooperative research is a thriving research strategy to critically assess the prospects of the sector. Further assumptions could not be corroborated. The expected socio-economic benefits are significant (interaction, trust, social capital, community feeling, knowledge transfer / behavioural change, added value, multiplier effect, price premium), but the AAFN initiatives mostly communicate environmental sustainability benefits. There are no significant differences between the European countries in the patterns of local food consumption and food supply (apart from the extent of food self-provisioning).

Mellékletek

A melléklet mérete miatt nem szerepel a nyomtatott mellékletben - szabadon hozzáférhető a Zenodo repozitóriumban: Balázs Bálint. (2019). Online Annex to PhD [Data set]. Zenodo. <http://doi.org/10.5281/zenodo.2556587>

Köszönetnyilvánítás

A disszertációban bemutatott kutatás és esettanulmányok kivitelezésére számos EU projektből nyertem finanszírozást. A disszertáció céljainak megvalósulását egyéni erőfeszítéseimen túl rengeteg értő és támogató családtagom és kollégám segítette, inspirálta, erősítette, akiknek köszönettel tartozom. Az interjúk sikeres kivitelezésében hálával tartozom Bodorkós Barbarának, Dezsény Zoltánnak, Domán Tamarának, Kelemen Eszternek, Kiss Csillának, Pataki Györgynek, Roboz Ágnesnek, Simonyi Borinak, akik interjúkészítőként és társkutatóként nagyban segítettek a munkámat. Az eredmények megvitatásában a Környezeti Társadalomkutatók csapata mellett nagy segítségemre voltak a bemutatásra került érintettek és gazdálkodók. Külön köszönet illeti a közösségi mezőgazdaság professzionalizálásában kiemelkedő eredményeket elért Szeles Attilát, Kiss-Kovács Orsolyát, Pető Áront, Vukovich Daniellát, Matthew Hayes-t, akik megosztották tapasztalataikat e témával kapcsolatban. Családtagjaimon túl nagy köszönettel tartozom Szoljár Csabának (G7), Csillag Péternek (Eco-Sensus), Szabadkai Andreának (SZÖVET), Benedek Zsófiának (MTA KRTK KTI), a Környezeti Társadalomkutatók (ESSRG) csapatának, Podmaniczky Lászlónak (SZIE KTI), Gulyás Emesének és Perényi Zsófiának (TVE), akik sokat segítettek a kutatás különböző szakaszaiban.

HIVATKOZÁSOK

- Abelson, J.- Gauvin, F. (2006): Assessing the Impacts of Public Participation: Concepts, Evidence, and Policy Implications. Canadian Policy Research Networks. URL: http://www.cprn.org/documents/42669_en.pdf
- Agrimonde, 2009. Scenarios and Challenges to Feeding the World in 2050. Summary Report. CIRAD-NAR, France
- Alkon, A. H., & Norgaard, K. M. (2009). Breaking the Food Chains: An Investigation of Food Justice Activism. *Sociological Inquiry*, 79(3), 289-305.
- Alonso, A. D. (2011): Farmers' involvement in value-added produce: the case of Alabama growers. *British Food Journal*, 113 (2), 187-204. o.
- Alston, J. M. – Sumner, D. A. – Vosti, S. A. (2008): Farm subsidies and obesity in the United States: National evidence and international comparisons. *Food policy*, 33 (6), 470-479. o.
- Alvincz József – Koltai Judit Petra (2009) Az ökológiai gazdálkodás hatékonysági kérdései. *Gazdálkodás* 53 (2). 156-167.o.
- Ángyán J., Milánkovics K. Hayes, M. (2003): A mezőgazdálkodás és a természetvédelem „újraegyesítése”: a többfunkciós európai agrármodell. Gyakorlati esettanulmány: a helyi közösség által támogatott mezőgazdaság (CSA) működő modellje. In: Ángyán, J. (szerk.) *Védett és érzékeny természeti területek mezőgazdálkodásának alapjai*, 84-90.
- Ángyán József - Tardy J. - Vajnáné-Madarassy A. (szerk.) (2003): *Védett és érzékeny természeti területek mezőgazdálkodásának alapjai*. Mezőgazda, Budapest. URL: <http://www.tankonyvtar.hu/mezogazdasag/vedett-erzekeny-080906-371>
- Ángyán József (2014) VI. jelentés a földről. Föld- és birtokpolitika alulnézetből (Esettanulmányok az állami földbérleti rendszer értékeléséhez) Kézirat.
- Aubry, C., Kebir, L., és Pasquier, C. (2008): The (re) conquest of the local food supply function by agriculture in the Ile de France region. In: Second International Working Conference for Social Scientists „Sustainable consumption and alternative agri-food systems”, Arlon, 13 p.
- Babbie, E. (2004). *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* (hatodik, átdolgozott kiadás). Balassi Kiadó, Budapest.
- Bácskai, V., & Nagy, L. (1984). *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó.
- Bagi, B., Csatári, B., Dene, O., Golovicsné Wellner, M., Kujáni, K., Sípos, S., (2013) *Hagyomány és megújulás. A fogyasztói piac kísérleti modellje Kecskeméten - Civilkontroll a fogyasztói piacon - Modellkísérlet, a kecskeméti piac megreformálására, az őstermelő, a Kecskeméti Önkormányzat, a Bács-Kiskun Megyei Kormány Hivatal és a civil szféra kapcsolatára. Fogyasztói és Vidékvédelmi Egyesület, Kecskemét.*
- Bakacs Márta, Kaposvári Csilla, Dr. Kovács Viktória Anna, Dr. Lugasi Andrea, Dr. med. habil. Martos Éva: *Országos helyzetkép az óvodai közétkeztetésről 2009. Óvodai Táplálkozás-egészségügyi Felmérés. Országos Táplálkozás és Tápláltsági Állapot Vizsgálat 2009.*
- Balázs B. (2010): *Benefits from Local Food Systems*, In: Sandra Karner (szerk), *Local Food Systems in Europe. Case studies from five countries and what they imply for policy and practice*. IFZ 2010.

- Balázs B. (2011a): Helyi élelmiszer hálózatok fejlesztése. In: Kerekes Sándor - Szirmai Viktória - Székely Mózses (szerk.): A fenntartható fogyasztás környezeti dimenziói, Budapest. 263-274 o.
- Balázs B. (2011b): Kooperatív kutatás a hazai élelmiszer hálózatok elősegítésére. In: Pataki György - Vári Anna (szerk.): Részvétel - akció - kutatás: magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest. 140-162 o.
- Balázs B. (2012) A fenntartható gazdálkodásban kulcsszerepet játszó helyi, tájjellegű termékek értékesítésének elősegítése érdekében piackutatás keretében a piaci „niche-k” azonosítása, az őrési árjelző, illetve védjegy kezdeményezések feltérképezése alapján marketing stratégiákra vonatkozó javaslatok megfogalmazása. A Natura 2000 területek természeti, gazdasági és társadalmi potenciáljainak feltérképezése. 8. feladat. Témavezető: Podmaniczky László. Készült: Az Őrségi Nemzeti Park Igazgatóság megbízásából, a „A Natura 2000 élőhelyek fenntartható hasznosítása a szlovén – magyar határ mentén” című Interreg projekt keretében. KÖRTÁJ Tervező Iroda Kft. 2012
- Balázs B. (2012) A gazdálkodók ösztönzésére alkalmas módszerek meghatározása. A Natura 2000 területek természeti, gazdasági és társadalmi potenciáljainak feltérképezése. 4. feladat. Témavezető: Podmaniczky László. Készült: Az Őrségi Nemzeti Park Igazgatóság megbízásából, a „A Natura 2000 élőhelyek fenntartható hasznosítása a szlovén – magyar határ mentén” című Interreg projekt keretében. KÖRTÁJ Tervező Iroda Kft. 2012.
- Balázs B. (2012): Local Food System Development in Hungary. International Journal of Sociology of Agriculture and Food, Volume 19: 3 403-421.
- Balázs B., Kiss Cs. és Simonyi B. (2008) Alternative Agro-Food Networks in Hungary. In: Sustainable Consumption Conference, Budapest, 2008.10.08.
- Balázs B - Simonyi B (2009): Együtt a helyi élelmiszer-rendszerekért, Civil összefogás a kistermelői rendelet módosítására. 2009. Budapest (<http://www.foodlawment.hu/downloads/kistermelok.pdf>)
- Balázs B– Szabadkai A – Pálházy S. Cs. (2010): A fenntartható közétkeztetés lehetősége Magyarországon. Nemzeti Érdek, IV. évf. 2. szám, 14-29. o.
- Balázs, B. (2015). Country report 9: Regime analysis of the Hungarian food system. PATHWAYS project.
- Balázs, B., 2012. Rövid élelmiszerláncok és helyi termék rendszerek - Az európai kutatások tanulságai. Előadás, „Konferencia a közvetlen értékesítésről és a rövid értékesítési láncról” A Vidékfejlesztési Minisztérium, a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat és Francia Intézet, a Francia-Magyar Kezdeményezések együttműködésével közösen rendezett konferencia közvetlen értékesítésről és a rövid értékesítési láncról. 2012.10.04. Budapest.
- Balázs, B., Bertényi, G., Králl, A., Pintér, L., & Strenchock, L. (2015). Green niche-innovations in the Hungarian agro-food system. PATHWAYS project - Exploring transition pathways to sustainable, low carbon societies. Deliverable D2.1: Analysis of green niche innovations and their momentum in the two pathways. Country report 10.
- Balázs, B., Marián, A., Oblath, M., Síklaki, I. 2002. Kvalitatív módszerek 4. Matáv Média Intézet, Budapest
- Balázs, B (2009): Comparative analysis of the context of AAFNs at the local, national and European level, FAAN report, 2009. URL: http://www.faanweb.eu/sites/faanweb.eu/files/FAAN_D3_Comparative_analysis_AAFNs.pdf
- Banthien, Henning - Jaspers, Michael - Renner, Andreas (2003): Governance of the European Research Area: The Role of Civil Society. Bensheim – Berlin – Brussels. URL: http://ec.europa.eu/research/science-society/pdf/final_report_study.pdf

- Barling, D., Andersson, G., Bock, B., Canjels, A., Galli, F., Gourlay, R., ... & Selunda, A. (2013). *Revaluing Public Sector Food Procurement In Europe: An Action Plan for Sustainability*.
- Barnett C, Clarke N, Cloke P, Malpass A (2005) The political ethics of consumerism. *Consumer Policy Review* 15(2): 45–51.
- Barrett, M. – Keech, D. (2004): *Capital eats. An analysis of London's food economy*. London: Sustain.
- Benedek Zs. - Balázs B. (2014). Az élelmiszertermelés relokalizációjának térbeli-társadalmi különbségei Magyarországon. *TÉR ÉS TÁRSADALOM* 28:(4) pp. 63-76.
- Benedek, Zs. (2014). A rövid ellátási láncok környezeti hatásai. *MAGYAR TUDOMÁNY*, 175(8), 993-999.
- Benedek, Zs., Balázs, B. (2016). Current status and future prospect of local food production in Hungary: a spatial analysis. *European Planning Studies*, 24(3), 607-624.
- Benedek, Zs., Fertő, I. (2015). Miért választják a termelők a rövid ellátási láncokat? *Statisztikai Szemle*, 93(6), 580-597.
- Benedek, Zs., Fertő, I., Baráth, L., és Tóth, J. (2014). Termelői heterogenitás a rövid ellátási láncokban: a piacokon értékesítő gazdák jellemző különbségei. *Gazdálkodás*, 58(4), 307-319.
- Benevolo, Leonardo: *A város Európa történetében*. Budapest 1994.
- Benson, E. (2013): *Post-2015 international development goals: Who wants what and why*. IIED Issue Paper. International Institute for Environment and Development, London.
- Berlin, I. (1990). *A szabadság két fogalma. uő: Négy esszé a szabadságról*. Budapest: Európa Kiadó, 334-443.
- Berning, J. P. (2012): *Access to Local Agriculture and Weight Outcomes*. *Agricultural and Resource Economics Review*, 41 (1), 57-71. o.
- Best Billie és munkatársai: *Understanding Food Safety Regulations for Farm-Direct Food Sales*. The Northeast Ag Works! Project, 2007.
- Beuchelt T.D., Virchow D. (2012), Food sovereignty or the human right to adequate food: which concept serves better as international development policy for global hunger and poverty reduction?, *Agriculture and Human Values*, vol. 29, n. 2, 259–273
- Bimbo, F. – Viscecchia, R. – Nardone, G. (2012): *Does the alternative food supply network affect the human health?* Paper presented at the 126th Seminar, June 27-29, 2012, Capri, Italy.
- BIO Intelligence Service (2012), *Assessment of resource efficiency in the food cycle*, Final report, prepared for European Commission (DG ENV) in collaboration with AEA, Dr Donal Murphy-Bokern, Institute of Social Ecology Vienna and Institute for Environmental Studies. URL: http://ec.europa.eu/environment/archives/eussd/pdf/foodcycle_Final%20report_Dec%202012.pdf
- Bock B, Kovács K, Shucksmith M (2015): *Changing social characteristics, patterns of inequality and exclusion* In: Copus AK, de Lima Ph (szerk.) *Territorial Cohesion in Rural Europe: The Relational Turn in Rural Development*. London; New York: Routledge, 2015. pp. 193-211.
- Bock B. B. (2012): *Social innovation and sustainability; how to disentangle the buzzword and its application in the field of agriculture and rural development*. *Studies in Agricultural Economics* 114, 57-63.
- Bódi. F. & Farkas, J. & Horváth, Zs. (2014) *The Anomie as a Thermometer of the Crisis (experiment) Social Capacity – phenomenon of the complex crisis*. In Bódi. F. & Fábrián, G. & Fónai, M. & Kurkinen, J. & Lawson, R.T. & Pietiläinen, H. *Access to Services in Rural Areas: A Comparison of Finland and Hungary*. Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co. KG, Bremen, *Studies in comparative social pedagogies and international social work and social policy*, Vol. XXVII. General editor: prof. Peter Herrmann.

- Bodó Péter: Jövő/Menő. In: Radácsi: Üzleti és civil szervezetek együttműködése Magyarországon. 2015.
- Bodorkós, B. – Pataki, Gy. (2009): Linking academic and local knowledge: community-based research and service learning for sustainable rural development in Hungary. *Journal of Cleaner Production*, 17(12), 1123-1131.
- Born, B. - Purcell, M. (2006) Avoiding the Local Trap. Scale and Food Systems in Planning Research. *Journal of Planning Education and Research* 26 (2), 195-207.
- Borsos E. (2013) A hely színe, *Korunk* III(24). 104-109. o.
- Bougherara, D. – Grolleau, G. – Mzoughi, N. (2009): Buy local, pollute less: What drives households to join a community supported farm? *Ecological Economics*, 68 (5), 1488-1495. o.
- Bradbury-Huang, H. (2010). What is good action research? Why the resurgent interest? *Action Research*, 8(1), 93-109.
- Braudel, Fernand: A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. Budapest 1985.
- Brown, C. – Miller, S. (2008): The impacts of local markets: a review of research on farmers markets and community supported agriculture (CSA). *American Journal of Agricultural Economics*, 90 (5), 1298-1302. o.
- Brown, D.L., Kulcsar, L., 2001. Household economic behavior in post-socialist rural Hungary. *Rural Sociology* 66, 157-180.
- Brunori, G. – Berti, G. – Klerkx, L. – Tisenkopfs, T. – Roep, D. – Moschitz, H. – Home, R. – Barjolle, D. – Curry, N. (2011): Learning and innovation networks for sustainable agriculture: A conceptual framework. SOLINSA Deliverable No. 1., Working paper.
- Brunori, G. – Rossi, A. – Malandrini, V. (2011): Co-producing transition: Innovation processes in farms adhering to solidarity-based purchase groups (GAS) in Tuscany, Italy. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 18 (1), 28-53. o.
- Brunori, G. (2007). Local food and alternative food networks: a communication perspective. *Anthropology of food*, (S2).
- Brunori, G., Rossi, A., & Guidi, F. (2012). On the new social relations around and beyond food. Analysing consumers' role and action in Gruppi di Acquisto Solidale (Solidarity Purchasing Groups). *Sociologia Ruralis*, 52(1), 1-30.
- Brunori, G.; Galli, F.; Barjolle, D.; van Broekhuizen, R.; Colombo, L.; Giampietro, M.; Kirwan, J.; Lang, T.; Mathijs, E.; Maye, D.; de Roest, K.; Rougoor, C.; Schwarz, J.; Schmitt, E.; Smith, J.; Stojanovic, Z.; Tisenkopfs, T.; Touzard, J.-M. (2016) Are Local Food Chains More Sustainable than Global Food Chains? Considerations for Assessment. *Sustainability* 2016, 8, 449.
- Buck, D., Getz, C., & Guthman, J. (1997). From farm to table: The organic vegetable commodity chain of Northern California. *Sociologia ruralis*, 37(1), 3-20.
- Buday-Sántha Attila (2011) A közvetlen termelői értékesítés szerepe, jellemzői. *Gazdálkodás* 55(7). 680-687.o
- Buller, H. and Morris, C. (2004) Growing goods: the market, the state and sustainable food production, *Environment and Planning A* 36: 1065-84.
- Burke, L. (2002): Healthy Eating in the School Environment. A Holistic Approach. *International Journal of Consumer Studies*, Volume 26, Number 2, June 2002 , 159-163. o.
- Burlingame, B., & Dernini, S. (2010). Sustainable diets and biodiversity: directions and solutions for policy, research and action. FAO. URL: <http://www.fao.org/docrep/016/i3004e/i3004e.pdf>
- Busch, L., Juska, A. (1997). Beyond political economy: actor networks and the globalization of agriculture. *Review of International Political Economy*, 4(4), 688-708.

- Buttel, Frederick, H. (2006): Sustaining the unsustainable: agro-food systems and environment in the modern world, In: Cloke, Paul - Terry Marsden - Patrick Mooney, (Eds.), Handbook of rural studies, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage: 213–229.
- Byker, C. – Shanks, J. – Misyak, S. – Serrano, E. (2012): Characterizing Farmers' Market Shoppers: A Literature Review. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*, 7 (1), 38-52. o.
- Campbell, A. M., & MacRae, R. (2013). Local Food Plus: the connective tissue in local/sustainable supply chain development. *Local Environment*, 18(5), 557-566.
- Carlson, J., & Chappell, M. J. (2015). Deepening Food Democracy. Institute for Agriculture and Trade Policy. URL: http://www.iatp.org/files/2015_01_06_Agrodemocracy_JC_JC_f_0.pdf
- Carolan, M. (2012). The sociology of food and agriculture. Routledge.
- Carolan, M. (2013). Society and the Environment: Pragmatic Solutions to Ecological Issues. Westview Press.
- Carpio, C. E. – Isengildina-Massa, O. (2009): Consumer willingness to pay for locally grown products: the case of South Carolina. *Agribusiness*, 25 (3), 412-426. o.
- Cavicchi, A. – Rocchi, B. – Baldeschi, M. (2011): Consumers' attitude towards farmers' markets: an explorative analysis in Tuscany: University of Florence, University of Macerata.
- Chiffolleau, Y. (2009) From Politics to Co-Operation: The Dynamics of Embeddedness in Alternative Food Supply Chains. *Sociologia Ruralis* 49 (3), 218-235.
- Chioncel N., Karner S., Maréchal G. (2010) Local Participatory Workshops on Alternative Agro-Food Networks in Austria, United Kingdom, Hungary, France and Poland. FAAN Report.
- Chris Hann (2014) The economic fallacy and forms of integration under and after socialism, *Economy and Society*, 43:4, 626-649
- Clark, P. (2013). Food sovereignty, post-neoliberalism, campesino organizations and the state in Ecuador. *Food Sovereignty: A Critical Dialogue*, Yale, CT.
- Cochrane, W. (1979): The Development of Industrial Agriculture: A Historical Analysis. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Coley, D., Howard, M., Winter, M. (2011) Food Miles: Time for a Re-Think?. *British Food Journal* 113 (7), 919-934.
- COM (2009) 591, A better functioning of food supply chain in Europe. Brüssel, 28.10.2009, http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication16061_en.pdf
- Cook, I.J., Crang, P. (1996) The world on a plate: culinary culture, displacement and geographical knowledges. *Journal of Material Culture*, 1(2), 131-153.
- Cooley, J. P. – Lass, D. A. (1998): Consumer Benefits from Community Supported Agriculture Membership. *Review of Agricultural Economics*, 20 (1), 227-237. o.
- Cox, R., Holloway, L., Venn, L., Dowler, L., Ricketts-Hein, J., Kneafsey, M., Tuomainen, M. (2008) Common Ground? Motivations for Participation in a Community-Supported Agriculture Scheme. *Local Environment* 13 (3), 203-218.
- Creswell, John W. 2003 *Research Design. Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*. Sage Publications, Thousand Oaks
- Cucco, I., - Fonte, M. (2015). Local food and civic food networks as a real utopias project. *socio.hu*, 2015(3), 22-36.
- Cummins, S. (2002). Food deserts. *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Health, Illness, Behavior, and Society*.
- Czeglédi, B. (czegledib@oai.hu), 2009. 01. 06. Kistermelői anyagok. Email balazs.balint@essrg.hu

- Csáki, Cs., - Jámbor, A. (2012) Az európai integráció hatása a közép-kelet-európai országok mezőgazdaságára (The effect of European integration on agriculture in Central East European countries). *Közgazdasági Szemle*, 59(7-8), 892-910.
- Csatári, B. and Farkas, J. Z. (2008) 'Agrarian and Rural Development in Hungary, 1990-2005'. in Bańsky, J. and Bednarek, M. (eds.) *Contemporary Changes of Agriculture in East-Central Europe*. Warsaw: Polish Academy of Sciences Institute of Geography and Spatial Organization. pp. 147-164. (Rural Studies 15.) URL: http://www.rcin.org.pl/Content/101/_SOW-t15-lt.pdf
- Darnhofer, I. (2014). Contributing to a Transition to Sustainability of Agri-Food Systems: Potentials and Pitfalls for Organic Farming. In *Organic Farming, Prototype for Sustainable Agricultures* (pp. 439-452). Springer Netherlands.
- Darvasné Ördög, E., Székelyhidi, K., Felkai, B., Szabó, D. (2014) Az Európai Unió és a nemzeti élelmiszer-minőségrendszerek és védjegyek helyzete Magyarországon. *Agrárgazdasági Könyvek*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- De Schutter, O. (2009) Report of the Special Rapporteur on the right to food: Agribusiness and the right to food, URL: <http://www.srfood.org/index.php/en/component/content/article/1-latest-news/641-agribusiness-and-the-right-to-food>
- De Schutter, O. (2014). Final report: The transformative potential of the right to food. Report of the special rapporteur on the right to food. Olivier De Schutter, United Nations General Assembly (Vol. 28). A/HRC/25/57.
- De Schutter, Olivier - Vanloqueren, Gaëtan (2011): The New Green Revolution: How Twenty-First-Century Science Can Feed the World. *Solutions* 2/4. 2011 Aug.
- DeLind, L. B. (2011) Are Local Food and the Local Food Movement Taking Us Where we Want to Go? Or are we Hitching our Wagons to the Wrong Stars? *Agriculture and Human Values* 28 (2), 273-283.
- DeLind, L.B. (1999): Close encounters with a CSA: the reflections of a bruised and somewhat wiser anthropologist. *Agriculture and Human Values* 16, 3–9.
- DePuis, M. and Goodman, D. (2005) Should we go 'home' to eat?: Toward a Reflective Politics of Localism. *Journal of Rural Studies* 21, 359-371.
- Desmarais, Annette Aurélie. The power of peasants: Reflections on the meanings of La Via Campesina. *Journal of Rural Studies* 24.2 (2008): 138-149.
- Diederiks, H. A., Lindblad, J. Th., Noordam, D. J., Quispel, G. C., Vries, B. M. A., Vries, P. H. H.: *Nyugat-Európa gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Bp.: Osiris Kiadó, 1995.
- Domján E. (2013) Termelői együttműködések vizsgálata a zöldséggyümölcs ágazatban. Doktori (PhD) értekezés.
- Dowler, E., Kneafsey, M., Lambie, H., Inman, A., Collier, R. (2011) Thinking about 'food security': engaging with consumers. *Critical Public Health* 21 (4), 403-416.
- Dubuisson-Quellier, S. – Lamine, C. – Le Velly, R. (2011): Citizenship and consumption: mobilisation in alternative food systems in France. *Sociologia Ruralis*, 51 (3), 304-323. o.
- Dubuisson-Quellier, S., és Lamine, C. (2006): Alternative Food Systems and New Forms of Consumer Involvement in Sustainable Consumption in France. In: *Sustainable Consumption Conference*, University of Wisconsin, Madison, 16 p.
- Dubuisson-Quellier, S., Lamine, C., és Le Velly, R. (2008): Is the consumer soluble in the citizen? Engagements in alternative food systems in France. In: *2nd Sustainable Consumption Conference*, Arlon, Belgium, 25 p.
- DuPuis, E. M. – Goodman, D. (2005): Should we go "home" to eat?: toward a reflexive politics of localism. *Journal of Rural Studies*, 21 (3), 359-371. o.

- EC, (2013). Commission fosters debate on potential "local food" labelling scheme. (Online) URL: http://ec.europa.eu/agriculture/newsroom/150_en.htm
- EC, (2014). EU agricultural product quality policy. (Online) URL: http://ec.europa.eu/agriculture/quality/index_en.htm
- EEA, 2015, The European environment — state and outlook 2015: synthesis report.
- Egészségfelmérés (ELEF), 2009 KSH Statisztikai tükör 2010/50.
- Ehrlich PR, Ehrlich AH, Daily GC. (1992). Population, ecosystem services, and the human food supply. Morrison Institute for Population and Resource Studies Working Paper No. 44. Stanford University, Stanford, CA.
- Elinder, L. S. (2005): Obesity, hunger, and agriculture: the damaging role of subsidies. *British Medical Journal*, 331 (7528), 1333-1336. o.
- ENRD (European Network for Rural Development) (2012) Local food and short supply chains. *EU Rural Review* 12
- ENSZ (2013) World Population Prospects: The 2012 Revision, United Nations Department of Economic and Social Affairs, New York, US. URL: <http://esa.un.org/wpp/>
- ENSZ (2014) The Road to Dignity by 2030: Ending Poverty, Transforming All Lives and Protecting the Planet. Synthesis Report of the Secretary-General On the Post-2015 Agenda . New York (December 2014) URL: <http://nefe.kormany.hu/download/3/84/d0000/ENSZ%20F%C5%91titk%C3%A1r%20szint%C3%A9zis%20jelent%C3%A9se.pdf>
- ENSZ (2016) Food Systems and Natural Resources (UNEP, 2016) URL: http://apps.unep.org/publications/index.php?option=com_pub&task=download&file=012067_en
- Eriksen, Safania Normann (2013): Defining local food: constructing a new taxonomy – three domains of proximity, *Acta Agriculturae Scandinavica, Section B - Soil & Plant Science*, 63:sup1, 47-55.
- Etzioni, A. (1986). Socio-economics: A proposal for a new interdisciplinary field. *Journal of social behavior and personality*, 1(4), 475-482.
- Etzioni, A. (2003). Toward a new socio-economic paradigm. *Socio-Economic Review*, 1(1), 105-118.
- EU (2013) Az Európai Parlament és a Tanács 1305/2013/EU rendelete (2013. december 17.) az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013R1305&from=HU>
- EU Régiók Bizottsága, 4. szakbizottsági ülés, 2010. október 14. A „Természeti erőforrások” szakbizottság munkadokumentuma, Helyiélvelmiszer-rendszerek. URL: https://bvstoad.cor.europa.eu/ViewDoc.aspx%3Fdoc%3Dcdr%255Cnat-v%255Cdossiers%255Cnat-v-005%255CEN%255CCDR261-2010_DT_EN.doc
- Eurobarometer (2011) The Common Agricultural Policy. EUROBAROMETER. special 368: 11.
- Eurobarometer (2012) What Europeans think of agriculture and the CAP. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/survey/2012/389_en.pdf
- FAO (2009) How to feed the world in 2050. Issue brief for the High-level Expert Forum, Rome, 12–13 October 2009, Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- FAO. (2014). Developing sustainable food value chains – Guiding principles. Rome, Italy.
- Faragó, L. (2005). A jövőalkotás társadalomtechnikája. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

- Fazekas, Sz. (2014). Magyarország tízéves EU-tagságának pénzügyi mérlege. *Közgazdasági Szemle*, 61. p. 391-403.
- Feagan, R. B. - Morris, D. (2009) Consumer Quest for Embeddedness: A Case Study of the Brantford Farmers' Market. *International Journal of Consumer Studies* 33 (3), 235-243.
- Feenstra, G. W. (1997). Local food systems and sustainable communities. *American journal of alternative agriculture*, 12(01), 28-36.
- Fernández-Armesto, F. (2001). *Food: a history*. Macmillan.
- Ferrante, A., Korzenszky, A., Lange, J., Maaß, H. (2015). The Meaning of Agroecology from a European Peasant Perspective, *Future of Food: Journal on Food, Agriculture and Society*, 2(2),74-79.
- Fertő I. (2011) Hogyan tudnak a termelők bekapcsolódni a modern élelmiszerláncokba? *Külgazdaság*, LV(1-2), 65-82. o.
- Fitzgerald, Kate - Lucy Evans - Jessica Daniel (2010): *The National Sustainable Agriculture Coalition's Guide to USDA Funding for Local and Regional Food Systems, 2010*. <http://sustainableagriculture.net/wp-content/uploads/2010/06/6.18-FINAL-Food-System-Funding-Guide2.pdf>
- FM (2015) *A Földművelésügyi Minisztérium Városi Agrárpolitikája, Kézirat*.
- Fonte, M. – Cucco, I. (2015) The Political economy of Alternative Agriculture in Italy. In Bonanno, A. – Busch, L. *Handbook of the International Political Economy of Agriculture and Food*. Cheltenham, UK: Elgar Publishing, 264–294.
- Food2030 (2016) European Research and Innovation for Food and Nutrition Security (SWD(2016)-319). EC Staff Working Document. URL: http://ec.europa.eu/research/bioeconomy/pdf/food2030_conference_background.pdf
- Foresight (2011) *The future of food and farming: challenges and choices for global sustainability. Final Project Report*. The Government Office for Science, London.
- Foster, J. B. (1999). Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology I. *American Journal of Sociology*, 105(2), 366-405.
- Freedman, P. H. (Ed.). (2007). *Food: the history of taste*. Univ of California Press.
- Friedland, W. H. (2001). Reprise on commodity systems methodology. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 9(1), 82-103.
- Friedmann, Harriet; McMichael, P. (1987) Agriculture and the state system: the rise and fall of national agricultures, 1870 to the present. *Sociologia Ruralis* 29 (2): 93–117.
- Fuller, Steve (2000): *The governance of science. Ideology and the future of the open society*, Buckingham, Philadelphia: OUP (Issues in society). URL: <http://www.mcgraw-hill.co.uk/openup/chapters/0335202349.pdf> (2011.07.03.)
- FUSIONS (2014) *Definitional Framework for Food Waste*.
- Fürediné Kovács A. (2008) *A fogyasztók egészségügyi kockázatelemzése és kockázatredukciós magatartásának vizsgálata*. PhD értekezés. Gödöllő
- G Fekete É. (2011) *Helyi termékek előállításának és értékesítésének kistérségi koordinációja*. *A Falu* 26(1-2) 47-56.o.
- Galioto, F. – Paffarini, C. – Musotti, F. – Chiorri, M. (2011): Institutional Embeddedness in Organic Farming Systems. *Proceedings in Food System Dynamics* 399-408. o.
- Galt, R. E. – Beckett, J. – Hiner, C. C. – O’Sullivan, L. (2011): *Community Supported Agriculture (CSA) in and around California’s Central Valley*. Davis: University of California.
- Geels, Frank W. (2014) *Analysis of green nicheinnovations and their momentum in the two pathways. Main report: Introduction and findings*. PATHWAYS project - Exploring transition

- pathways to sustainable, low carbon societies. Deliverable D2.1. URL: http://www.pathways-project.eu/sites/default/files/D2_1_Green%20Niche%20Innovations%20and%20Momentum_23December_FinalVersion.pdf
- Géher Dorottya - Kasza Gyula (szerk) (2010) Tájékoztató a kistermelők élelmiszer-előállítással kapcsolatos lehetőségeiről. Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest
- Gereffi, G. (1996) Global Commodity Chains: New Forms of Coordination and Control Among Nations and Firms in International Industries. *Competition and Change* (4) 427-439.
- Glin, L. C., Oosterveer, P., & Mol, A. P. (2015). Governing the Organic Cocoa Network from Ghana: Towards Hybrid Governance Arrangements? *Journal of Agrarian Change*, 15(1), 43-64.
- Gómez-Benito, Cristóbal – Lozano, Carmen (2014) Constructing Food Citizenship: Theoretical Premises and Social Practices. *Italian Sociological Review*, 4, 2, pp. 135-156.
- Gonda T. (2014) A helyi termék turisztikai hasznosítása: a vidékfejlesztés új lehetősége. *A Falu* 29(1) pp. 17-23.
- Goodman, D. (2002). Rethinking food production–consumption: Integrative perspectives. *Sociologia ruralis*, 42(4), 271-277.
- Goodman, D. (2003) The quality ‘turn’ and alternative food practices: reflections and agenda, *Journal of Rural Studies*, 19, pp. 1–7.
- Goodman, D. (2004): Rural Europe redux? Reflections on alternative agro-food networks and paradigm change. *Sociologia Ruralis*, 44 (1), 3-16. o.
- Goodman, D., & DuPuis, E. M. (2002). Knowing food and growing food: beyond the production–consumption debate in the sociology of agriculture. *Sociologia ruralis*, 42(1), 5-22.
- Goodman, D., Redclift, M. (2002). *Refashioning nature: food, ecology and culture*. Routledge.
- Goodman, M.K., Maye, D. and Holloway, L. (2010) Ethical foodscapes: premises, promises and possibilities, *Environment and Planning A*, 42, pp. 1782–1796.
- Goudsblom, Johan - De Vries, Bert. *Mappae Mundi. Humans and their Habitats in a Long-Term Socio-Ecological Perspective. Myths, Maps and Models*. Amsterdam University Press, 2002. 15-20.
- Gough, I. (2016). Welfare states and environmental states: a comparative analysis. *Environmental Politics*, 25(1), 24-47.
- Grivins, M., Tisenkopfs, T (2015) A discursive analysis of oppositional interpretations of the agro-food system: A case study of Latvia, *Journal of Rural Studies*, Volume 39, June 2015, Pages 111-121.
- GSzÖ (2013) *Gazdaságszerkezeti összeírás*, Központi Statisztikai Hivatal, 2013
- Gulyás, E. (2008). Az etikus fogyasztás értelmezései. *Szociológiai Szemle*, 2008/1, 106-127.
- Gulyás, E. (2012). *Az etikus fogyasztás mint a közügyekben való részvétel*. Doktori disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Guptill, A. (2009) Exploring the conventionalization of organic dairy: trends and counter-trends in upstate New York. *Agriculture and Human Values* 26 (1–2) pp. 29–42.
- Guthman, J. (2004), The Trouble with ‘Organic Lite’ in California: a Rejoinder to the ‘Conventionalisation’ Debate. *Sociologia Ruralis*, 44: 301–316.
- Guthman, J. (2008): “If they only knew”: color blindness and universalism in California alternative food institutions. *The professional geographer*, 60 (3), 387-397. o.
- Hagendijk, Rob - Peter Healey - Maja Horst - Alan Irwin (2005): *Science, Technology and Governance in Europe: Challenges of public engagement*, STAGE http://www.stageresearch.net/STAGE/documents/STAGE_Final_Report_final.pdf

- Hamar, A., Kovács, K., & Váradi, M. M. (2016). Azért kell a föld, hogy ha a fiam mezőgazdaságból akar élni, ne csak tehenész lehessen más telepén. In: Kovács K (szerk.) Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken. Argumentum. 370-393.o.
- Hámori J (2013) Az etnocentrizmus érvényesülése a fogyasztói döntéseknél az élelmiszerek piacán. Doktori (Ph.D.) értekezés, Gödöllő
- Hankiss Elemér 1989: Kelet-európai alternatívák. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Harper, A., Shattuck, A., Holt-Giménez, E., Alkon, A., & Lambrick, F. (2009). Food policy councils: Lessons learned. Institute for food and development policy, 1-63.
- Hassanein N. (2003), Practicing food democracy: a pragmatic politics of transformation, *Journal of Rural Studies*, vol. 19, n. 1, 77–86
- Hassanein, N (2008) Locating Food Democracy: Theoretical and Practical Ingredients, *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*, 3:2-3, 286-308
- Hatanaka, M. (2010): Certification, partnership, and morality in an organic shrimp network: rethinking transnational alternative agrifood networks. *World Development*, 38 (5), 706-716. o.
- Hayden, J. - Buck, D. (2012) Doing Community Supported Agriculture: Tactile Space, Affect and Effects of Membership. *Geoforum* 43 (2), 332-341.
- Hayden, J. and Buck, D. (2012): Doing community supported agriculture: Tactile space, affect and effects of membership, *Geoforum*, 43: 2, 332-341.
- Hayes, M., Milánkovics K. (2001): Community Supported Agriculture (CSA). A Farmers' Manual. How to Start Up and Run a CSA. *Nyitott Kert Alapítvány*, 2001. 87.
- Henderson, E. (2003): Community Supported Agriculture. In: *Encyclopaedia of Community*, Sage. URL: http://www.sage-ereference.com/community/Article_n119.html
- Hendrickson, M. - Heffernan, W. (2002) Opening Spaces through Relocalization: Locating Potential Resistance in the Weaknesses of the Global Food System. *Sociologia Ruralis* 42 (4), 347-369.
- Henneberry, S. R. – Whitacre, B. – Agustini, H. N. (2009): An Evaluation of the Economic Impacts of Oklahoma Farmers Markets. *Journal of food distribution research*, 40 (3), 64-78. o.
- Heron, J. - Reason, P. (2001) The Practice of Co-operative Inquiry: Research with rather than on people. Chapter 16. In: P. Reason - H. Bradbury (szerk.), *Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice* (pp. 179-188). London: Sage 2001
- Higgins, V. – Dibden, J. – Cocklin, C. (2008): Building alternative agri-food networks: Certification, embeddedness and agri-environmental governance. *Journal of Rural Studies*, 24 (1), 15-27. o.
- Hinrichs, C. C. – Allen, P. (2008): Selective patronage and social justice: Local food consumer campaigns in historical context. *Journal of agricultural and environmental ethics*, 21 (4), 329-352. o.
- Hinrichs, C. C. (2000) Embeddedness and Local Food Systems: Notes on Two Types of Direct Agricultural Market. *Journal of Rural Studies* 16, 295-303.
- HLPE, 2013. Investing in smallholder agriculture for food security. A report by the high level panel of experts on food security and nutrition. Rome: CFS-HLPE, 112 p. URL: <http://www.fao.org/3/a-i2953e.pdf>
- Hoffmann T. (2001) Európai parasztok. Az étel és az ital. Osiris, Budapest.
- Hoffmann T. (2001) Vázlat élelmészünk történetéről. *Agrártörténeti Szemle* 43(1-2) 1-38.o.
- Hollingsworth, J. R. (2000). Doing institutional analysis: implications for the study of innovations. *Review of International Political Economy*, 7(4), 595-644.

- Holloway, L. - Kneafsey, M. - Venn, L. - Cox, R. - Dowler, E. - Tuomainen, H. (2007): Possible Food Economics: a Methodological Framework for Exploring Food Production-Consumption Relationships. In: *Sociologia Ruralis*, 47.1, 1-19 p.
- Holloway, L., Kneafsey, M., Cox, R., Venn, L., Dowler, E. and Tuomainen, H. (2007) Beyond the 'alternative'–'conventional' divide? Thinking differently about food production–consumption relationships, in: D. Maye, L. Holloway and M. Kneafsey (eds) *Alternative Food Geographies: Representation and Practice*. Oxford: Elsevier, pp. 77–93.
- Horváth, Á.- Rácz G. (2009) The appearance of conscious consumer groups in Hungary. How do value changes and sustainable development trends affect. *Regional and Business Studies* 1/2, 1-21.
- Hughes, J. Donald. *An Environmental History of the World. Humankind-changing role in the community of life*. Routledge Publisher, 2001. 1-11.
- Hunt, A. R. (2007): Consumer interactions and influences on farmers' market vendors. *Renewable Agriculture and Food Systems*, 22 (01), 54-66. o.
- IAASTD - International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development (2009) *Agriculture at the crossroads*, synthesis report. Island Press, Washington. URL: <http://www.unep.org/dewa/Assessments/Ecosystems/IAASTD/tabid/105853/Default.aspx/>
- IFPRI (2009): International Food Policy Research Institute: *Climate Change: Impact on Agriculture and Costs of Adaptation*. Food Policy Report 21. September 2009. URL: <http://www.ifpri.org/sites/default/files/publications/pr21.pdf>
- IFSAC (2015) Interagency Food Safety Analytics Collaboration report: *Foodborne Illness Source Attribution Estimates for Salmonella, Escherichia coli O157 (E. coli O157), Listeria monocytogenes (Lm), and Campylobacter using Outbreak Surveillance Data*. URL: <http://www.cdc.gov/foodsafety/pdfs/ifsac-project-report-508c.pdf>
- Ilbery, B. - Kneafsey, K. (1998) *Product and Place: Promoting Quality Products and Services in the Lagging Rural Regions of the European Union*. *European Urban and Regional Studies* 5, 329-341.
- Ilbery, B. - Maye, D. (2005) *Alternative (shorter) food supply chains and specialist livestock products in the Scottish and English border*. *Environment and Planning A* 37 (5), 823-844.
- Ilbery, B. – Maye, D. (2005): *Food supply chains and sustainability: evidence from specialist food producers in the Scottish/English borders*. *Land Use Policy*, 22 (4), 331-344. o.
- Ilbery, B. - Maye, D. (2006) *Retailing local food in the Scottish-English borders: a supply chain perspective*. *Geoforum* 37 (3), 352-367.
- Ilbery, B. – Watts, D. – Simpson, S. – Gilg, A. – Little, J. (2006): *Mapping local foods: evidence from two English regions*. *British Food Journal*, 108 (3), 213-225. o.
- Ingram, J., Ericksen, P., & Liverman, D. (Eds.). (2010) *Food security and global environmental change*. Routledge.
- Ingram, J., Maye, D., Kirwan, J., Curry, N., & Kubinakova, K. (2015). *Interactions between Niche and Regime: An Analysis of Learning and Innovation Networks for Sustainable Agriculture across Europe*. *The Journal of Agricultural Education and Extension*, 21(1), 55-71.
- International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development (IAASTD) (2008) *Agriculture at a Crossroads*. Washington: IAASTD.
- IPES-Food (2016) *Towards a Common Food Policy for the EU*.
- Izumi, B. T. – Alaimo, K. – Hamm, M. W. (2010): *Farm-to-school programs: perspectives of school food service professionals*. *Journal of nutrition education and behavior*, 42 (2), 83-91. o.

- Izumi, Betty T. és munkatársai (2010) Farm to school programs: exploring the role of regionally-based food distributors in alternative agrifood networks. *Agriculture and Human Values*, 2010, Volume 27, Number 3, 335-350. o.
- Jackson P, Ward N and Russell P (2006) Mobilising the commodity chain concept in the politics of food and farming, *Journal of Rural Studies* 22, 129-141
- Jackson T. (2005): *Motivating sustainable Consumption: A review of evidence on consumer behaviour and behavioural change*. Report to the sustainable Development Research Network. London: Policy Studies Institute.
- James Jr, H. S., & Sulemana, I. (2014). Case studies on smallholder farmer voice: an introduction to a special symposium. *Agriculture and Human Values*, 31(4), 637-641.
- Jarosz, L. (2008) The city in the country: Growing alternative food networks in Metropolitan areas. *Journal of Rural Studies*, 24 (3), 231-244. o.
- Jarosz, L. (2014). Comparing food security and food sovereignty discourses. *Dialogues in Human Geography*, 4(2), 168-181.
- Jehlička, P. & Smith, J. 2011. An unsustainable state: contrasting food practices and state policies in the Czech Republic. *Geoforum*, 42(3): 362–372.
- JOAA (1993): Japan Organic Agriculture Association: TEI-KEI System, the producer-consumer co-partnership and the Movement of the Japan Organic Agriculture Association. Country Report for the 1st IFOAM Asian Conference. URL: www.joaa.net/english/teikei.htm
- Joshi, A. – Azuma, A. M. – Feenstra, G. (2008): Do farm-to-school programs make a difference? Findings and future research needs. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*, 3 (2-3), 229-246. o.
- Juhász Anikó – Szabó Dorottya (2013): *A piacok jellemzői termelői és fogyasztói szemmel*. Kézirat.
- Juhász Anikó (szerk.). (2012): *A közvetlen értékesítés szerepe és lehetőségei a hazai élelmiszerek piacrajutásában*. Budapest: Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Juhász Pál (2006) *Emberek és Intézmények – Két zsákutca az agráriumban*. (Összegyűjtött tanulmányok Szelényi és Kuczi bevezető esszéjével és jegyzetekkel.) Ú.M.K és a Jelenkutató kiadása. Budapest.
- Juhász Pál (2016) *Farmok, technológiák, hálózatok, kooperációk – nemzetközi trendek a mezőgazdaságban*. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Budapest. 18-33.o.
- Juska, A., Busch, L., & Wu, F. H. (1997). Producing genetic diversity in crop plants: The case of Canadian rapeseed, 1954–1991. *Journal of Sustainable Agriculture*, 9(4), 5-23.
- Kabai, G., Németh, N. and Farkas, M. (2012) *Versenyképesség haloptikával – Helyi gazdaságfejlesztési problémák fejlődő városokban (Competitiveness at short range - Local problems of economic development in medium-sized towns)*. Műhelytanulmány (working paper). Vállalatgazdaságtan Intézet: Budapest.
- Kapronczai I. (2011): *A magyar agrárgazdaság az EU-csatlakozástól napjainkig*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, p. 199.
- Karácsony S. (1938) *Magyar nyelvtan társas-lélektan alapon*. Budapest 1938.
- Karner, Sandra - Nicoleta Chioncel - Piotr Stankiewicz - Wojciech Goszczynski (2009): *Co-operative Research Design on Alternative Agro-Food Networks*. FAAN report.
- Karner, Sandra (ed) (2010): *Local Food Systems in Europe. Case studies from five countries and what they imply for policy and practice* IFZ. FAAN report. URL: http://www.faanweb.eu/sites/faanweb.eu/files/FAAN_Booklet_PRINT.pdf

- Karner, Sandra (szerk) (2010): Local Food Systems in Europe. Case studies from five countries and what they imply for policy and practice. IFZ. URL: http://www.faanweb.eu/sites/faanweb.eu/files/FAAN_Booklet_PRINT.pdf
- Kasza Gy., Barna S., Bódi B. (2014) Fogyasztói kutatások az élelmiszerlánc-felügyelet szolgálatában, *Élelmiszervizsgálati Közlemények* 60(3) pp. 287-293.
- Kasza Gy., Bódi B., Vajda Á., Somogyi A. (2015) Hazai élelmiszerek részaránya a magyarországi kiskereskedelmi láncok választékában. *Élelmiszervizsgálati Közlemények* 61(2). 636-645 o.
- Kasza Gyula Dr. <gyula.kasza@vm.gov.hu>, 2010. október 22. Re: kistermelői felmérés. Email Balázs Bálint <balazs.balint@essrg.hu>
- Katonáné Kovács, J. – Mártha, B. (2005): A LEADER típusú vidékfejlesztési támogatások lehetőségei és akadályai Magyarországon. In: Glück, R. – Lux, G. (szerk.) (2005): *Évkönyv 2004–2005 I. kötet*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, pp. 219-228.
- Katonáné Kovács, J., Varga, E., Nemes, G. (2016). Understandig the process of social innovation in rural regions. *Studies in Agricultural Economics*, 118(1), 22-29.
- Kelemen, E. - Balázs, B. (2008): Teaching Participatory Action Research: A Hungarian Experience. *The Anthropology of East Europe Review: Central Europe, Eastern Europe and Eurasia*. 26(2): 30-35. URL: <http://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aeer/article/view/422/497>
- Kelen A. (2012) A szociális gazdaság új fejleményei a mai vidéki Magyarországon. *Magyar Tudomány* 173. 1459-1469.o.
- Kemp, René - Schot, Johan – Hoogma, Remco (2004): Technológiai rezsimváltások a fenntarthatóság irányába niche-képződések folyamatain keresztül: a stratégiai niche-menedzsment megközelítése. In: Pataki –Takács-Sánta (szerk.) *Természet és Gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 360-391.
- Kezis, A. – Gwebu, T. – Peavey, S. – Cheng, H.-T. (1998): A study of consumers at a small farmers' market in Maine: Results from a 1995 survey. *Journal of food distribution research*, 29 (91-99. o.
- Kincünk A Piac - Hunyadi tér <hunyadiater@freemail.hu>, 2008. 12. 21. HÍRLEVÉL - Bővül a Hunyadi téri riadólánc. Email címzett: balazs.balint@essrg.hu
- Király Gábor (2013) Útban a fenntarthatóság felé: Az átmenetmenedzsment megközelítése. *KOVÁSZ* 1–4. 3-28.
- Király, G., Dén-Nagy, I., Géring, Z., Nagy, B. (2014). Kevert módszertani megközelítések. *Elméletek és módszertani alapok. Kultúra és közösség*, 5(2), 95-104.
- Király, G., Pataki, Gy., Köves A., Balázs B. (2013): Models of (Future) Society: Bringing Social Theories Back In Backcasting, *Futures* 51. 19–30.
- Király, Gábor (2005): Hovatovább STS? *Replika* 51-52: 25-56. o.
- Kirwan, J. (2006) The interpersonal world of direct marketing. Examining conventions of quality at UK Farmers' Markets. *Journal of Rural Studies* 22, 301 - 312.
- Kirwan, J. (2004) Alternative Strategies in the UK Agro-Food System: Interrogating the Alterity of Farmers' Markets. *Sociologia Ruralis* 44 (4), 396-415.
- Kirwan, J. (2006): The interpersonal world of direct marketing: examining conventions of quality at UK farmers' markets. *Journal of Rural Studies*, 22 (3), 301-312. o.
- Kirwan, J. and Maye, D. (2013) Food security framings within the UK and the integration of local food systems, *Journal of Rural Studies*, 29, pp. 91–100.
- Kirwan, J., Ilbery, B., Maye, D., & Carey, J. (2013). Grassroots social innovations and food localisation: an investigation of the Local Food programme in England. *Global Environmental Change*, 23(5), 830-837.

- Kisbán, E. (1997) Táplálkozáskultúra. In: Paládi-Kovács, A. (szerk.) Magyar néprajz nyolc kötetben. Anyagi kultúra 3. Budapest. 417-584.o.
- Kiss M. (2016) A helyi termék-előállítás szerepe és típusai In: Kovács K. (szerk.): Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken. Argumentum, Budapest. 243-266.o.
- Kneafsey és munkatársai (2015). EIP-AGRI Focus Group; Innovative Short Food Supply Chain Management: Final report. EIP-AGRI.
- Kneafsey, M. (2010). The region in food--important or irrelevant?. Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, 3(2), 177-190.
- Kneafsey, M., Cox, R., Holloway, L., Dowler, E., Venn, L., Tuomainen, H. (2008) Reconnecting Consumers, Producers and Food: Exploring Alternatives. Berg: Oxford.
- Kneafsey, M., Venn, L., Schmutz, U., Balázs, B., Trenchard, L., Eyden-Wood, T., Bos, E., Sutton, G., Blackett M., (2013) Short Food Supply Chains and Local Food Systems in the EU. A State of Play of their Socio-Economic Characteristics. JRC Scientific and Policy Reports. Editors: Fabien Santini, Sergio Gomez y Paloma, 2013.
- Knickel, K. - Jahn, G. - Roep D. - Wiskerke, H. (2006) Enhancing sustainable food supply chains, In: Roep D. - Wiskerke, H. (szerk.) Nourishing Networks: Fourteen lessons about creating sustainable food supply chains, 165-73, Rural Sociology Group of Wageningen University and Reed Business Information, Doetinchem.
- Knickel, K. - S von Münchhausen - H Renting - S Peter (2008) Supporting collective action in alternative food networks: Findings from 18 in-depth case studies in ten European countries, Second International Working Conference for Social Scientists on "Sustainable Consumption and Alternative Agri-Food Systems", 27-30 May, Arlon.
- Knickel, K., Zerger, C., Jahn, G., and Renting, H. (2008). Limiting and Enabling Factors of Collective Farmers' Marketing Initiatives: Results of a Comparative Analysis of the Situation and Trends in 10 European Countries. Journal of Hunger and Environmental Nutrition 3 (2-3), 247-269.
- Korompai, A., Szabó, M. & Nováky, E. (2017). Supporting the Absorbent National Rural Development Planning by Scenarios. European Countryside, 9(3), pp. 416-434.
- Kósa, E. (szerk.) (2014) Áttekintés a szegénységben élők társadalmi befogadását célzó fejlesztésekről. Budapest, www.melyszegenyseg.hu
- Kovács I. (2012) A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom. szerkezeti és hatalmi változásai. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Szociológiai Intézet – Argumentum Kiadó, Budapest, 244 o.
- Kovács I. (2016) A földből élők és földhasználati módok Hajdúnánáson. In: Kovács K. (szerk.): Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken. Argumentum, Budapest. 472-492.o.
- Kovács, I. – Megyesi, B. (2006) 4. Local Food Production and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development – In: Local Food Production Non-agricultural economy and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development, the Polish, Hungarian and Czech cases; MTA PTI Digitális Archívum, Műhelytanulmányok p. 24-38 (<http://mek.oszk.hu/04000/04024/04024.pdf>)
- Kovács, I. (1997). Poszt-szocializmus és polgárosodás. Szociológiai Szemle, 4, 19-46.
- Kovács, I. (2000) LEADER, a New Social Order, and the Central- and East-European Countries. In: Sociologia Ruralis, 40 (2), pp. 181-189.
- Kovács Katalin – Váradi Monika (2002): Kutyaszoritóban: tanyás kisgazdaságok, kertész vállalkozások és az uniós csatlakozás. In Szilágyi Miklós (szerk.): Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 19–34.

- Kovács Katalin – Váradi Monika (2005): Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban. In Schwarcz Gyongyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintezete – MTA Társadalomkutató Központ, 75–88.
- Kovács T. (2008) Gazdaportrék, Budapest, 128 o.
- Kovács, K (2010) Social and administrative crises interlocking: the misery of rural peripheries in Hungary. *Eastern European Countryside* (2010) 16: pp. 89-113.
- Kovács, K. (2012). A cél a „kiegyenlítés” - Falvakról, térbeli-társadalmi polarizációról, Enyedi Györgyre emlékezve. *Területi Statisztika*, (06), 570-582.
- Köves, A., Király, G., Pataki, Gy., Balázs, B. (2013): Backcasting for Sustainable Employment: A Hungarian Experience. *Sustainability* 7. 2991-3005.
- KSH (2015) A mezőgazdaság szerepe a nemzetgazdaságban, 2014.
- KSH (2015): A gazdaságok jellemzői a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás alapján.
- KSH (2016) A háztartások fogyasztása, 2015. URL: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogy/haztfogy1512.pdf>
- Kujáni K. (2014) Az alternatív élelmiszer-ellátó rendszerek meghatározásának és csoportosításának tényezői. *Gazdálkodás*, 58(1). 30-40. o.
- Kulináris Charta. Magyar Gasztronómiai Egyesület. 2007. Letöltés: 2010-09-03. (http://buvosszakacs.blog.hu/2007/07/12/kulinaris_charta)
- Kürti Andrea – Kozak Anita – Seres Antal: Concentration of the trade and the small-scale fruit and vegetable producers – practices in Hungary and in the European Union. *Studies in Agricultural Economics* No. 111. 2010, p.77-94.
- Kvale, S (2005) Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba. Jászöveg Műhely, Budapest
- La Via Campesina Policy Documents -- <http://viacampesina.org/en/images/stories/box/2010.03.policy%20documents.jpg>
- Lakner, Z., Hajdu, I., Bánáti, D., Szabó, E., & Kasza, G. (2006). The application of multivariate statistical methods for understanding food consumer behaviour. *Studies in Agricultural Economics*, No. 105. p. 59-70.
- Lang, K. B. (2010): The Changing Face of Community-Supported Agriculture. *Culture & Agriculture*, 32 (1), 17-26. o.
- Lányi K. (2001) Globalizáció az élelmiszer-gazdaságban. *Külgazdaság*, 45(1-12).
- Lass, D. – Bevis, A. – Stevenson, G. – Hendrickson, J. – Ruhf, K. (2003): Community supported agriculture entering the 21st century: Results from the 2001 national survey. University of Massachusetts, Department of Resource Economics, Amherst
- LEADER. (2000): Marketing Local Products. Short and Long Distribution Channels. Brussels: LEADER European Observatory, European Commission and Association.
- Lengyel I. (1991) A lakossági megtakarítások néhány alföldi jellegzetessége. *Alföldi Társadalom* 1991/2.
- Levidow, L., Birch, K., & Papaioannou, T. (2012). EU agri-innovation policy: two contending visions of the bio-economy. *Critical Policy Studies*, 6(1), 40-65.
- Levidow, L., Pimbert, M., & Vanloqueren, G. (2014). Agroecological Research: Conforming—or Transforming the Dominant Agro-Food Regime?. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 38(10), 1127-1155.

- Levidow, Les (2007): European public participation as risk governance: enhancing democratic accountability for agbiotech policy? *East Asian Science, Technology and Society (EASTS): an International Journal* 1(1): 19–51.
- Little, R., Maye, D. and Ilbery, B. (2010) Collective purchase: moving local and organic foods beyond the niche market, *Environment and Planning A*, 42, pp. 1797–1813.
- Lobao, L., & Stofferahn, C. W. (2008). The community effects of industrialized farming: Social science research and challenges to corporate farming laws. *Agriculture and Human Values*, 25(2), 219-240.
- Lockie S. (2008), Responsibility and agency within alternative food networks: assembling the “citizen consumer, *Agriculture and Human Values*, vol. 26, n. 3, 193–201.
- Low, Sarah A., Aaron Adalja, Elizabeth Beaulieu, Nigel Key, Steve Martinez, Alex Melton, Agnes Perez, Katherine Ralston, Hayden Stewart, Shellye Suttles, Stephen Vogel, and Becca B.R. Jablonski. Trends in U.S. Local and Regional Food Systems, AP068, U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service, January 2015. URL: <http://www.ers.usda.gov/media/1763057/ap068.pdf>
- Lynggaard, K. S. (2001). The farmer within an institutional environment. Comparing Danish and Belgian organic farming. *Sociologia ruralis*, 41(1), 85-111.
- Lyon, P. – Collie, V. – Kvarnbrink, E. B. – Colquhoun, A. (2009): Shopping at the farmers' market: consumers and their perspectives. *Journal of Foodservice*, 20 (1), 21-30. o.
- Lyson, T (2004) *Civic agriculture: Reconnecting farm, family and community*. University Press of New England, New York
- Lyson, T (2005) Civic agriculture and community problem solving. *Culture and Agriculture* 27: pp. 92-98
- Lyson, TA (2000) Moving toward civic agriculture. *Choices* 3: pp. 42-45
- Lyson, TA, Guptill, A (2004) Commodity agriculture, civic agriculture and the future of US farming. *Rural Sociology* 69: pp. 370-385.
- Macias, T. (2008): Working Toward a Just, Equitable, and Local Food System: The Social Impact of Community-Based Agriculture*. *Social Science Quarterly*, 89 (5), 1086-1101. o.
- Mácsai, É., Kujáni, K., Juhász, A., Hamza, E., & Györe, D. (2012). A közvetlen értékesítés szerepe és lehetőségei a hazai élelmiszerek piacrajutásában. Budapest: Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Magdoff, F., & Tokar, B. (2010). *Agriculture and food in crisis: Conflict, resistance, and renewal*. NYU Press.
- Magyar B. (2013). *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Noran Libro Kiadó.
- Mann, Susan A. - Dickinson, James M. (1978) Obstacles to the Development of a Capitalist Agriculture, *Journal of Peasant Studies*, 5/ 4, 466-481.
- Marris, Claire - Brian Wynne - Peter Simmons - Sue Weldon, (2001): Public Perceptions of Agricultural Biotechnologies in Europe, Final Report of the PABE research project, http://csec.lancs.ac.uk/pabe/docs/pabe_finalreport.pdf (2011.07.03).
- Marsden, T., Banks, J., & Bristow, G. (2000). Food supply chain approaches: exploring their role in rural development. *Sociologia ruralis*, 40(4), 424-438.
- Marsden, T., Banks, J., and Bristow, G. (2002) The Social Management of Rural Nature: Understanding Agrarian-Based Rural Development. *Environment and Planning A* 34, 809-825.
- Marsden, T., és Morley, A. (szerk.). (2014). *Sustainable food systems: building a new paradigm*. Routledge.

- Marsden, Terry (2006): Pathways in sociology of rural knowledge, in Cloke, Paul - Terry Marsden - Patrick Mooney (szerk.), *Handbook of rural studies*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication: 3–17.
- Martinez, S. – Hand, M. – Da Pra, M. – Pollack, S. – Ralston, K. – Smith, T. – Vogel, S. – Clark, S. – Lohr, L. – Low, S. – Newman, C. (2010): *Local Food Systems: Concepts, Impacts, and Issues*. ERR. 97. Washington, D.C: U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service.
- Mauthner, Natasha S. – Doucet, Andrea (2008): Knowledge Once Divided Can Be Hard to Put Together Again: An Epistemological Critique of Collaborative and Team-Based Research Practices, *Sociology* 42: 971 – 985. URL: <http://www.andreadoucet.com/wp-content/uploads/2011/02/Mauthner-Doucet-2008-Knowledge-Divided.pdf>
- Maye, D. and Kirwan, J. (2010) *Alternative Food Networks*, *Sociology of Agriculture and Food* entry for *Sociopedia.isa*. Published online <<http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/AlternativeFoodNetworks.pdf>>.
- McMichael, P. (2005). Global development and the corporate food regime. *Research in rural sociology and development*, 11, 265.
- McMichael, P. (2009a). A food regime analysis of the ‘world food crisis’. *Agriculture and human values*, 26(4), 281-295.
- McMichael, P. (2009b). A food regime genealogy. *The Journal of Peasant Studies*, 36(1), 139-169.
- McNeill, John R. and McNeill, Willian H. *The Human Web. A Bird-Eye View of World History*. W.W. Norton & Company, 2003. 25-40.
- McNeill, John R. *Something New Under The Sun. An Environmental History of the Twentieth-Century World*. W.W. Norton & Company, 2000. 3-17.
- Medián (2012) *Attitudes towards the social effects of food purchasing*. Report for ESSRG. Manuscript in Hungarian
- Megyési, B. (2016) *The changing role of local small-scale agri-food production in Hungary*. Extended Abstract for the Conference on Democratizing Food Governance.
- Megyési, B. – Kelemen, E. – Schermer, M. (2011): Social Capital as a Success Factor for Collective Farmers Marketing Initiatives. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 18 (1), 89–113.
- Meter, K. – Rosales, J. (2001): *Finding Food in Farm Country: Community Design Center of SE Minnesota*.
- Micheletti M. 2003. *Political virtue and shopping: individuals, consumerism, and collective action*. New York: Palgrave Macmillan
- Milánkolics, K., Hayes M. (2002): A helyi közösség által támogatott mezőgazdálkodás (CSA) és egy működő hazai modelljének bemutatása. In: Pálvölgyi T., Nemes Cs. Tamás Zs. (szerk.) *Vissza vagy hova - Útkeresés a fenntarthatóság felé vezető Magyarországon*. Budapest: Tertia. 332-337.
- Montanari, M. (1996) *Éhség és bőség: a táplálkozás európai kulturtörténete*. Atlantisz, Budapest.
- Moragues, A., Morgan, K., Moschitz, H., Neimane, I., Nilsson, H., Pinto, M., ... & Halliday, J. (2013). *Urban Food Strategies. The rough guide to sustainable food systems*.
- Morgan, K. – Morely, A. (2002): *Relocalising the food chain: the role of creative public procurement*. Cardiff: Cardiff University, The Regeneration Institute. .
- Morgan, K. (2004) *School Meals and Sustainable Food Chains: The Role of Creative Public Procurement*, The 2004 Caroline Walker Trust Lecture, Royal Society, London.

- Morgan, K. - Sonnino, R. (2008) *The School Food Revolution: Public Food and the Challenge of Sustainable Development*, Earthscan.
- Morgan, K. J. - Sonnino, R. (2007) Empowering Consumers: The Creative Procurement of School Meals in Italy and the UK. *International Journal of Consumer Studies* 31(1), 19-25.
- Morris, C. – Buller, H. (2003): The local food sector: a preliminary assessment of its form and impact in Gloucestershire. *British Food Journal*, 105 (8), 559-566. o.
- Morris, C. - Kirwan, J. (2011) Ecological embeddedness: an interrogation and refinement of the concept within the context of alternative food networks in the UK, *Journal of Rural Studies*, 27(3), pp. 322–330.
- Mosoniné, Fried Judit - Orisek Andrea - Tolnai Márton (2003): Tudomány és társadalom: konstruktív párbeszéd. *Világosság* 2003/9–10. 9-22. o.
- Mumford, Lewis: *A város a történelemben: létrejötte, változásai és jövőjének kilátásai*. Budapest: Gondolat, 1985, 614 p.
- Nagy Mariann (2014) Kaposvár Kincse védjegy. URL: www.eoq.hu/akt14/konf/nagym-.pdf
- Nékám Kristóf előadása. *Mindentudás Egyeteme*. Letöltés: 2010-09-03. (<http://www.mindentudas.hu/nekamkristof/index.html>)
- Némedi D. (2008) A szociológia problémája – ma. In Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág, p. 15-65.
- Nemes G (2009) Gondolatok a vidékfejlesztési programok értékeléséről. *Társadalmi tanulás a LEADER programban* Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 2009. 27 p. (Műhelytanulmányok; MT-DP 2009/25)
- Nemes G. - Heilig B. 1996. Önellátás és árutermelés. *Mezőgazdasági kistermelők egy észak-magyarországi faluban*. *Szociológiai Szemle*, 3-4, 149-180.
- Nemes, G., Varga, Á. (2015). *A magyar mezőgazdasági tudásrendszer intézményei és változásai*. MTA KRTK-KTI, Műhelytanulmányok, 2015/6
- Németh N. (szerk.) 2011. *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata: esettanulmányok*. Budapest: MTA KI.
- Nordmark, I. (2015). *Assessment of local food distribution* (Vol. 2015, No. 132).
- Nótári, M. (2008) *A kertészeti- és élelmiszeripari hungarikum termékek primer vizsgálata, különös tekintettel a Dél-alföldi Régióra*. Doktori disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Oblath, M. (2006). *A fókuszcsoporthoz. Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom és kultúra kutatásban*. URL: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/index2b6d.html?option=com_tanelem&id_tanelem=836&tip=0
- OECD. (1995): *Niche Markets as a Rural Development Strategy*: OECD, Paris.
- Office for Science (2011): *Foresight. The Future of Food and Farming: Challenges and Choices for Global Sustainability* (2011) Executive Summary. London.
- O'Hara, S. U. – Stagl, S. (2001): Global food markets and their local alternatives: a socio-ecological economic perspective. *Population & Environment*, 22 (6), 533-554. o.
- O'Neill, K. J. (2014). Situating the 'alternative' within the 'conventional'—local food experiences from the East Riding of Yorkshire, UK. *Journal of Rural Studies*, 35, 112-122.
- Oosterveer, P. (2014). Promoting sustainable palm oil: viewed from a global networks and flows perspective. *Journal of Cleaner Production*.
- Ostrom, E. (2011). Background on the institutional analysis and development framework. *Policy Studies Journal*, 39(1), 7-27.

- Ostrom, M. (2006): Everyday meanings of “local food”: Views from home and field. *Community Development*, 37 (1), 65-78. o.
- Otto, D. – Varner, T. (2005): Consumers, Vendors, and the Economic Importance of Iowa Farmers’ Markets: An Economic Impact Survey Analysis. Ames, IA: Leopold Center for Sustainable Agriculture, Iowa State University
- Pannon Helyi Termék Nonprofit Kft. (2013) Adj Helyet a Helyinek. Hálózati mozgalom a helyi termék polcok életre hívására. Háttéranyag 2013. URL: <http://www.pannonproduct.hu>
- Papp, G. (2009) Az alagút bejárata és a hazai agrárstratégia kritikus kérdései. *Gazdálkodás*, 53(2), 138-144.o.
- Parfitt, J., Barthel, M., & Macnaughton, S. (2010). Food waste within food supply chains: quantification and potential for change to 2050. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 365(1554), 3065-3081.
- Pataki és munkatársai (2011): A vidékfejlesztés demokratizálásának lehetősége: részvételi akciókutatás a Mezőcsáti Kistérségben. In: Pataki Gy.–Vári A. (szerk.): Részvétel – akció – kutatás: magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest. 28–51.
- Pearson, D. – Bailey, A. (2009): Business opportunities in local food supply chains: an investigation in England and Australia. Paper presented at the 83rd Annual Conference of Agricultural Economics Society, Dublin.
- Pereira, Ângela Guimarães - Silvio Funtowicz, (2003): Methods for Citizen Involvement in New Governance. Reflections Based on Three Empirical Cases, *Technikfolgenabschätzung, Theorie und Praxis*, 2(12): 57–62, <http://www.itas.fzk.de/tatup/032/pefu03a.htm> (2011. 07. 03.).
- Perényi Zsófia: A termelői-fogyasztói együttműködés megvalósulási lehetőségei a rövid élelmiszerláncok esetében. MSc szagdolgozat, 2009. konzulens: Balázs Bálint, SZIE-KTI.
- Perényi, Zs. (zsofi@tve.hu), 2016. január 31. Re: visszajelzés a felmérés eredményeiről. Email a Közösségi Mezőgazdaság Hálózat listán <kozossegimezogazdasag@googlegroups.com>
- Pirog, R. – Rasmussen, R. (2008): Food, fuel and the future: Consumer perceptions of local food, food safety and climate change in the context of rising prices. Ames, IA: Leopold Center for Sustainable Agriculture
- Pohl, C. - von Kerkhoff, L. - Hirsch Hadorn, G. - Bammer G. (2008): Core Terms in Transdisciplinary Research. In: G. Hirsch Hadorn - H. Hoffmann-Riem - S. Biber-Klemm - W. Grossenbacher-Mansuy - D. Joye - C. Pohl - U. Wiesmann - E. Zemp (szerk.) *Handbook of Transdisciplinary Research*, chapter 28, p. 427-432. Dordrecht: Springer. http://www.transdisciplinarity.ch/d/Transdisciplinarity/documents/HB_Core_terms.pdf
- Polyák Levente <levente.polyak@kek.org.hu> 2011. 05. 03. "Piacot minden kerületnek" szimpózium - köszönet és folytatás. Email címzett: piac@kek.org.hu
- Porter, M. (1985): *Competitive Advantage – Creating and Sustaining Superior Performance*; The Free Press, New York
- Pretty, J. (2001) Some Benefits and Drawbacks of Local Food Systems. Briefing Note for Sustain AgriFood Network. UK: University of Essex.
- Pretty, J. N., Ball, A. S., Lang, T., & Morison, J. I. (2005). Farm costs and food miles: An assessment of the full cost of the UK weekly food basket. *Food policy*, 30(1), 1-19.
- Principles of a Healthy, Sustainable Food System, 2010. <http://www.planning.org/nationalcenters/health/foodprinciples.htm>
- Progress Consulting Srl (2010) ‘Marketing on local markets’ Brussels: European Union.
- Public Sector Food Procurement Initiatives. An Evaluation. Defra, 2009. Research Report, Number 97.

- Rácz Katalin – Váradi Monika Mária – Hamar Anna: Esélyek és kényszerek. Termelői stratégiák és kooperációs törekvések a közép-magyarországi régió zöldség- és gyümölcságazatában. *Tér és Társadalom*, 2002. 3. 133–152. p.
- Raikes, P. és munkatársai (2000) A Global Commodity Chain Analysis and the French Filière Approach: Comparison and Critique. *Economy and Society* 29(3) 390-417.
- Reinegger, Marianne (2010): Ausztriai tapasztalat a magánházi szintű JHGY kidolgozásával, alkalmazásával kapcsolatban. In: Kisléptékű élelmiszer-rendszerek jogszabályi környezete közelgő EU elnökségünk fényében. Civil képzés és Helyi Termékek Akadémia 2. szakmai műhellyel, Budapest. 2010
- Renting H., Schermer M., Rossi, A. (2012), Building Food Democracy: Exploring Civic Food Networks and Newly Emerging Forms of Food Citizenship, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, vol. 19, n. 3, 289–307
- Renting, H., Marsden, T., and Banks, J. (2003) Understanding Alternative Food Networks: Exploring the Role of Short Food Supply Chains in Rural Development. *Environment and Planning A* 35, 393-411.
- Renting, H., Schermer, M., Rossi, A (2012) Civic Food Networks, special issue of *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* 19(3): 289-307
- RGS, 2014, The Energy Water Food Stress Nexus — 21st Century Challenges — Royal Geographical Society with IBG (<http://www.21stcenturychallenges.org/challenges/the-energy-water-food-stress-nexus>)
- Ricketts Hein, J. – Ilbery, B. – Kneafsey, M. (2006): Distribution of local food activity in England and Wales: an index of food relocalization. *Regional Studies: The Journal of the Regional Studies Association*, 40 (3), 289-301. o.
- Ridder, Dagmar, Erik Mostert, Henk A. Wolters (2005): Learning together to manage together. Improving participation in water management, University of Osnabruek, <http://www.harmonicop.info/HarmoniCOPHandbook.pdf> (2011 07.03).
- Rimas, A., & Fraser, E. (2010). *Empires of food: feast, famine, and the rise and fall of civilizations*. Simon and Schuster.
- Rockström és munkatársai (2009). A safe operating space for humanity. *Nature* 461, 472-475. o.
- Roep, D. - J.S.C. Wiskerke (szerk.), 2006. Nourishing networks – fourteen lessons about creating sustainable food supply chains, Reed Business Information, Doetinchem, 176 o.
- Rosta G. (2014) *Közösségi kertek. Szomszédási közösségek, városi mezőgazdaság*. Budapest: Városi Kertek Egyesület.
- Rowe, Gene - Lynn J. Frewer (2000): Public Participation Methods: A Framework for Evaluation, *Science, Technology & Human Values*, (25)1: 3–29.
- SA. (2007): *A Share in the Harvest. A Citizens Guide to Community Supported Agriculture*: Soil Association.
- Sage, C. (2003) Social Embeddedness and Relations of Regard: Alternative 'Good Food' Networks in South West Ireland. *Journal of Rural Studies* 19, 47-60.
- Sainte-Marie, J., Balle, A., és Kubista, M. (2012) Les Français et les produits locaux, Sondage CSA pour Région Midi-Pyrénées. URL: http://www.midipyrenees.fr/IMG/pdf/CSA_pour_Region_Midi-Pyrenees_-_Les_Francais_et_les_produits_locaux_presentation_.pdf
- Salois, M. J. (2012): Obesity and diabetes, the built environment, and the 'local' food economy in the United States, 2007. *Economics & Human Biology*, 10 (1), 35-42. o.
- Saltmarsh, N. (2004): Mapping the food supply chain in the broads and rivers area. East Anglia Food Link, Watton

- Saltmarsh, N., Meldrum, J., Longhurst, N (2011) *The Impact of Community Supported Agriculture*, Final report. UK: Soil Association.
- Sayer, R. A. (1992). *Method in social science: A realist approach*. Psychology Press
- Scaffidi, C. (2014). *Slow Food: The politics and the pleasure*. *Development*, 57(2), 257-261.
- SCAR (2008) *Towards a coherent strategy for a European Agricultural Research Agenda*, accompanying document. Standing Committee on Agricultural Research, European Commission;
- SCAR (2011): *Sustainable food consumption and production in a resource-constrained world*. European Commission – Standing Committee on Agricultural Research (SCAR). The 3rd SCAR Foresight Exercise. URL: http://ec.europa.eu/research/agriculture/scar/pdf/scar_feg_ultimate_version.pdf
- SCAR FEG (2007) *FFRAF Report: foresighting food, rural and agri-futures*, Foresight Expert Group, Standing Committee on Agricultural Research, http://ec.europa.eu/research/agriculture/scar/index_en.cfm?p=3_foresight;
- SCAR FEG (2008) *2nd SCAR Foresight Exercise: New challenges for agricultural research: climate change, food security, rural development, agricultural knowledge systems*, Foresight Expert Group, http://ec.europa.eu/research/agriculture/scar/pdf/scar_2nd_foresight_exercise_en.pdf
- Schafft, K. – Hinrichs, C. C. – Bloom, J. D. (2010): *Pennsylvania farm-to-school programs and the articulation of local context*. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*, 5 (1), 23-40. o.
- Schewe, R. L. (2015). *Letting Go of ‘Conventionalisation’: Family Labour on New Zealand Organic Dairy Farms*. *Sociologia Ruralis*, 55(1), 85-105.
- Schleicher Nóra (2007) *Kvalitatív kutatási módszerek a társadalomtudományokban*. BKF jegyzet. Századvég, Budapest.
- Seres A. - Szabó M. (2010) *Nagy kereskedelmi láncoknak eredményesen értékesítő zöldséggyümölcs kisárutermelők*. *Gazdálkodás* 54(1). 61-70.o.
- Seres Antal – Felföldi János – Juhász Anikó – Kozak Anita – Szabó Márton: *A zöldséggyümölcs kisárutermelők, a TÉSZ-ek és a nagy kereskedelmi láncok kapcsolatai*. Agroinform Kiadó, Budapest, 2012. 148 o. http://econ.core.hu/Publikációk/Egyéb_kiadványok/2012.
- Seyfang, G. (2008): *Avoiding Asda? Exploring consumer motivations in local organic food networks*. *Local Environment*, 13 (3), 187-201. o.
- Siklaci István (2006) *Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz módszer a kvalitatív kutatás alapmódszere*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Silverman, David (2001): *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London, Sage.
- Sinclair, John, A. - Alan Diduck - Patricia Fitzpatrick (2008): *Conceptualizing learning for sustainability through environmental assessment: critical reflections on 15 years of research*, *Environmental Impact Assessment Review* 28(7): 415–428. URL: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0195925507001369>
- Smith, A., 2006. *Green niches in sustainable development: the case of organic food in the United Kingdom*. *Environment and Planning C: Government and Policy* 24, 439–458
- Smith, E. – Marsden, T. (2004): *Exploring the ‘limits to growth’ in UK organics: beyond the statistical image*. *Journal of Rural Studies*, 20 (3), 345-357. o.
- Smith, J. & Jehlička, P. 2013. *Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners*. *Journal of Rural Studies*, 32: 148–157.
- Smith, J., Kostelecký, T., & Jehlička, P. (2015). *Quietly does it: Questioning assumptions about class, sustainability and consumption*. *Geoforum*, 67, 223-232.

- Smith, K., Lawrence, G., & Richards, C. (2010). Supermarkets' governance of the agri-food supply chain: is the 'corporate-environmental' food regime evident in Australia?. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 17(2), 140-161.
- Smithers, J. – Lamarche, J. – Joseph, A. E. (2008): Unpacking the terms of engagement with local food at the farmers' market: Insights from Ontario. *Journal of Rural Studies*, 24 (3), 337-350. o.
- Sonnino, R. (2009) Quality Food, Public Procurement and Sustainable Development: The School Meal Revolution in Rome. *Environment and Planning A*, 41 (2): 425-440.
- Sonnino, R., Faus, A. M., & Maggio, A. (2014). Sustainable food security: an emerging research and policy agenda. *Int. J. Sociol. Agric. Food*, 21(1), 173-188.
- Sonntag, V. (2008): *Why Local Linkages Matter: Findings from the local food economy study*, Vol. 12. Seattle: Sustainable Seattle.
- Soper, K. (2007): Re-thinking the 'Good Life': the citizenship dimension of consumer disaffection with consumerism, *Journal of Consumer Culture*, 7:2, 205–229.
- Spaargaren, G., Oosterveer, P., & Loeber, A. (Eds.). (2013). *Food practices in transition: changing food consumption, retail and production in the age of reflexive modernity*. Routledge.
- Star, Susan. L., - Griesemer, James R. (1989): Institutional ecology, Translations and boundary objects: Animateurs and professionals. *Berkley's Museum of Vertebrate Zoology*, 1907-39, *Social Studies of Science* 19: 387–420. URL: <http://www.ics.uci.edu/~corps/phaseii/StarGriesemer-BoundaryObjects-SSS.pdf> (2011.07.03.)
- Steel, C. (2013). *Hungry city: how food shapes our lives*. Random House.
- Steyaert, S., - H. Lisoir. (szerk.) 2005. *Participatory methods toolkit: a practitioner's manual*. King Baudouin Foundation and Flemish Institute for Science and Technology Assessment. URL: http://www.kbs-frb.be/uploadedFiles/KBS-FRB/Files/EN/PUB_1540_Participatoty_toolkit_New_edition.pdf
- Stirling, Andy (2006): *From Science and Society to Science in Society. Towards a framework for Co-operative research*, Report of a European Commission Workshop, Governance and Scientific Advice Unit of DG RTD, Directorate C2, Brussels, http://www.eurosfair.prd.fr/7pc/doc/1146233108_gover_science_final_report.pdf
- Stirling, Andy (2008): *Opening Up and Closing Down. Power, Participation, and Pluralism in the Social Appraisal of Technology*, *Science Technology and Human Values*, 33(2): 262–294.
- Stuart, D. (2011). 'Nature'is Not Guilty: Foodborne Illness and the Industrial Bagged Salad. *Sociologia Ruralis*, 51(2), 158-174.
- Sundkvist, A., Jansson, A.M. & Larsson, P. (2001) Strengths and limitations of localizing food production as a sustainability-building strategy – an analysis of bread production on the island of Gotland, Sweden *Ecological Economics*, 37, 217–227.
- Szabadkai Andrea (2010): Jogszabály-módosító javaslatok a vidékgazdaság ösztönzésére. In: Lányi András - Farkas Gabriella (szerk.): *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* 280-311.o.
- Szabadkai Andrea (2011): Kistermelők, helyi termékek és kispiacok a jog halójában. *A Falu*, XXVI. 3-4. (81-94. o.
- Szakály, Z., Horvát, A., Soós, M., Pető, K., Szente, V. (2014). A minőségre és származásra utaló jelölések szerepe a fogyasztói döntéshozatalban. *Élelmiszer, táplálkozás és marketing*, 10(1). 3-10.o.
- Szekszárd MJV IVS (2007) *Integrated Urban Development Strategy and Action Plan* URL: <http://www.szekszard.hu/szekszard/UserFiles/File/gazgasag/palyazatok/nyerteseupalyazat2007tol/ivs5.pdf>

- Szente V., Szakály Z., Széles Gy. (2011) Ökoélelmiszerek megítélése Magyarországon – alakuló fogyasztói tudatosság? *Gazdálkodás* 55(5). 512-517. o.
- Szigeti O., Szente V., Polereczki Zs., Horváthné Kovács B., Totth G., and Szakály Z. (2009) Consumers' preferences and attitudes on the market of the traditional Hungarian foods. *Review of Faculty of Engineering Analecta Technica Szegedinensia*, pp. 111-119.
- Szoljár, Cs. (solier@invitel.hu), 2010. március 17. 16:38 Re: vegamenü. Email balazs.balint@essrg.hu
- Szövetség az Élő Tiszáért <info@elotisza.hu> 2009. 12. 07. Jó Higiéniai Gyakorlat nyertes pályázat. Email: info@elotisza.hu
- Sztompka, P. (1991). *Society in action: The theory of social becoming*. University of Chicago Press.
- Tanaka, K., & Busch, L. (2003). Standardization as a Means for Globalizing a Commodity: The Case of Rapeseed in China. *Rural Sociology*, 68(1), 25-45.
- Tanaka, K., Juska, A., & Busch, L. (1999). Globalization of agricultural production and research: the case of the rapeseed subsector. *Sociologia Ruralis*, 39(1), 54-77.
- Taylor, J. – Madrick, M. – Collin, S. (2005): *Trading Places: The Local Economic Impact of Street Produce and Farmer's Markets*. London: London Development Agency.
- Teuber, R. (2011) 'Consumers' and Producers' Expectations Towards Geographical Indications: Empirical Evidence for a German Case Study. *British Food Journal* 113 (7), 900-918.
- Thompson, John - Scoones, Ian (2009): Addressing the dynamics of agri-food systems: an emerging agenda for social science research. *Environmental Science & Policy*, 12(4): 386-397.
- Torjusen, H., Lieblein, G., and Vittersø, G. (2008) Learning, Communicating and Eating in Local Food-Systems: The Case of Organic Box Schemes in Denmark and Norway. *Local Environment* 13 (3), 219-234.
- Torma, D., Szente, V., Szakály, Z. (2012). Az élelmiszer-kiskereskedelemmel kapcsolatos fogyasztói hiedelmek és tévhitek, különös tekintettel a TESCO áruházláncra. *Élelmiszer, táplálkozás és marketing*, 8(1-2.).
- Tovey, Hilary (2009): 'Local food' as a Contested Concept: networks, knowledges and power in food-based strategies for rural development, *International Journal of the Sociology of Agriculture and Food*, 16, (2), 2009, pc. 20 pages
- Trauger, A. (2014). Toward a political geography of food sovereignty: transforming territory, exchange and power in the liberal sovereign state. *Journal of Peasant Studies*, 41(6), 1131-1152.
- Tregear, A. (2011) Progressing Knowledge in Alternative and Local Food Networks: Critical Reflections and a Research Agenda. *Journal of Rural Studies* 27(4), 419-430.
- Tregear, A., Kuznesof, S., Moxey, A. (1998) Policy initiatives for regional foods: some insights from consumer research', *Food Policy* 23 (5), 383-394.
- Trobe, H. L. (2001): Farmers' markets: consuming local rural produce. *International Journal of Consumer Studies*, 25 (3), 181-192. o.
- Underwood, Evelyn; Baldock, David; Aiking, Harry; Buckwell, Allan; Dooley, Elizabeth; Frelih-Larsen, Ana; Naumann, Sandra; O'Connor, Clementine; Poláková, Jana; Tucker, Graham (2013) Options for sustainable food and agriculture in the EU. Synthesis report of the STOA Project 'Technology Options for Feeding 10 Billion People'. Institute for European Environmental Policy, London/Brussels.
- United Nations Development Program (UNDP). (2007). Human development report 2007/2008. Fighting climate change: human solidarity in a divided world. United Nations Development Program, New York.

- United Nations Development Program (UNDP). (2009). Human development report 2009. Overcoming barriers: human mobility and development. United Nations Development Program, New York.
- United Nations Environment Programme (UNEP). (2007). Global environmental outlook 4. United Nations Environment Programme, Nairobi.
- Vadovics, E. Hayes, M. (2010): Open Garden – a local organic producer-consumer network in Hungary. System innovation on a number of levels. In: Tischner, U., Stø, E., Kjærnes, U. and Tukker, A. (szerk.): System Innovation for Sustainability III. Case Studies in Sustainable Consumption and Production – Food and Agriculture. Greenleaf Publishing, UK. Chpt. 8. 119-140.
- Vallianatos, M. – Gottlieb, R. – Haase, M. A. (2004): Farm-to-School strategies for urban health, combating sprawl, and establishing a community food systems approach. *Journal of Planning Education and Research*, 23 (4), 414-423. o.
- Valuch T. (2005) Rántott leves, cukros-zsíros kenyér és borjúbécsi. Az ételmiszerfogyasztási és táplálkozási szokások változásainak néhány jellegzetessége Magyarországon 1945 után. In: Hudi J. (szerk.) A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája Pápa, 2004. augusztus 27-28. (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.) Budapest – Pápa: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Pápai Református Gyűjtemények 293-308.
- Van de Ven, A. H. (2007) Engaged scholarship: A guide for organizational and social research. Oxford University Press, New York.
- Van der Ploeg - Jan Douwe - Henk Renting (2004): A Response to Goodman Behind the „Redux”: A Rejoinder to David Goodman, *Sociologia Ruralis*, 44: 234–242.
- van Gameren, V., Ruwet, C., & Bauler, T. (2014). Towards a governance of sustainable consumption transitions: how institutional factors influence emerging local food systems in Belgium. *Local Environment*, (ahead-of-print), 1-18.
- Vandermeulen, V. - Huylenbroeck, G. (2008) Designing trans-disciplinary research to support policy formulation for sustainable agricultural development, *Ecological Economics* 67: 352-361
- Vecchio, R. (2010): Local food at Italian farmers' markets: three case studies. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 17 (2), 122-139. o.
- Venn, L., Kneafsey, M., Holloway, L., Cox, R., Dowler, E., Tuomainen, H. (2006). Researching European ‘alternative’ food networks: some methodological considerations. *Area*, 38(3), 248-258.
- Vicsek Lilla (2006) Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás.
- Viski J. - Czene Zs. (2012) A Nemzeti Vidékstratégiáról és a Darányi Ignác Tervről. *Gazdálkodás* 56(2). 162-177.o
- Vorley, B (2004). *Food, Inc.: Corporate Concentration from Farm to consumer*. UK Food Group, London. www.ukfg.org.uk
- Vorley, B (2007) Supermarkets and Agri-food Supply Chains in Europe: Partnership and Protest. In: Burch, D., & Lawrence, G: Supermarkets and agri-food supply chains: transformations in the production and consumption of foods. Supermarkets and agri-food supply chains: transformations in the production and consumption of foods.
- Vörös Mihály: Helyi ételmiszer és helyi fogyasztás: A komplex agrárpolitika kulcseleme Japánban - Tanulságok hazánk számára. Kézirat. Letöltés: 2010-09-03, (http://mebal.hu/specials/doc/51.gn%20cikk_vorosmihaly.pdf)

- Warde, A. (2014). Food studies and the integration of multiple methods. *Política Y Sociedad*, 51(1), 51-72. URL: <http://revistas.ucm.es/index.php/POSO/article/view/42487/42443>
- Watts D.C.H., Ilbery, B. és Maye, D. (2005): Making reconnections in agro-food geography: alternative systems of food provision, *Progress in Human Geography*, 29, pp. 22–40.
- WEF (2017) Shaping the Future of Global Food Systems: A Scenarios Analysis. World Economic Forum - Deloitte Consulting LLP. URL: http://www3.weforum.org/docs/IP/2016/NVA/WEF_FSA_FutureofGlobalFoodSystems.pdf
- Wenger, E. - White N - Smith, J.D. - Rowe, K., (2005) Technology for communities. CEFRIO Book Chapter. URL: http://technologyforcommunities.com/CEFRIO_Book_Chapter_v_5.2.pdf
- Whatmore, S., Stassart, P. and Renting, H. (2003) What's alternative about alternative food networks?, *Environment and Planning A*, 35, pp. 389–391.
- Whithead, Jack - Jane McNiff (2006): *Action Research Living Theory*. Sage.
- Whyte, Kyle, *Food Justice and Collective Food Relations* (2015) *Food Justice and Collective Food Relations. The Ethics of Food: An Introductory Textbook*. Edited by Anne Barnhill, Mark Budolfson and Tyler Doggett. Oxford University Press.
- Wildemeersch, Danny (2007): Social learning revisited: Lessons learned from North and South, in Wals, Arien E. J. (szerk.) *Social learning towards a sustainable world. Principles, perspectives, and praxis*, Wageningen: Academic Publishers, 99-116.
- Wilkins J.L. (2005), *Eating right here : Moving from consumer to food citizen*, *Agriculture and Human Values*, 22, 269–273
- Wilsdon, James - Willis, Rebeka (2004): *See-through Science: why public engagement needs to move upstream*, Demos, 2004. URL: <http://www.demos.co.uk/files/Seethroughsciencefinal.pdf>
- Winter, M. (2003) *Embeddedness, the New Food Economy and Defensive Localism*. *Journal of Rural Studies* 19, 23-32.
- Winter, M (2003) *Geographies of food: agro-food geographies–making reconnections*. *Progress in Human geography* 27.4: 505-513.
- Wiskerke, J. S. C. (2009) *On Places Lost and Places Regained: Reflections on the Alternative Food Geography and Sustainable Regional Development*. *International Planning Studies* 14 (4), 369-387.
- World Bank, 2013, *Global Food Crisis Response Program*, (<http://www.worldbank.org/en/results/2013/04/11/global-food-crisis-response-programresults-profile>)
- Wright, W (2006) *Civic engagement through civic agriculture: Using food to link classroom and community*. *Teaching Sociology* 34: pp. 224-235
- Wright, W., - Middendorf, G. (szerk.), 2007. *The fight over food: Producers, consumers, and activists challenge the global food system*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press. 301 o.
- Wynne, B., Stilgoe, J., Wilsdon, J. (2005): *The Public Value of Science: or how to ensure that science really matters*, Demos, 2005. URL: <http://www.demos.co.uk/files/publicvalueofscience.pdf>
- Ziegler, Jan (2009) *A szégyen birodalma, Kairosz*.
- Zwartkruis, J., Westhoek, H., Kok, M., & Balázs, B. (2016). *Domain report 4: The agro-food domain in the Netherlands and Hungary*. PATHWAYS project.
- Zsolnai, L., Podmaniczky, L. (2010): *Community-Supported Agriculture*. In: Tencati, A. és Zsolnai, L. (szerk.) *The Collaborative Enterprise: Creating Values for a Sustainable World*. Oxford: Peter Lang Academic Publishers. 137-150.